SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 141]

ŚIVALĪLĀRṆAVA

OF

ŚRĪ NĪLAKAṆṬHA DĪKṢITA

FOREWORD BY

PROF. RAMMURTI SHARMA

VICE-CHANCELLOR

EDITED BY

DR. DADAN UPADHYAY

Assistant Editor

Publication Institute

Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi

VARANASI

2001

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
[१४१]

महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतः

शिवलीलार्णवः

कुलपतेः प्रो. राममूर्तिशर्मणः प्रस्तावनया विभूषितः

सम्पादकः
डॉ. ददन-उपाध्यायः
सहायक-सम्पादकः, प्रकाशनसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी

वाराणस्याम्
२०५८ तमे वैक्रमाब्दे १९२३ तमे शकाब्दे २००१ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षक: —

निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये

वाराणसी।

ISBN : 81-7270-056-3

❑

प्रकाशक: —

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

निदेशकः, प्रकाशन-संस्थानस्य

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये

वाराणसी-२२१००२

❑

प्राप्ति-स्थानम्—

विक्रय-विभागः,

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

वाराणसी-२२१००२

❑

प्रथमं संस्करणम् – ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् – २००.०० रूप्यकाणि

❑

मुद्रक:—

श्रीजी कम्प्यूटर प्रिण्टर्स

नाटी इमली, वाराणसी-२२१००१

प्रस्तावना

इह **शिवलीलार्णव**नाम महाकाव्यं **श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन** प्रज्ञावता प्रतिभाभासुरमनसा महाकविना प्रणीतं श्रीपरब्रह्मपरमेश्वरशिवस्य श्रवणमनननिदिध्यासनाख्यसंस्तवस्वरूपं पण्डित**श्रीददन-उपाध्यायेन** सम्पाद्यमानं विश्वविद्यालयस्यास्य प्रकाशन-संस्थानेन प्रकाशतामानीतमेतदर्थं मोमोदते मे चेतः। तत्र शब्दार्थोभयरूपं केवलं रमणीयार्थप्रतिपादक-शब्दरूपमित्यादिकाव्यलक्षणं तत्र तत्र काव्यशास्त्रेषु काव्यप्रकाशादिग्रन्थेषु विदितचरमेव विदुषाम्। पुरुषार्थचतुष्टयस्य धर्मादेः सरसतया सौकर्येण साधनभूतेषु कान्तासम्मितोपदेशात्मकशब्दार्थोभयरूपेषु काव्येषु चमत्कार एव सारः। स च चमत्कारः चित्तस्यालौकिकानन्दाकारपरिणामविशेषः। तादृशः अद्भुतानन्दाकारचित्तवृत्तिः लोकोत्तरवर्णनारूपकाव्यावगतविभावादिभिः प्रतिपाद्यः। आनन्दाङ्कुरकन्दरूपस्य रत्यादेः स्थायिभावस्य सूक्ष्मसंस्काररूपेण अत एवानास्वाद्यत्वेनावस्थितस्य रजस्तमोभ्यामावृत्तस्य बहुतरशृङ्गारादि-रसानुकूलवृत्तिप्रतिकूलवृत्तिभिरुपरुद्धस्य विभावादिभिरेव श्रव्यदृश्यभेदभिन्न-काव्यप्रतिबोधितैर्विभावनानुभावनव्यभिचरणरूपव्यापारैः तामसाद्यावरण-प्रतिबन्धनिवृत्तावास्वादयोग्यत्वं प्रतिपद्यते। तस्माद् रत्यादिस्थायिभाव एवोक्तहेतुभिः आस्वाद्यतामापन्नो रस उच्यते। स चालौकिकानन्दरूपः तादृशचित्तवृत्त्या तदापन्नतयानुभूयते साक्षात्क्रियते। तत्र स्वसंवेद्यस्य रसस्यास्वादकाले वृत्तेरास्वादविषयस्य प्रमातुश्च तिरोभावात् स्वप्रकाशता सिद्ध्यति।

स च रसो रसराजो नटराजो लीलासमुद्रः लीलास्वरूपः सर्वप्रपञ्चोपादानभूतो भगवान् रसिकेश्वरः साक्षात् शिव एव। **'रसो वै सः'**[१] इति श्रुतेः। **'रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवति'**[२] इति श्रुतेश्च। रसं

---

१. तै.उ., २.७; २. तै.उ., २.७।

तादृशं सच्चिदानन्दानन्तापरिच्छिन्नाद्वयनिर्विशेषरूपतादात्म्येन सम्प्राप्य जीवः प्रमाता अपि तत्स्वरूपानन्द एव भवति। यद्यपि लोके विभावादिजीवितावधिः रसः काव्यजन्यानन्दविशेषो नवधा भिन्न उच्यते, तथापि सोऽपि रसः आनन्दः परमार्थतः शिव एवाद्वैतः। प्रमातृप्रमेयत्वविभावादिजन्य-प्रमारूपोपाधिभेदभिन्न इवोपाधिजीवितावधिः प्रतीयते।

एवञ्च रसरूपस्य परब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नानन्दस्वरूपस्य कथं नित्यशः परमार्थतोऽविच्छेदतो निर्भेदतः स्वात्माभिन्नतया साक्षात्कारः सकलतापोपशमः परमौषधिभूतः स्यादिति जिज्ञासायामन्यत उपायमलभमानेभ्योऽपौरुषेयादुष्ट-प्रबलप्रमाणभूतपरमोपकारकश्रुत्येकशरणेभ्यो भगवती श्रुतिरुपदिशति—**'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च'**[१]।

शिवः परमार्थभूतः सर्वोपाधिविवर्जितः, अत एवानवच्छिन्नानन्दो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः। द्रष्टव्यता तस्य श्रवणमनननिदिध्या-सनद्वारेति श्रुत्यावगम्यते। एतदर्थमेव महाकविना श्रीशिवनिष्ठेन श्रीनीलकण्ठेन महाविदुषा शिवलीलार्णवं नाम महाकाव्यं निरमायि। उक्तञ्च तेनैव—

श्रोतव्यं निधिरस्ति कोऽपि निहितो हालास्य इत्यग्रतो
मन्तव्यं स निधिर्जगन्निधिरिति न्यायैरथोच्चावचैः।
धातव्यं हृदि मूललिङ्गमथ च श्रीसुन्दरेशाभिधं
द्रष्टव्यं शफरेक्षणासहचरं तत्त्वं ततः शाङ्करम्॥

(शि.ली. २२।९५)

हालास्यः नीलकण्ठशिवः कोऽपि निधिरस्तीति **'हिरण्यनिधिं निक्षिप्तम्'** इति श्रुतेः। स च पुनः तत्त्वार्थप्रतिपादकतर्कैः विचाररूपैः मन्तव्यः, मनने कृते स एव निधिः जगन्निधिरिति विज्ञायते।

---

१. बृहदा. २।४।५, ४।५।६।

जगदाधारजगद्धेतुर्जगन्नियन्तेति निश्चीयते। अतो जगज्जन्मादिहेतुभूतं मूललिङ्गं कारणाधिपाधिपं शिवमेव ध्यातव्यम्। श्रीसुन्दरेशाख्यं दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितम्। ततः शिवं शङ्करं श्रीपार्वतीरूपशक्तिसहचरं तत्त्वं साक्षात्कर्त्तव्यम्। लीला नाम परमात्मनः लोकमङ्गलकरी क्रीडा स्वेच्छया प्रयुक्ता। लोकमङ्गलं च पुरुषार्थावाप्तिर्द्रष्टव्या।

परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्यानन्दस्वरूपस्य प्रदाता शिवः। स च तारकमन्त्रं प्रदाय सायुज्यमुक्तिं प्रददाति। तच्चोक्तं महाकविना श्रीदीक्षितेन—

कैवल्यदानाय कृतप्रतिज्ञौ काशीपतिः पाण्ड्यपतिर्युवां द्वौ।
शिष्यैकविश्रान्तममुष्य दानं सार्वत्रिकं तारकमेव शम्भो!॥

(शि.ली. २२।५६)

तस्य परमार्थसाधनभूतस्य महाकविविरचितस्य शिवलीलार्णवस्य शिवस्वरूपस्य परमात्मनो मननादिरूपस्य महाकाव्यस्य अद्यावधि चाप्रकाशितस्य प्रकाशनाय तत्सर्गसारांशपुरोवाक्संशोधन-परिशिष्टादिद्वारा सम्पादनाय पण्डितप्रवराः **डॉ. ददन-उपाध्यायाः** प्रयतमानाः सन्ति। तेषां सत्प्रयत्नेन परिश्रमेण चायमद्भुतः शिवसंस्तवरूपो महाकाव्यग्रन्थः प्राकाश्यतां नीयत इति महान् अस्माकं प्रमोदप्रकर्षः। एतदर्थं विद्वद्वरान् धन्यवादैराशीर्वचोभिः शुभाशंसाभिश्च वर्धापनं प्रदाय भगवन्तं साम्बं लीलार्णवं श्रीविश्वनाथं डॉ.उपाध्यायस्य योगक्षेमार्थं प्रार्थये।

ग्रन्थस्यास्य सुमनोहरस्य प्रकाशकाः प्रकाशनसंस्थानस्य निदेशकाः सहृदयधुरीणाः विश्वविद्यालयसंस्कृतिसंस्कृतगौरववर्द्धनतत्पराः **डॉ.हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठि**महोदयाः शतशः धन्यवादपुरस्सराशीर्वादववोभिः वर्धापनार्हाः। अन्येऽपि ईक्ष्यशोधनप्रवीणाः **डॉ.हरिवंशकुमारपाण्डेयाः** ईक्ष्यशोधकौ **श्री-अशोककुमारशुक्ल**-भाटियोपाह्व**श्री-अतुलकुमारौ,** प्रकाशनसहायकः **श्रीकन्हईसिंहकुशवाहा**-महोदयः, पाण्डुलिपि-सङ्ग्राहकसहायकः **श्री-ओमप्रकाशवर्मा,** प्रकाशन-संस्थानस्य डाटा-इन्ट्री-

आपरेटरपदे नियुक्तः **श्रीजितेन्द्रकुमारोऽथ** च **श्रीदिवाकरमिश्रः, श्रीरविशङ्करश्च** सम्यगाशीर्वचनैः सधन्यवादैः विभूष्यन्ते। मुद्रणकलाप्रवीणेभ्यः श्रीजीकम्प्यूटरप्रिण्टर्सनिदेशकेभ्यः **श्रीअनूपकुमार-नागरेभ्यो** भूयो धन्यवादान् व्याहरन्तः ग्रन्थमिमं परमया प्रसन्नतया पुनः साम्बं सान्नपूर्णमनाथनाथं श्रीविश्वनाथं सर्वेषामायुष्यमारोग्यं सौभाग्यं प्रार्थयमानाः शारदाञ्च भगवतीं दिव्यां प्रणमन्तः समुपहरामः।

त्वदीयं वस्तु गोविन्द! तुभ्यमेव समर्पये।

राममूर्तिशर्मा

वाराणसी
पुरुषोत्तममासीया शिवरात्रिः
२०५८ वि.सं.

राममूर्तिशर्मा
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

पुरोवाक्

काव्यस्योपादेयता

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथाऽसौ रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ।। (ध्वन्या., तृ.उ.,पृ. ५५१)

पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिरेव पुरुषस्य पुरुषार्थता। तस्मै शास्त्राध्ययन-योगसाधन-तपश्चरण-देवताराधन-तन्त्रमन्त्रोपासनादिकानि विविधानि साधनानि शास्त्रेषु प्रथितानि। तत्र वेदादिशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव तत्प्राप्तिर्भवति, नास्त्यत्र सन्देहलेशस्यावसरः। अत एव चतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गेन महापात्र-विश्वनाथेनोक्तं साहित्यदर्पणे—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव ....।। (सा.द.१.२)

भामहस्तु काव्यात् पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्त्या सह कलासु वैलक्षण्यं कीर्तिं प्रीतिं च विन्दत इति स्वीकरोति। यथा—

धर्मार्थकाममोक्षाणां वैलक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ।।

अपरञ्च कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेः धावकादीनामिव धनं मयूरादीनामिव कुष्ठादिमहारोगनिवृत्तिः काव्यश्रवणसमनन्तरमेव ब्रह्मानन्दसहोदरानन्दलाभः, कान्तासम्मितसदुपदेशप्राप्तिश्च भवति। यथा मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे साधूक्तम्—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।।

रुद्रटस्तु काव्यं समस्ताभिमतप्रदायकं मन्यते । यथा—

अर्थमनर्थोपशमं शमसममथवा मतं यदेवास्य ।

स्वरचितरुचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कविः ।।

(काव्याल० १.४)

राजनकः कुन्तकस्तु काव्यं पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तेरधिकमानन्दप्रदं स्वीकरोति। यथा—

चतुर्वर्गफलस्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।

काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते ।। (वक्रोक्तिजीवितम्)

इदमेव कारणमस्ति यत् कष्टसाध्ययोगतपश्चर्यादिसाधनानि परित्यज्य काव्यसेवनेन मानवस्य चरमोद्देश्यस्य प्राप्त्यर्थं सहृदयजनानां काव्ये प्रवृत्तिर्भवति। आचार्येण भामहेनोद्घोषितम्—

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुज्यते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ।। (काव्यालङ्कारे-५.३)

राजानकेन कुन्तकेनापि काव्येतरशास्त्रान् कटुकौषधं काव्यञ्चाविवेकरोगशमनीयं मधुरं भेषजं स्वीकुरुते। यथा—

कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् ।

आह्लाद्यमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम् ।। (वक्रोक्तिजीवितम्)

मानवजीवने सर्वं समभीप्सितं वस्तु प्राप्तुं शक्यते काव्यात्, अत एव कथितम्—

न स शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः ।।

किमधिकमाचार्यैः काव्यं ब्रह्मरूपेण प्रतिपादितम्। यथा—

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ।।

विष्णुपुराणे काव्यं शब्दमूर्तिधरस्य महात्मनो विष्णोरंशः स्वीकृतः। यथा—

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ।।

काव्यस्योपादेयताग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ।।इति।

'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्युक्तिस्तु निकृष्टाश्लीलकाव्यं प्रत्यस्ति न तूदात्तचरितप्रतिपादकानां काव्यानां कृते। तेषां वर्णनेन तु कलेः पापस्य नाशो भवति। तानि पुण्येन कीर्तनीयानि भवन्ति। यथोक्तम्—

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।।

अन्यच्च—

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ।।

अतः काव्यानि सन्तसहृदयजनसेव्यानि भवन्ति। तत्रापि यथैकदेवोपासका देवद्वयोपासका बहुदेवोपासका जना रुचीनां वैचित्र्यादवलोक्यन्ते, तथैव केऽपि काव्यमेकमन्ये काव्यद्वयमितरे च बहुकाव्यं प्रति स्वकीयां श्रद्धामर्पयन्ति। एतादृशीं श्रद्धामेवोररीकृत्य केनापि कथितम्—

मेघे माघे गतं वयः ।

प्रतिपाद्यकाव्यस्य प्रणेतृणा महाकविना श्रीनीलकण्ठदीक्षितेनापि डिण्डिमघोषेनोद्घोष्यते—

हालास्येशितुरीशितुर्यदि सखे! लीलासु शुश्रुषसे

तत्सर्वागमगुप्तमस्य यदि वा तत्त्वं विजिज्ञाससे ।

पारं वाथ दिदृक्षसे यदि परं काव्यागमस्रोतसां

तत्कर्णे कुरु नीलकण्ठमखिनो वाचं शिवैकाश्रयाम् ।।

(शिवली. २२.९९)

काव्यमल्पपुण्यवान् कथमपि प्राप्तुं न शक्नोति, यतो हि जगन्मङ्गलकर्त्तुः परमेश्वरस्याङ्गभूतं काव्यम्। तद्यथा—

सव्यं वपुः शब्दमयं पुरारेरर्थात्मकं दक्षिणमामनन्ति ।

अङ्गं जगन्मङ्गलमैश्वरं तदर्हन्ति काव्यं कथमल्पपुण्याः ।।

(शिवली. १.१५)

काव्यकारणता

काव्यस्य कारणताविषये विद्वत्सु मतैक्यं नास्ति। रुद्रटवामन-पण्डितराजजगन्नाथादयः प्रतिभामेव काव्यस्य कारणं स्वीकुर्वन्ति। दण्डी-मम्मट-वाग्भटपीयूषवर्षादयस्तु प्रतिभा-व्युत्पत्त्यभ्यासांश्च काव्यं प्रति कारणं मन्यन्ते। राजशेखरस्तु भिन्नं मतमुपस्थापयति। सामान्यतयाचार्याणामेषां मतमत्रोपस्थाप्यते, येन विचारशीलाः पाठकाः समालोचनात्मकदृष्ट्या स्वकीयं मतं निश्चिन्वन्तु। काव्यकारणविषये दण्डिना प्रोक्तम्—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ।।

अर्थात् स्वाभाविकी प्रतिभा, प्रचुरं दोषहीनञ्च शास्त्रश्रवणं, तेन व्युत्पत्तिः, परिपूर्णोऽभ्यासश्च, तेन पौनःपुन्येन काव्यकरणस्याभ्यासः। एते त्रयः काव्यसम्पत्तयः। पुनश्च ते कथयन्ति—यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धिप्रतिभा नैवास्ति तथापि शास्त्रश्रवणाभ्यासाभ्यां सेविता वाग्देवी सेवकानामुपरि कञ्चिदनुग्रहं करोति। यथा तैरुक्तम्—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धिप्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ।।

वाग्देवतावतारो मम्मटाचार्योऽपि दण्डिनः कारणतावादमेव स्वीकरोति। तस्य वचनमस्ति—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ।। (का. प्र. १.३)

कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः शक्तिः, लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणान्निपुणता, काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति एतत्त्रितयं तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुः। हेतुरित्यत्रैकवचनता "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति गौतमसूत्रे पदार्थ इत्यत्रैकवचनता यथा त्रिष्वेव पदशक्यत्वं तथा हेतुरित्यत्रैकवचनेन दण्डचक्रचीवरादिन्यायेन परस्परसापेक्षतया हेतुत्वमिति लभ्यते, न तु तृणारणिमणिन्यायेन व्यस्तानामिति।

अस्मिन् प्रसङ्गे वाग्भटस्याभिप्रायमस्ति—प्रतिभा काव्यस्य कारणम्, व्युत्पत्तिर्भूषणम्, अभ्यासस्तु काव्यरचनायां प्रगतिं करोति। तस्य शब्देनैवावलोकयन्तु सुधयः।

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्यादि कविसङ्कथा ।।

पीयूषवर्षः जयदेवस्तु पूर्वाचार्याणां मतमनुसरन् कथयति। यथा—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मृदम्बुसम्बद्धा बीजमाला लतामिव ।। (चन्द्रालोके १.६)

रुद्रटः केवलां शक्तिमेव काव्यस्य कारणं स्वीकरोति, सः शक्तिं विवेचयन् कथयति—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।

अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ।।

सहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति, उत्पाद्या तु कथञ्चिद् व्युत्पत्त्या जन्यते परया।

वामनोऽपि केवलां प्रतिभामेव कारणं मन्यते। तस्य कथनमस्ति– 'कवित्वस्य बीजं प्रतिभानम्। यद् विना काव्यं न निष्पद्यते निष्पन्नं वा हास्यायतनं स्यात्'।

पण्डितराजः जगन्नाथः स्वकीयं मतमुपस्थापयन् कथयति—'तस्य (काव्यस्य) च कारणं कविगता केवला प्रतिभा। सा च काव्य-घटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः। तस्याश्च हेतुः क्वचिद् देवतामहापुरुष-प्रसादादिजन्यमदृष्टम्, क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ'। राजशेखरोऽपि काव्यमीमांसायां विषयेऽस्मिन् विस्तरेण स्वकीयं मतमुप-स्थापितवान्। स तु श्यामदेवस्य मतमुद्घाटयन् कथयति—'काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते' इति श्यामदेवः। मनस एकाग्रता समाधिः'। समाहितं चित्तमर्थान् पश्यति, उक्तञ्च—

सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं
यद्गोचरं च विदुषां निपुणैकसेव्यम्।
तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो
यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः।।

आचार्यः मङ्गलः काव्यतत्त्वस्य सिद्धेः चरमोपायो विच्छेदेन शीलनात्मकोऽभ्यासः स्वीकरोति। स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशल-माधत्ते। समाधिरान्तरः प्रयत्नो वाह्यस्त्वभ्यासः। तावुभावपि शक्तिमुद्भावयतः। 'सा (शक्तिः) केवलं काव्ये हेतुः' इति यायावरीयः। विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम्। शक्तिकर्तृके हि प्रतिभा व्युत्पत्तिकर्मणी। शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते। या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्ग-मन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा। अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव प्रतिभावतः पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इव। यतो मेधाविरुद्र-

कुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते। केचन महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म। अनेन प्रकारेण काव्यमीमांसायां काव्यकारणविषये बहुचर्चितवान् राजशेखरः। जिज्ञासवः सुधयः तत्रैवावलोकयन्तु।

कवेः काव्यस्य च लक्षणम्

'कवेः कर्म काव्यम्' इति व्युत्पत्त्या कविशब्दसिद्धिविषयिणी जिज्ञासा समुत्पद्यते। तत्र शब्दकल्पद्रुमे 'कु शब्दे' इति धातोः 'अच इ' (उणादि-सू. ५७८) इति सूत्रेण 'इ'प्रत्यये कृते कविशब्दस्य व्युत्पत्तिः साधिता। अमरकोशस्य टीकाकारेण भानुजीदीक्षितेन 'कवते श्लोकान् ग्रथते, वर्णयति वा कविः' इति कविशब्दस्य व्युत्पत्तिर्निर्दिष्टा। एकावलीकारेण विद्याधरेण 'कवयति' इति कविः, तस्य कर्म काव्यम्' इति कवेः काव्यस्य च व्युत्पत्तिः कथिता। ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकाकारेण श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्येण 'कवनीयं काव्यम्' इति काव्यस्य निर्वचनं कृतम्। काव्यमीमांसायां श्रीमद्राजशेखरेण 'कवृ वर्णे' धातोः कविशब्दस्य सिद्धिः साधिता। तद्यथा—कविशब्दश्च 'कवृ वर्णे' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणि रूपम्। वाग्देवतावतारः श्रीमम्मटाचार्यः काव्यशब्दार्थमाह—काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म। तेन लोकविलक्षणा चमत्कारबोधजनिका या वर्णना मुखादेः कमलत्वादिरूपेण कथनादि तत्र निपुणस्य कवेरसाधारणतादृग्वर्णनात्मकं कर्म काव्यं भवति। कर्म च योजनं न तूच्चारणं मौनिपद्ये व्यभिचारात्। अनया रीत्या वस्त्वसाधारणवर्णयिता कविः, तस्य कर्म कृतिर्वा काव्यम्।

यद्यपि वैदिके लौकिके च साहित्ये कविशब्दस्य प्रयोगः विभिन्नेष्वर्थेषु दृश्यते। तद्यथा—

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः। (शुक्लयजु० ४०.८)

इत्यत्र कविशब्दः परमेश्वराय प्रयुक्तः। भागवतमहापुराणे आदिकविः इति प्रयोगो ब्रह्मणः कृतेऽभवत्। 'विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः .... पण्डितः

कवि:' (अमर. २.७.५) इत्यत्र शुक्राचार्याय विदुषे च कविशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता:' (गी. ४.१६) इत्यत्र विदुषे कविशब्द: प्रयुक्त:, निर्दिष्टादर्थादतिरिक्तं कविशब्द: वाल्मीकिव्यासयो: कृते प्रयुक्तोऽभवत्। तत: स एव कविशब्द: कालिदास-भास-दण्डी-बाण-हर्षादीनां काव्यनिर्मातृणां कृते प्रचलितोऽभवत्।

कवे: कृतिरेव काव्यम्। तत्र कविकृति: शब्दरूपेणार्थरूपेण शब्दार्थोभयरूपेण वा अस्तीति जिज्ञासायां पूर्वाचार्याणां स्वप्रतिभया प्रसूतं काव्यलक्षणमत्र प्रस्तूयते। तत्र प्रथमं 'शब्द एव काव्यम्' इति मत्वा कृतानि चिरन्तनाचार्याणां काव्यलक्षणानि प्रदर्श्यन्ते। तत्राग्निपुराणे—सङ्क्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्नां पदावली काव्यम्'। काव्यादर्शे दण्डिना—'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्नां पदावली' इति काव्यलक्षणं कृतम्। काव्यदीपिकायां कान्तिचन्द्रेण च 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इति काव्यलक्षणमभिहितम्। शौद्धोदनिना अलङ्कारशेखरे तद्वृत्तिकारेण केशवमिश्रेण च 'काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत्' इति। श्रीमता भोजदेवेनापि सरस्वतीकण्ठाभरणे—

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कवि: कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ।।इति।

पीयूषवर्षेण जयदेवेन चन्द्रालोके—

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिगुणभूषिता ।
सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ।। इति।

'महापात्रेण विश्वनाथेनापि साहित्यदर्पणे—

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति काव्यलक्षणं प्रत्यपादि।

पण्डितराजेन जगन्नाथेन रसगङ्गाधरे—'रमणीयार्थप्रतिपादक: शब्द: काव्यम्' इत्येवंप्रकारेण काव्यलक्षणं कृतम्।

अथ ये च शब्दे चार्थे चोभयत्र काव्यत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां विवरणं प्रदर्श्यते। तत्र रुद्रट: शब्दार्थौ काव्यं स्वीकरोति। काव्यालङ्कारे वामनेन 'काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयो: शब्दार्थयोर्वर्तते' इति कथितम्। विद्याधरेणैकावल्याम्—'शब्दार्थौ वपुरस्य शब्दार्थवपुस्तावत्काव्यम्' इति। विद्यानाथेन प्रतापरुद्रीये—

गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदु: ।। इति।

अच्युतरायेण साहित्यसारे—

तत्र निर्दोषशब्दार्थगुणवत्त्वे सति स्फुटम् ।
गद्यादिबन्धरूपत्वं काव्यसामान्यलक्षणम् ।। इति।

मम्मटेन काव्यप्रकाशे 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुन: क्वापि' इति। न्यायवागीशेनालङ्कारचन्द्रिकायाम्—

गुणालङ्कारसंयुक्तौ शब्दार्थौ रसभावगौ ।
नित्यदोषविनिर्मुक्तौ काव्यमित्यभिधीयते ।।

शब्दार्थयो: साहित्यं काव्यं मन्यमानानामाचार्याणां लक्षणमत्राभिधीयते। तत्र भामहोद्भटानन्दवर्धनाचार्या: 'शब्दार्थौ साहित्यं काव्यम्' इति स्वीकुर्वन्ति। कुन्तकेन वक्रोक्तिजीविते—

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनी ।
वन्द्ये व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी ।। इति।

वाग्भटेन—

साधुशब्दार्थसन्दर्भगुणालङ्कारभूषित: ।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ।। इति।

क्षेमेन्द्रेण कविकण्ठाभरणे—

काव्यं विशिष्टशब्दार्थसाहित्यसदलङ्कृति: ।। इति।

श्रीमता भोजदेवेन शृङ्गारप्रकाशे 'शब्दार्थयोः साहित्यं काव्यम्' इति स्वीकृतम्। आचार्यमम्मटस्यापि 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति काव्यलक्षणं संवदते। तत्र शब्दार्थयोः काव्यत्वप्रयोजकं चमत्कारत्वम्, तत्प्रयोजको गुणोऽलङ्कारो रसश्च। यद्वा गुणादेः चमत्कारातिशयाधायकत्वाद् रसालङ्कारावेव काव्यत्वप्राणभूतचमत्कारप्रयोजकौ। श्रीनीलकण्ठदीक्षितोऽपि 'शब्दार्थौ काव्यं' प्रति स्वकीयां स्वीकृतिमददात्। तद्यथा—

शब्दार्थौ दोषनिर्मुक्तौ सालङ्कारौ गुणोत्तरौ ।

काव्यमातिष्ठमानेभ्यः कविभ्योऽयं कृताञ्जलिः ।।

(शिवली. २०.६)

काव्यस्य भेदाः

दृश्यश्रव्यभेदेन काव्यं द्विविधं भवति। तत्र दृश्यमभिनेयं भवति। तद् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद् रूपकमित्युच्यते। यथा विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे प्रोक्तम्—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ।। (सा.द. ६.१)

रूपकमिदं नाटकादिभेदेन दशधा भवति। रूपकमिव किञ्चिद्विशेषणविशिष्टमुपरूपकमपि चाष्टादशभेदविभक्तं भवति। श्रवणमात्रगोचरीभूतं काव्यं श्रव्यं कथ्यते। तत्तु गद्यपद्योभयात्मकभेदेन त्रिविधं भवति। तद्यथा साहित्यदर्पणे—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा। (सा.द. ६.३१३)

छन्दोबद्धपदं पद्यकाव्यं भवति। तत्तु सप्तविधं प्रोक्तम्—

१. मुक्तकम्, २. सन्दानितकम्, ३. कलापकम्, ४. कुलकम्, ५. युग्मकम्, ६. खण्डकाव्यम्, ७. महाकाव्यञ्चेति। तत्तु साहित्यदर्पणे प्रतिपादितम्—

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम्।
द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्।।

(सा.द.६.३१४-३१५)

काव्यस्यैकदेशानुसारि खण्डकाव्यं भवति, यथा— मेघदूतादिः।

पुनश्च गद्यकाव्यं कथाख्यायिकाभेदेन द्विधा विभजते। श्रीविश्वनाथो गद्यं मुक्तक-वृत्तगन्धि-उत्कलिकाप्राय-चूर्णकभेदेन चतुर्विधं स्वीकरोति। तद्यथा—

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ।।

(सा.द. ६.३३०-३३१)

गद्यपद्यमिश्रितं काव्यं चम्पूनाम्ना व्यवह्रियते। गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदनाम्नाभिधीयते। विविधाभिर्भाषाभिर्विनिर्मितं काव्यं करम्भकसंज्ञया ज्ञायते।

महाकाव्यस्य लक्षणम्

छन्दोबद्धपद्यमयं सर्गेण बद्धं महाकाव्यं भवति। तत्र धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंशः क्षत्रियः सुर एको नायको भवति, क्वचिदेकवंशभवाः कुलजा बहवोऽपि भूपा नायका भवन्ति महाकाव्ये। अस्य सुविस्तृतं लक्षणं साहित्यदर्पणे प्रपञ्चितम्। तद्यथा—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।।
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।।

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।।
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्त्तनम् ।।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।।
संयोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।।

(सा.द. ६.३१५-३२५)

महाकाव्यस्योद्भवो विकासश्च

संस्कृतसाहित्यजगति महाकाव्यस्योद्भवः कदाप्रभृत्यभूदिति यद्यपि न पार्यते निश्चयेन वक्तुम्, तथापि महाकाव्यस्य प्रथमं स्रोतमृग्वेदे प्राप्तुं शक्यते। तत्र विद्यमाना मन्त्राः कविप्रतिभां प्रति सङ्केतयन्ति; किन्तु काव्यशैल्याः पूर्णो विकासो वैदिककाले नैव मन्तुं शक्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु पुराणकाले सुपर्णाध्यायेऽपि काव्यस्याभा दृष्टिपथमायाति; परन्तु संस्कृतसाहित्ये सर्वप्रथमं महाकाव्यमादिकवेर्वाल्मीके रचितं रामायणमेव। तेन वाल्मीकिर्हि लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्यादिकविरादिकाव्यञ्च तस्य रामायणम्। अत एव केनापि कथितम्—

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञश्च विजयावहम् ।

आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ।। इति।

अत्र हि सप्तकाण्डानि, प्रतिकाण्डञ्च सर्गेषु विभक्तम्। अत्र हि नायको धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंशक्षत्रियो रामः। अत्र हि वीरो मुख्यो रसः शृङ्गारादयश्चान्येऽङ्गानि। फलञ्चास्य धर्मः ।

यद्यपि महाभारतेऽपि काव्यात्मकत्वं विलसत्येव, तथापि न तथा तत्र काव्यलक्षणं घटते यथा रामायणे।

एतावेव संस्कृतसाहित्यकाव्यधाराया उद्‌गमस्त्रोतसी । ये भास-कालिदास-अश्वघोष-भारवि-माघ-श्रीहर्षादिविभिन्नधारायां विभज्य संस्कृतसाहित्यकाननं चिरकालादेव सिञ्चतः। रामायणस्य सरला स्वाभाविकी च शैली पूर्ववर्त्तिनः कालिदासादीन् महाकवीन् पूर्णतया स्वभासा चमत्करोति। परवर्तिनां कृते महाकाव्यस्यादर्शं प्रस्तौति। यद्यपि रामायणमहाभारतयोरनन्तरं कालिदासं यावत् कस्यापि कवेर्महाकाव्यस्य दर्शनं न भवति, तथापि महर्षिः पाणिनिः (२८००वि.पू.) 'पातालविजयम्' 'जाम्बवतीविजयम्' महाकाव्यद्वयं रचितवानित्युल्लेखः प्राप्यते। महर्षिः पतञ्जलिरपि (१२००वि.पू.) स्वकीये महाभाष्ये काव्यसाहित्येन पूर्णपरिचितः प्रतिभाति। एकतः 'भारत'-नाम्ना काव्येन स्वकीयं परिचयं प्रकटयति, तत्रैवान्यतः 'कंसवधम्' 'बलिबन्धम्' अभिधेययोर्नाटकयोर्निर्देशं करोति। कविकुलगुरोः कालिदासस्य साहित्यकाव्यधारा अजस्त्रं प्रवहति। अस्मिन्नेव क्रमे श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतं 'शिवलीलार्णवं' नाम महाकाव्यं दृष्टिपथं परिपूतं करोति।

श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्तस्य शिवलीलार्णवः

शिवलीलार्णवमहाकाव्यस्य रचयिता भरद्वाजगोत्रीयः श्रीनीलकण्ठ-दीक्षितोऽस्ति। महाकाव्यमिदं द्वाविंशतिसर्गात्मकम्। महाकाव्यस्यास्य

वर्ण्यविषयो मदुरैस्थितस्य हालास्यनाथस्याख्यानं विद्यते। यथा तेनैवोक्तम्—

लीलां चतुष्षष्टिमिमां प्रणीतां हालास्यनेतुस्तरुणेन्दुमौलेः।
श्रीनीलकण्ठे मयि कर्णजाहमानीय मीनाक्षि! चिरं दयेथाः ।।

(शिवली. २२.९६)

नीलकण्ठदीक्षितस्य व्यक्तित्वम्

श्रीनारायणदीक्षितस्यात्मजः श्रीनीलकण्ठदीक्षितः सप्तदशशताब्द्यां स्वजनुषा भारतभुवमलञ्चकार। अस्य मातुर्नाम भूमिदेवी आसीत्। अयं भारद्वाजगोत्रीयः कर्मनिष्ठः श्रोत्रियो याज्ञिको ब्राह्मणश्चासीत्। महानुभावोऽयं स्वकीयब्राह्मणत्वोपरि गर्वमनुभवति स्म। अस्य गुरुः श्रीवेङ्कटेश्वरः 'अय्यादीक्षितः' इत्यपरनामासीत्। स्वकीयाद् भ्रातृव्यादप्पयदीक्षिताद् व्याकरणं धर्मशास्त्रञ्चाधीतवान्। स्वयं गङ्गावतरणस्य पुष्पिकायां स्वपरिचयमुप-स्थापितवान्। यथा—श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभ-श्रीनीलकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य-चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकमहाव्रतवाजि-श्रीमदप्पयदीक्षितसौदर्यश्रीमदाच्चादीक्षितपौत्रेण नारायणदीक्षितात्मजेन श्रीनीलकण्ठदीक्षिते ....। स्वकीये महाकाव्ये तस्याप्पयदीक्षितस्य नाम सबहुमानं स्मृतवान्। यथा—

कालेन शम्भुः किल तावतापि कलाश्चतुष्षष्टिमिताः प्रणीन्ये।
द्वासप्ततिः प्राप्य समाः प्रबन्धाञ्छतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः ।।

(शिवली. १.६)

मदुरैनगरस्य तिरुमलनायकादीनां राज्ञां सचिवपदे पञ्चत्रिंशद्वर्षं यावत् कार्यं कृतवान्। तत एकोनषष्ट्यधिकषोडशशततमे वर्षे सेवानिवृत्तः ताम्रपर्ण्यास्तटे पालामदुईग्रामे आश्रमं निर्माय जीवनयापनं कृतवान्। ग्रामोऽयं राज्ञः अग्रहाररूपेण प्राप्तः। अस्मिन् ग्रामे श्रीदीक्षितस्य समाधिस्थलमद्यापि विद्यमानं वर्तत इति श्रूयते। अयं परमशैवो याज्ञिक आसीत्। शैवागमसिद्धान्तप्रचारायैव काव्यमिदं प्रणीतम्।

तस्य कृतित्वम्

श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्यानेके ग्रन्था: समुपलभ्यन्ते। इमे अवलोकनीया: सन्ति—

१. अघविवेक:	–	धर्मशास्त्रस्य
२. कैय्यटव्याख्या	–	व्याकरणस्य
३. शिवतत्त्वरहस्यम्	–	दर्शनस्य
४. शिवलीलार्णव:	–	द्वाविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यम्।
५. गङ्गावतरणम्	–	अष्टसर्गात्मकं महाकाव्यम्।
६. कलिविडम्बनम्	–	खण्डकाव्यम्
७. सभारञ्जनम्	–	,,
८. शान्तिविलास:	–	,,
९. अन्यायदेशशतकम्	–	,,
१०. वैराग्यशतकम्	–	,,
११. आनन्दसागरस्तव:	–	भक्तिकाव्यम्
१२. शिवोत्कर्षमञ्जरी	–	,,
१३. चण्डीरहस्यम्	–	,,
१४. रामायणसारसङ्ग्रह:	–	,,
१५. रघुवीरस्तव:	–	भक्तिकाव्यम्
१६. नलचरितनाटकम्	–	दृश्यकाव्यम्
१७. नीलकण्ठविजयम्	–	चम्पूकाव्यम्
१८. मुकुन्दविलास:	–	(अप्रकाशितम्)

ग्रन्थसरणिमवलोक्य ज्ञायते यदयं श्रीनीलकण्ठदीक्षित: सर्वशास्त्र-कोविदो लेखनकलानिपुणश्चासीत्। स्वकीयग्रन्थवैभवेन संस्कृतसाहित्य-वाङ्मयस्य श्रीवृद्धिं कृतवान्।

शिवलीलार्णवः

श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतः शिवलीलार्णवो द्वाविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यमस्ति। शिवा च शिवश्च शिवौ, लीलाश्च लीलाश्च लीलाः, शिवयोः लीला अर्णव इव, शिवलीला एवार्णवो वा तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिवलीलार्णवः। यद्यपि शिवलीलाः समुद्र इवावगाह्यमानाः सन्ति, तथाप्यत्र काव्ये चतुष्षष्टिलीलानां वर्णनं वर्तते। यथा स्वयं कविनैवोक्तम्—

लीलां चतुष्षष्टिमिमां प्रणीतां हालास्यनेतुस्तरुणेन्दुमौलेः ।
श्रीनीलकण्ठे मयि कर्णजाहमानीय मीनाक्षि! चिरं दयेथाः ।।

(शिवली. २२.९६)

काव्यस्यास्याख्यानं स्कान्दस्यागस्त्यसंहितायाः गृहीतम्, तदेव कविवर्णनानैपुण्येन काव्यरूपेण प्रस्तौति महाकविः। तत्र शिवतत्त्वविषये कश्चिद् विचारः प्रस्तूयते। शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः, व्युत्पत्त्याऽनया शीङ्शयने धातोः वन्प्रत्यये कृते निपातनाद् ह्रस्वे जाते शिवशब्दः निष्पद्यते। यस्मिन् समस्तं प्रपञ्चं शेते, अवस्थितं भवति। यत्र समस्तं प्रपञ्चमुत्पद्यते, स्थीयते, लीयते च तत्तत्त्वं शिव इति। अनेन शिवशब्दः सर्वजगदधिष्ठानस्य वाचकोऽस्ति। शिव एव जगतो निमित्तोपादानकारणम्। संसारस्य निःश्रेयसः सम्पादनात् शङ्करः कथ्यते। स्वयं भूत-सिद्ध-नित्यानादिस्वरूपत्वात् शम्भुः, अविकारी-निश्चल-सर्वविक्रियाशून्यत्वात् स्थाणुः, समस्तस्य संसारस्य लयस्थानत्वात् शर्वः, मृडः, रुद्र इत्यभिधीयते। अयं महान् ईश्वरः, देवो वेति, महेश्वरः, महेशः महादेवो वास्ति। सम्पूर्णचराचरभूतस्य पतिः, पालकः, अधिष्ठाता, अतो भूतेशः, भूतपतिरयम्। समस्तानां पशूनां जीवानामधिपतिः आत्मा, तस्मात्पशुपतिः। अनेन प्रकारेण शिवस्यानन्तानि नामानि अनन्तान् गुणान् प्रकटयन्ति। तापत्रयविनाशकस्य त्रिशूलधारिणो भूतपतेर्भवानीपतेरष्टमूर्तेः शिवस्य महिमा अगमः, अगोचरः, अकथनीयश्च वर्तते। तस्य महिमानं गणयितुं वागधिष्ठातृदेवी शारदाऽपि नैव क्षमा। सुष्ठूक्तं पुष्पदन्ताचार्यैः शिवमहिम्नस्तोत्रे—

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ।।

स एव शिवो देवानामप्यधीश्वरः, सर्वश्रेष्ठः सर्वपूज्यश्चास्ति। श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रोक्तम्—

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ।।

(श्वेता. ६.७)

अथर्वशिरस्युपनिषद्यपि कथितम्—

'यत् सूक्ष्मं तद् वैद्युतं, यद् वैद्युतं तत्परं ब्रह्म, यत्परं ब्रह्म स एकः, य एकः स रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः'।

(अर्थवशि. ३)

सर्वागमसारभूतमव्याजकारुण्यामृताब्धिं शिवतत्त्वमेवैकमालम्बं त्रयाणां जगताम्। तदेवोक्तं शिवलीलार्णवे श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन—

आलम्बमेकं जगतां त्रयाणामव्याजकारुण्यसुधानिधानम् ।
तं तादृशं त्वामपहाय शम्भो! किं तावदन्यैरिह किम्पचानैः ।।

(शिवली. २२.९२)

अतः शिवतत्त्वमेव श्रोतव्यं मन्तव्यं ध्यातव्यं द्रष्टव्यं वर्तते। यथोक्तं तत्रैव—

श्रोतव्यं निधिरस्ति कोऽपि निहितो हालास्य इत्यग्रतो
मन्तव्यं स निधिर्जगन्निधिरिति न्यायैरथोच्चावचैः ।
ध्यातव्यं हृदि मूललिङ्गमथ च श्रीसुन्दरेशाभिधं
द्रष्टव्यं शफरेक्षणासहचरं तत्त्वं ततः शाङ्करम् ।। (शिवली. २२.९५)

लीलातत्त्वम्

अथ लीलातत्त्वोपरि विदुषां दृष्टिराक्षिप्यते। 'लयनं ली:' इति व्युत्पत्त्या 'लीङ् श्लेषणे' (दि.आ.अ.) धातो: 'सम्पदादित्वात् क्विप्' (वा.३.३.१०८) इति क्विप्प्रत्यये कृते, लियं लातीति व्युत्पत्त्या 'ला आदाने' (अ.प.अ.) धातो: 'आतोऽनुपसर्गे क:' (पा. ३.२.३) इति कप्रत्यये कृते लीलाशब्दो निष्पद्यते, ''लेलायनं लीला' इति व्युत्पत्त्या 'लेला दीप्तौ' इति कण्ड्वादिधातो: 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (पा. ३.३.१०४) इति अङ्, 'अप्रत्ययात्' (पा. ३.३.१०२) इति अप्रत्यये वा कृते लीलाशब्दो निष्पद्यते, तस्माद् वाग्वेषचेष्टितै: श्लिष्टा प्रियस्यानुकृतिर्लीला कथ्यते। यथोक्तं हैमे—

लीला केलिविलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया। (हैम. २.५२०)

अमरकोशेऽपि शृङ्गारभावजा क्रिया लीला कथिता, यथा तत्रोक्तम्—

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। (अमर.१.७.३२)

नाटकरत्नकोशेऽप्युक्तम्—

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्वोको ललितं तथा ।
विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ।।

साहित्यदर्पणेऽपि लीलाशब्दास्य व्याख्यानं कृतं श्रीविश्वनाथमहापात्रै:। तद्यथा—

अङ्गैर्वेषैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ।। (सा.द. ३.१४०)

विश्वकोशेऽपि लीलाशब्द व्याख्यात:। यथा—

लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु। इति।

(विश्व. १५२.४५)

सा लीला प्रकटाप्रकटभेदेन द्विधा भवति। यथोक्तं पद्मपुराणे—

प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते।

पुराणेषु भगवतः शिवस्यासंख्याः लीला वर्णिताः। तस्य लीलाः समुद्र इव मानवैरगाह्या विद्यन्ते। मानवाः स्वविवेकबुद्ध्या शिवस्य लीला वर्णयन्ति। श्रीनीलकण्ठदीक्षितोऽपि शिवस्य लीलामसंख्येयामगाह्यां च सिन्धुमिव मत्वा चतुष्षष्टिलीलानां वर्णनं कृतवान् काव्येऽस्मिन्। यथा तैरेवोक्तम्—

लीलास्वनन्तास्वपि यस्य दृष्टा
लीला चतुष्षष्टिरियं पुराणे। (शि. २२. ९१)

अतः परं श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतस्य शिवलीलार्णवस्य कथसारसङ्क्षेपोऽत्र प्रस्तूयते।

कथासारः

प्रथमसर्गः—वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमभिधाय साहित्यविद्यां प्रशशंस। वयं यान् शब्दान् आलपामः, यानर्थांश्चोल्लिखामः, तान् शब्दार्थान् विन्यासविशेषभव्यैः कवयो जगन्ति सम्मोह्यन्ते। अल्पपुण्याः काव्यं प्राप्तुं न शक्नुवन्ति। यतो हि जगन्मङ्गलकरमैश्वरं वपुः काव्यम्। ततः काव्यप्रशंसां बहुविधां कृतवान्। भाग्यवशात्कविताधिराज्यमधिरूढा धीराः शब्दचित्रमये काव्ये न रमन्ते। किमप्सरसां निवासे स्वर्गेऽपि गत्वा काणैव गवेषणीया भवति? ततः खलनिन्दां कुकविनिन्दां च प्रस्तौति। पुनः कविप्रशंसामाचरति।

द्वितीयसर्गः—क्षितेराभरणायमानः पाण्ड्यदेशो दक्षिणस्यां दिशि विराजते। तत्र ताम्रपर्णी नाम रत्नापगाऽस्ति, यां जनाः दक्षिणजाह्नवीति विदुः। ततः सुन्दरनाथलिङ्गमवर्णयत्। लिङ्गमेतत् कृष्णार्जुनौ परिपूज्य सिद्धीः प्राप्तवन्तावित्यवेत्य जना अद्यापि कस्तूरिकाभिर्घनसारैश्च लिङ्गं लिम्पन्ति। तीर्थमेतत् प्राप्य जनास्तीर्थान्तरस्य प्रीतिं त्यजन्ति।

तृतीयसर्गः—एकदा सुधर्मामधितिष्ठन् पुरन्दरो वैरिणं वृत्रं विजेतुमन्त्रयत्। तपश्चरन्तं वृत्रमहनदिन्द्रः, ततो वृत्रहत्या तमनुससार। तदा नहुष इन्द्रपदं प्राप्तवान्, सोऽपि अगस्त्यशापात् सर्पयोनिं प्राप्तवान्। एकदा सुराणां गुरुर्वृत्रहत्यापापभयात् सरसीरुहनालतन्तुलीनमिन्द्रं दृष्ट्वा प्रतिबोधयति स्म। अमर्त्यान् खेदयन् कियन्तं समयमस्मिन् सरसि स्थास्यसि, प्राकृतिके प्रलयेऽपि सम्यग् निष्कृतं विना ऐनस्त्वां न मुञ्चति। अतस्त्वं पाशुपतव्रतं चर, करुणावरुणालयो महेशस्तव कलुषं निवारयिष्यति। तदा नीपवनं प्राप्य तपश्चचार, तदा तस्य कलुषं विप्रचकर्ष। तदा शक्रस्यादेशेन विश्वकर्मा चन्द्रमौलेरतिसुन्दरमर्धमण्डपं महता मणिमण्डपेन सक्तं विश्वशुभाय विदधे। तत्र शिवस्य परिवारदेवतानां विविधान्यायतनानि निर्मितवान्। तत्रैव मीनाक्ष्या देव्या मन्दिरमपि निर्मायि। तत्र कनकाम्बुजिनीति नाम सरसीमपि निर्मितवान्। महेन्द्ररतिपावनैः कनकाम्बुजिन्याः सलिलैरतिसौरभैः कमलैः सुन्दरेशमीनाक्ष्यौ गुरूक्तरीत्या परिपूज्य प्रणामाञ्जलिभिः परितुष्टं चकार। एवं मीनाक्ष्या देव्याः प्रसादेन वृत्रहत्यापापेन परिमुच्य देवो महेन्द्रः स्वपुरीमधिष्ठितो बभूव।

चतुर्थसर्गः—अथ तस्मिन् वासवे निवृत्ते स्वर्गे कोऽपि अन्य इन्द्रत्वं प्राप। स एकदा स्वेच्छयाभ्रमातङ्गमारुह्य स्वर्गाद् बहिर्निर्जगाम। तदैव सर्वासां सिद्धीनां निधिर्दुर्वासा नाम सुलभकोपः ऋषिराकाशे समागच्छत। इन्द्रं सः शशाप। पुनः देवाः प्रणिपातैस्तं प्रशाम्यन्त। तदा प्रसन्नो दुर्वासा सुन्दरेशार्चनान्तं शापं बबन्ध। प्राप्तशापो महेन्द्रस्य गजोऽपि क्षुद्रदन्तिजन्म लेभे। पशूनां रक्षणात् क्षितौ सोऽद्भुतो गजपतिर्बभूव। सः सञ्चरन्नेकदा नीपकाननं प्राप। मुनेः शापं स्मृत्वा पुष्करिण्याः कमलैः जलैश्च शिवौ सोऽर्चयत्। मुक्तशापो गजः पृथ्वी मुदा बभ्राम। ततो गजतीर्थनाम्ना ख्याता सा स्थली। यस्मिन् सरसस्तीरे स लिङ्गं स्थापयित्वाभ्यपूजयत्, तल्लिङ्गमैरावतेश्वरनाम्ना ख्यातम्। तत्रैव स्वामिनामाङ्कितमपरं लिङ्गं पुरन्दरेश्वरनाम्ना स्थापयामास। तेन शापविमुक्तः पुरुहूतेनादृतः स्वं धाम जगाम।

ततः कदम्बविपिनात् प्राच्यां कल्याणनगरे कदाचिद् धनञ्जयो नामा कश्चिद् वैश्यो जज्ञे। सोऽर्जुनापरपर्यायोऽभवत्। स एकदा नीपवनस्य समीपमाजगाम। धनञ्जयो नामा वैश्यो देवदेवस्य दयया दिव्यं चक्षुरधारयत्। एकदा सः कनकाब्जिन्याः कमलैः शर्वाणीचन्द्रशेखरौ सुरैः साकमानर्च। ततः समीपवर्तिनीं पुरीं प्राप, यत्र द्वितीयो वासव इव कुलशेखरनामा पार्थिवः पृथ्वीं शशास। तस्मै राज्ञे स्वमद्भुतं सर्वं वृत्तं विज्ञापयामास। पुनः सबान्धवो राजा कुलशेखरस्तत्र जगाम। स कदम्बवनं प्राप्य साम्बमीशानं गणाधिपं च सम्प्रार्थ्य तत्रैव नगरस्य निर्माणार्थं शिल्पिनो न्ययुङ्क्त। परिखाप्राकारादिभिः सुशोभितं नगरमिदं निर्मितम्। अशरीरिण्या वाण्या महापुरीयं मधुरा इति नाम्ना ख्याता। तत्र सप्तार्णववेष्टितां पृथ्वीं राजा कुलशेखरो बुभुजे।

पञ्चमसर्गः—अथ कुलशेखरो नृप आराधितचन्द्रशेखरप्रसादात् कुलावतंसं मलयध्वजं सुतं लेभे। स मलयध्वजः पांशुकेलीष्वपि शङ्करालयान् प्रकल्पयन् व्यवहरत्। अथोपनीतो नृपात्मजो वेदान् अधिजगे पुरोधसः कुम्भसम्भवादगत्स्यात्। पितुः कुलशेखराद् महास्त्रैर्धनुर्वेदं स्वतश्च शिवयोरचञ्चलां भक्तिं प्राप। कुलशेखरो नृपोऽशेषविद्यानिधिमात्तयौवनं कुमारं मलयध्वजं काञ्चीपुरनृपस्यात्मजया कुलार्हया काञ्चनमालिकया दारक्रियया युयोज। सा नरेन्द्रसूनोर्गृहिणीषु वल्लभा बभूव। पूर्वसंस्कारवशाद् मनस्विनी काञ्चनमालिका सुशीलतां भृत्यजनेषु दयार्द्रतामीश्वरे भक्तिं च दधे। एकदा सुतवत्सलो नृपः कुलशेखरः स्वतो धर्मपथे स्थितमपि सुतं मलयध्वजं धर्मं शशास। ततः षडात्मना धृतं राज्यभारं तस्मै पुत्राय प्रददौ। स महीपतिः केवलैर्बाह्यैः करणैः सकलं स्वराज्यतन्त्रं प्रशशास। एकदा सन्तानप्राप्तीच्छया पुरोहितस्यागत्स्यस्याश्रमं काञ्चनमालिकया प्रियया जायया सह मलयध्वजो नृपो जगाम। तत्र मुनिरगत्स्यः चिराय गोपितं रहस्यमेकमुपदिदेश। इयं भवतः पत्नी चिराद् मीनलोचनां देवीमुपास्त। तदा सा चान्यदुर्लभं वरमेकं प्रपेदे यदहं जगज्जनन्या जननी भवेयमिति। तदा शिवयैव त्वमस्यै पतिः कल्पितः। अतस्त्वमश्वमेधशतेन यज। इत्थमाशिषं प्राप्य क्षितिपतिः शिवमश्वमेधेनाराधयत्।

षष्ठसर्गः—मलयध्वजेन राज्ञाश्वमेधीयतुरङ्गो व्यमुञ्चत। कविना वसन्तस्य विस्तृतं वर्णनं कृतम्। वर्षानन्तरमसिताचलं हिमालयञ्चाभिगम्य तुरङ्गः सन्निवृत्तः। तदा अश्वमेधकर्मणि गिरिशमाराद्धुं मुनिभिः क्षितीशः अदीक्षत। तस्मिन् यज्ञे कुम्भजन्मागस्त्यः अध्वर्युः समजनि, आश्वलायनेन होतृत्वं प्रतिगतम्, मुनीन्द्रो जैमिनिः औद्गात्रं समधृत। बहुविदरुन्धतीसहायो वसिष्ठो ब्रह्मा बभूव। अस्मिन् यज्ञे विविधशास्त्रचर्चाऽप्यभवत्। पुनः यज्ञविधिं विस्तृतमवर्णयत्। तस्मिन् यज्ञे चतुरर्णवीपरीता भूः दक्षिणारूपेण राजा ऋत्विग्भ्यः प्रददौ। रक्षायामनधिकृतैर्द्विजैर्वितीर्णां धरित्रीं द्विगुणधनैर्निष्क्रीय मलयध्वजनृपः स्वां सर्वां लक्ष्मीं भूयोऽपि द्विजकुलसाच्चकार। ततो मित्रावरुणसुतावगस्त्यवसिष्ठौ मिथो विमृश्याम्बाया अवतरणाय काञ्चित् पुत्रीयामिष्टिमुपचक्रमाते। आज्याहुत्यभिपतनप्रवर्धमानादग्नेस्तत्क्षणमेव कापि कन्योदियाय। सा बाला अम्बाम्बेत्यमृतरसं गिरा किरन्ती मञ्जीरक्वणितमनोहरं चरन्ती भूपालपत्न्याः पर्यङ्कमभजत्। तां बालां मुहुर्मुहुः पश्यन्ती मुखकमलं जिघ्रन्ती माता निवृतिं नाभजत। तदा धरणिपतिरपिताममृतमयीं कन्यामाददानः कैवल्यं तृणाय मेने। तदा मन्द्रघोषैका वाग् नभसि समुज्जजृम्भे यत् तटातकां नाम तवात्मजां यदा पतिर्भविष्यन्नवलोकते तदा तस्यास्तृतीयं कुचमण्डलमन्तर्नियतं निमग्नं भवेत्। अथ सुधारसकिरं गिरं श्रुत्वा सर्वधनदक्षिणमध्वरं निर्वर्त्त्य सदारो नृपतिः परदेवतां तां तत्पादयुग्मञ्चोपसञ्जगृहे। तदाखिलं जगद् जगदम्बाया मनुजकुलावतारेऽभूतपूर्वमभूत्।

सप्तमसर्गः—अथ तटातकाया बाललीलामवर्णयत्। ततः कलशभवादगस्त्यात् सकलां विद्यामग्रहीत्। तदनन्तरमस्याः कुमारिकायाः प्रत्येकमङ्गं यौवनेनालङ्कृतम्। तदा नृपस्य मनसि चिन्ताजायत यद् भुवि दिवि वास्याः कोऽपि समुचितः पतिर्न भासते। तस्मात् चन्द्रमौलेः शरणमगात्।

अष्टमसर्गः—जातुचित् पाण्ड्यकुमारी तटातका षड्भिर्दर्शनैरलभ्यं निजं दर्शनं प्रकृतीनामदात्। पुनः मातरं काञ्चनमालां सुमतिं सचिवं च रहसि

नीत्वा विजयाय गन्तुं निवेदयति। तदैव कुम्भभूर्महर्षि: स्वयमुपेत्य बहुविधा आशिषो विरचय्य मलयध्वजकन्यकां व्याजहार। तव जययात्रा चलतु तत्रैव त्वं राजभागग्रहणं परिणयं च साधयिष्यसि। अथ कृतमङ्गलरक्षा सा दिग्जयाय अग्रे बलं सम्प्रचाल्य निर्जगाम। दिग्जयाय चलितां तां देवीं निशम्य शतशो धरणीशा विविधानुपहारान् सम्प्रगृह्य शरणमर्थमानास्तस्या: समीपमाययु:।

नवमसर्ग:—अथ प्रातःकालस्य वर्णनं कृतम्। प्रात:काले सा नृपते: कुमारी पुन: विजयाय प्रतस्थे। तस्या: प्रस्थानसमये यावद् योजनमात्रं भेरीरवश्चलति तावत् ततो दशगुणं तस्या: प्रताप: चलित:, ततो दशगुणा तस्या: कीर्तिर्व्यचलत्, ततोऽपि दशगुणं तस्या वैरिणो विदुरे: चेलु:। एवं सा राजाधिराजतनया दिङ्मुखेषु कीर्तिं प्रतापं च विकिरन्ती अयासीत्। एवं सा मार्गरहितेष्वपि हिमाद्रे: शृङ्गेषु जगाम। पुन: हिमाद्रिशिखरादवतीर्य किम्पुरुषनाम्नि वर्षे विवेश। तत: केतुमालं वर्षं निनाय। ततो निजेन यशसा सह नीलं शैलं समवाप। तदनन्तरं समुद्रतटं प्राप। तदा समुद्र: समुपागत्य प्रार्थयामास तां कुमारीम्। पुन: जम्बुनदतटे जगाम।

दशमसर्ग:—अथ दिक्पतीन् विजेतुमुत्सुका राजकन्या तटातका महता स्यन्दनेन सैनिकै: सह दिवमुत्पपात। शक्रस्य ये शरा नमुचिजम्भभेदिन: वृत्रबलघातिनश्चासन्, ते किलार्धपथ एव सुमतिचापनिस्सृतै: सायकै-र्दारिता:। हे वासव! सुन्दरेशमभिषेक्तुमर्चितुं च स्वर्गवीं सुरतरूंश्च प्रहिणु इति तमुक्त्वा विसृज्य च तत: सा चलिता। एवं दश दिगीशान् विजित्य चन्द्रशेखरपुरीसमीपमागत्य सा सिंहनादमतनिष्ट। नादमेनमवकर्ण्य नन्दिना चुक्रुधे परं पुराभिदा पिप्रिये। ततो वीतबाहुचरणा विमस्तका: कुक्षिलग्नवदना स्मरद्विषो गणास्तटाकया सह युद्धाय निर्ययु:। युद्धे शङ्करं दृष्ट्वा तस्या: करात् सशरं धनु: स्रंसते स्म, शरदिन्दुसुन्दरं चन्दशेखर-मुपगूहितुं तस्या मनस्तत्वरे। तदा तस्या हृदये तृतीय: कुचो निर्ममज्ज। एवं तं दृष्ट्वा सा लज्जया नम्रमुखी बभूव। तदा प्रथमेशस्तस्या आनतं

मुखमुन्नमय्येदमवदत्—देवि! किं लज्जसे, त्वया युधि वयं विजिताः, तस्याः पाणिग्रहणाय स्वीकृतिं प्राप्य पुनराह चन्द्रार्धचूडामणिः—आसन्ने विधुवासरे मधुरापुरीमेतास्मि पाणिपीडनाय सज्जीभवेति आभाष्य स्वयमन्तर्दधे। पुनः सुमतिना मन्त्रिणा कथितं यद् अगस्त्यस्य वचस्तव जैतयात्रा करग्रहफला इति न विस्मर। एवं बोधिता सा मधुराभिमुखीं प्रतस्थे।

एकादशसर्गः—अथ सा विहायसा पुष्पकाश्रिता प्रतस्थे। तत्रतो गिरीन् सरितोऽरण्यानि विचित्रं विलोकयन् शुभे मुहूर्त्ते नगरं विवेश। तदा मातुः सदनं जगाम तटातका। माता विनम्रां सुतां परिरभ्य शिरस्युपाघ्राय चानने चुचुम्ब। पुनर्दिव्यां पार्थिवीमुपहारस्वरूपां चोपदां सुरद्रुमान् स्वर्गवीं च नृपालभामिनी जग्राह। विवाहावसरं परिज्ञाय पौरजनैः पुरमलङ्कृतम्, सुन्दरनाथलिङ्गतः मानुषं वपुरास्थितो महेश्वरो विनिर्गतः। पाण्ड्यदेवीप्रहितेन मन्त्रिणा निवेदिता-सन्नमुहूर्त्तमङ्गलो विवाहोचितवेषसुन्दरः प्रभुर्मधुरां प्रवेष्टुकामो विनिर्ययौ। अथ द्विरदाद् अवतीर्य पारिषदैः सुरैरपि अनुद्रुतो विरिञ्चिवैकुण्ठकरावलम्बनः महेश्वरो राज्ञो भवनं विवेश। तदा कुम्भभवो मुनिः सपर्यया सभाजयन् वरं महेश्वरं गृहं प्रवेशयामास। तदा रमा वरस्य पादं प्रक्षालयामास। पुनर्देवो विवाहवेदिकां विवेश। तदा मुनिभिः मङ्गल्यपाठं चक्रे।

द्वादशसर्गः—अथ रत्नमये आसने निषण्णमाद्यं युवानं महेश्वरं सर्वे वृद्धा मुनय आशीर्वचोभिरपुष्णन्। ततः सम्पूर्णा वैवाहिकक्रिया विधिवत् सम्पन्नाः। विवाहानन्तरं नृत्यादिकं समभवत्, ततो विभिन्नैर्भोज्यसामग्रीभि-र्वरयात्रिकास्तृप्तिमापुः। तदनन्तरं भोजनवेदिकायां वध्वा समं वाणीविरिञ्चौ कमलामुकुन्दौ शचीमहेन्द्रौ निषेदुः। वध्वा सह चन्द्रचूडोऽन्तिकस्थान् देवान् नर्मभिः आमोदयन्नभुङ्क्त। सो महेश्वरो भुक्तशेषं समन्त्रमेकं कवलं प्रथमं प्रियायै ददौ। इत्थं नर्मकथाभिर्भुक्तोत्थितः सुन्दरपाण्ड्यदेवो विश्रान्तिकृते वयस्यान् विसृज्य तटातकायाः सज्जीकृतं शय्यागृहं प्राप। ततोऽवशिष्टभोज्यानां भक्षणाय कुम्भोदर आगतवान्। तस्य तृप्त्यै गङ्गा वेगादागता, तस्मादियं नदी वेगवतीति नाम्ना भुवि ख्याता।

अथापरेद्युरगस्त्यमुख्यैः समस्तैः परमर्षिभिः पाण्ड्याधिराज्ये कलिताभिषेकः स महिष्या तया पृथ्वीं शशास।

त्रयोदशसर्गः—इत्थं पाण्ड्यराज्याभिषेकं प्राप्य सुन्दरः पाण्ड्यदेवः देव्या तटाकया सार्धं बिभ्रदेकातपत्रां पृथ्वीं रेमे। तेन चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं चतुर्वर्गयोगं स्थापितं दृष्ट्वा तत्र धर्मश्चतुर्भिः पादैस्तस्थौ। एवं काले व्यतीते पत्नी अन्तर्वत्नी जाता। अथ शुभे लग्ने पाण्ड्यवंशस्य भूत्यै तस्या गर्भात् तारकारिः कुमारः प्रादुर्भूतः। उग्रप्रकृतित्वात् तस्योग्र इति नाम चकार। प्राप्तकाले भास्वद्वंश्यया कन्यया कान्तिमत्या तस्य विवाहोऽभवत्। ततो देवदेवः कुमारं पाण्ड्यराज्येऽभ्यषिञ्चत्। इत्थं भूमिः पाल्या इत्थं दृप्ता विजेयाः, इत्थं त्वया वर्तितव्यमिति उग्रं कुमारमादिश्य दम्पती मूललिङ्गे मीनाक्ष्यां च विवेशतुः। तेनोग्रेण शतेनाश्वमेधैः शम्भुमीडे, स भूमौ स्वर्गभोगानभुङ्क्त, तेन शक्रोऽसूयां चकार। तस्य निदेशेन दक्षिणाब्धिः ग्रामं मज्जयन् निर्जगाम। पुनः देवः सुन्दरेशो भूत्वा शान्तिं चकार। ततस्तेन सहाखण्डलस्य युद्धमभवत्।

चतुर्दशसर्गः—अथ मीनाक्ष्याः कुमारे मेदिनीं शासति जातु जलदुर्भिक्षतो जनाः पीडिताः। तदा सोमवारव्रतेन सः सोमसुन्दरमीश्वरं समाराधयाञ्चक्रे। तदाविर्भूय दयासिन्धुः पार्थिवमनुजग्राह। चन्द्रमौलेः प्रसादात् कनकं ववर्ष। अथ काले व्यतीते स चन्द्रमौलेरनुग्रहात् प्रेयस्यां कान्तिमत्यां यथार्थनामानं वीरपाण्ड्यं पुत्रमविन्दत। पुनः सकलां पृथ्वीं वीरपाण्ड्ये निवेश्य महीपतिः परमानन्दलक्षणं परं धाम प्रविवेश। अथ कालेन वीरपाण्ड्यो महीपतिस्तनयान् लेभे। पुनः वंशकरं पुत्रं देव्यां समुदपादयत्। जातु राजशार्दूलः शार्दूलेन निपातितः। ततः पञ्चवार्षिकं कुमारं राजमन्त्रिणोऽभ्यषिञ्चन्।

पञ्चदशसर्गः—एकदा महावर्षणेन प्रजाः समुद्विग्ना अभवन्। तदा जनैः समं पाण्ड्यसुतो नृपः चन्द्रशेखरस्य शरणं ययौ। अथ जातु हरः सिद्धवेषभृत् शिष्यैः सह मधुरापुरे समदृश्यत सोऽनेकधा जनान् विततार।

अथ राजा कदाचन सुन्दरेशस्य धाम्नि तं सिद्धं प्रैक्षत। तदानेकाः सिद्धीरदर्शयत्। अथ तस्य समक्षमेव तिरोदधे। तत विभोरनुग्रहात् तस्य नृपस्य राजशेखरो नाम तनयः अजनिष्ट। पुनः प्राप्ते समये भूभारं पुत्रे संस्थाप्य ऐश्वरं परं पदं प्रतिपेदे।

षोडशसर्गः—अथ राजशेखरे क्षितिं विभ्रति तपसा शम्भुं प्रसादयन् गौरीत्यभिविश्रुतां सुतामवाप। पञ्चवर्षया कन्यया तपसेऽभियाचितस्तातो राजशेखरस्तस्यै एकाक्षरमम्बिकामनुमदिक्षत्। सा कुमारिका जपयज्ञनिष्ठयाशेषसिद्धिदं मन्त्रमसाधयत्। भगवान् नटेश्वरस्तस्यै बालरूपमदर्शयत्। शङ्करभक्त इन्दुशेखरः शूलिनो वरेण कुलोत्तुङ्ग इति श्रुतं सुतं लेभे। ततः कुलोत्तुङ्गमहीपतिः क्षितिं दधौ। गुणेन शीलेन कुलेन चोन्नतं तमीक्षमाणाः क्षितिपास्तस्मै स्वस्वकुमारिकाः स्वतः समुपाहरन्। ततस्तस्यायुतमङ्गना बभूवुः। ततः स तासु कुमारकाणामयुतानि षट् लेभे। एवं कुलोत्तुङ्गमहीपतिः सुतैः समं शिवशासनद्विषः सर्वान् शशास। ततः कुलार्हविक्रमं कुलभूषणाभिधं कुमारं तपोभिरासाद्य तदर्पिताशेषधुरः पदमैन्दुशेखरं प्रपेदे। असौ कुलभूषणः कुलपतिं देवं शिवं सिषेवे।

सप्तदशसर्गः—अथ कुलभूषणो भूमिपतिः कुलदैवतस्य मधुराधिपतेः चरणं सदा परिचरन् चतुरर्णवीवलयितामवनिमशिषत्। सकलं गजवाजिगोमहिषधान्यधनं शिवाय न ममेति वदन् महता क्रतुना शिवमारराध। नृपतेः कोशगृहं रिक्तमवलोक्य शिवस्तथा अक्षयं धनं वितरति यथा स तद् व्ययितुं न पारयति। अथ कुलभूषणो नृपो मीनाक्षीशस्यार्चनया राजेन्द्र इति तनयं लभते स्म। सोऽपि मीनेक्षणाया देव्या भक्तिवादान् शृण्वन् सकलमपि महीचक्रमेकः शशास।

अष्टादशसर्गः—अथ शिवपादशेखरो नृपतिर्बभूव। सोऽपि तपोबलात् शिवभक्तं वरगुणं तनयं प्राप्य महीमण्डलमखिलं सुतेऽर्पयन् शफरेक्षणाचरणयोरलीयत। स कदाचित् ब्रह्महत्यया परवशो बभूव। ततो वाचाशरीरिण्या शुभे सह्यतनयातटे अर्जुनतरोरधस्तले अर्जुनेशं शिवमभिवन्द्य महीपतिस्तत्क्षणादेव निवृत्तकलुषो बभूव। सोऽयमुपवीणयन् नियमेन

प्रमथाधिनाथमसेवत। अथ हरस्तं परीक्षितुं वृष्टये जलदानचोदयत्; परन्तु सोऽनेकविधवर्षणेनापि गायनाद् विरतो न बभूव। तदा भगवान् शिवः प्रसन्नोऽभवत्। अथ राजराज इति विश्रुतं तनयमविन्दत। ततः सुते भुवो भारमखिलमवरोप्य फणीधरनियमस्य पालने तत्परोऽभूत्। एवं राजराजमहीपतेः क्षितिं परिरक्षतः सुगुण इत्यभिख्ययातिविश्रुतस्तनयोऽभवत्। अथ राजराजनृपतिः सकलागमज्ञं तारुण्ये विनयावनतं कुमारं पश्यन् प्रकृतिभिः सम्प्रार्थितो यौवराज्येऽभ्यषिञ्चत्।

एकोनविंशसर्गः—अथ पुत्रे वसुन्धरां वहति मृगयाकुतूहली वनं व्यचरत्। एकदा तस्य राज्ये प्रलयस्य स्थितिरुत्पन्ना प्रलयस्थितिं विस्तृतेनावर्णयत् कविः। ततश्चिराद् वंशशेखरो महीपतिः कश्चन द्रविडकुलेष्वजनि। अमितेन पराक्रमेण पार्थिवान् सुधासारकिरा गिरा कवीनपि जयन् नृपोऽयं सप्तसमुद्रमुद्रितां मधुरेश्वरार्पितां पृथ्वीं बभार।

विंशसर्गः—ततः कविपरम्परा काव्यस्वरूपं चावर्णयत्। सर्वे कवीन्द्राः चन्द्रचूडे भक्तिं चक्रुः। ततः पाण्ड्यवंशस्य चूडामणिः वंशशेखरोऽजायत। स कदाचित् मधौ चम्पककोरकैः शिवमपूजयत्। ततः कीरकवेरनेकविधं प्रसङ्गमद्भुतमवर्णयत्। एवं चम्पकपाण्ड्यदेवे दिवं गते तदन्वये कवीनां पार्थिवानां च राजा कुलेशो धरणीं बभार। तदा कविभिः सह शङ्करः कदम्बमूलमुत्सृज्य वेगवतीतटे श्रेष्ठं हालास्यं स्थानं प्राप्तवान्।

एकविंशसर्गः—कुलेशं महेशमाराधयतः कुलेशपाण्ड्यात् अरिमर्दनाख्यः कुमारोऽभवत्, यः पित्रा विधृतां भुवं बभार। तस्य वातपुरीशनामा सचिव आसीत्। स माहेश्वरमाश्रमं प्राप्य महेशमाराधयन् पार्थिवमप्यरक्षत्। अनेकधा पौराः सपाण्ड्याः शङ्करस्याद्भुतं लीलायितमालोक्य स्वस्वधियोऽनुरूपैस्तदानन्दवाष्पस्थगितैर्वचोभिः शिवमस्ताविषुः।

द्वाविंशसर्गः—अथारिमर्दनस्य कुले गुणैरुदारः कोऽपि कुब्जपाण्ड्यो नाम नृपो बभूव। पाण्ड्यवंशप्रभवोऽपि सः संसर्गदोषादार्हतानां दीक्षामवाप। किन्तु तस्य पत्नी मन्त्री चेन्दुचूडे शिवे परां भक्तिमूहतुः। एकदा नृपस्य

ज्वरतापः शिवप्रसादेन दूरीचकार कोऽपि ज्ञानपूर्णो नामा शिवभक्तः। तेन शिवदेशिकेन सह तदाष्टौ सहस्राणां तथागतानां शास्त्रार्थोऽभवत्। ततस्तेन ज्ञानपूर्णेन चार्वाकशिष्याः सौत्रान्तिका माध्यमिका जैनाश्च विजिताः। तदा कुब्जपाण्ड्यः शङ्करस्य शरणं प्रपन्नः। ततो गुरुर्ज्ञानपूर्णो नाडीसन्धान-मार्गेण तं शिवज्ञाननिधानं चकार। ततः सः शङ्करमभ्यर्थयन् पृथ्वीं प्रशशास। तदानीं शैवपदाधिरूढे प्रजेश्वरे सकलाः प्रजाः शिवव्रतस्थाः शिवमन्त्रसक्ताः शिवागमज्ञानसुधारसज्ञा बभूवुः। एकदा कस्याश्चिद् वैश्यपत्न्या विवाहसाक्ष्यकरणाय हालास्यनाथस्य मन्दिरस्येशानकोणे कदाप्यदृष्टं कूपं शमीवृक्षमनाथबन्धुं लिङ्गं दृष्ट्वा जना बिभयाम्बभूवुः। तदा सुरा अपि तत्र समागताः। तत्र देवा नैकैः श्लोकैः स्तुतिं चक्रुः। तस्यां स्तुतौ भगवतः साम्बशिवस्य चतुष्षष्टिलीलाया वर्णनमस्ति। यासां लीलानामाख्यानं पूर्वसर्गेषु वर्तते। इत्थं जनानां समस्तार्तिहरः कदम्बवनमाश्रिता मीनाक्ष्याः देव्याः साचिव्यतः त्रिलोकीमनुकम्पमान ईशः शङ्करो वर्तते। हालास्यनाथस्य चन्द्रमौलेः प्रणीतामिमां चतुष्षष्टिलीलां तुभ्यं समर्पये। हे मीनाक्षि देवि! मयि चिरं दयेथाः पुरारेः पदकमलार्पिते काव्येऽस्मिन् यद्यपि कविप्रणीता नवरसा न सन्ति, तथापि जगज्जनन्या मीनाक्ष्याः कारुण्यामृतरसकन्दली ध्रुवमास्ते। अन्ते महाकविः श्रीनीलकण्ठदीक्षितोऽद्भुतं शिवलीलार्णवकाव्यं शिवयोः चरणकमलेष्वर्पयति। प्रकारेणानेन शिवलीलार्णवः सम्पूर्णतामगात्।

काव्यसमीक्षा

श्रीमद्भरद्वाजकुलावतंसेन श्रीमदाच्चादीक्षितपौत्रेण नारायणदीक्षितात्मजेन श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन विरचितेऽस्मिन् शिवलीलार्णवे महाकाव्ये द्वाविंशतिः सर्गाः शिवभक्तितत्पराणां मीनाक्षीसहितसुन्दरेश्वरसमुपासकानां पाण्ड्यवंशोद्भवानां विंशत्यधिकानां भूपानां वर्णनं विद्यते। अत्र शान्तरसः प्रधानरूपेण वर्णितः, अन्येषामपि सर्वेषां रसानां वर्णनमुपलभ्यते। स्कान्दस्यागस्त्यसंहितात वृत्तमुद्भावितम्। आदौ वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमाचरितम्। यथा—

पूतं स्वतः पूततरं यद् गाङ्गं पयः शङ्करमौलिसङ्गात् ।
तत्पातु मातुः प्रणयापराधपादाहतैः पूततमं ततो नः ।।

(शिवली० १.१)

खलनिन्दाप्रसङ्गे कविः कथयति यद् ब्रह्मा सृष्टिकाले दुर्बुद्धीनां खलानां वक्त्रं लशुनैर्निम्बसारैश्च पूरितवान्, तेनैव तेषां मुखे पूतिगन्धः तिक्तभावश्च विद्यते। यथा—

आपूर्य वक्त्रं लशुनैर्विधाता किं निम्बसारैः कुधियामसिञ्चत् ।
न चेत् कथं वाचि ततः क्षरन्त्यां स पूतिगन्धः स च तिक्तभावः ।।

(शिवलो० १.४३)

एकवृत्तमयैः पद्यैर्नातिस्वल्पा नातिदीर्घा द्वाविंशतिः सर्गाः काव्येऽत्र वर्तन्ते। विंशैकविंशौ सर्गौ नानावृत्तमयौ रचितौ। अस्य काव्यस्य वृत्तनिर्धारणमस्मत्कृते परिशिष्टेऽवलोकनीयम्। काव्येऽस्मिन् अष्टाविंशति-छन्दसां प्रयोगो विहितः। तत्र द्रुतविलम्बितस्य छटामवलोकयन्तु सुधयः—

यदि मरुद् विजितं विजितं मनो यदि मनो विजितं विजितं जगत् ।
जितवतां मरुतं च तदर्वतां किमभिधेयमतस्त्रिजगज्जये ।।

(शिवलो० २१.४१)

महाकविना युग्मक-कलापक-कुलक-चक्कलकानां पद्यानां प्रयोगो विहितः। कुलकस्य प्रयोगमवलोकयन्तु विज्ञाः। 'पञ्चभिः. कुलकं मतम्' इत्यनया रीत्या कुलकस्य प्रयोगः। यथा—

चूडासङ्घटितसुवर्णपद्मदामव्यामिश्रग्रथितविलम्बिमौक्तिकौघा ।
प्रालम्बालकनिकरान्तराललक्ष्यव्यावल्गच्छफरविलोललोचनश्रीः ।।
कर्णाभ्यां मदनकराङ्गुलीयकाभं ताटङ्कं मणिखचितं विभूषयन्ती ।
अव्याजस्मितभणितान्तरालदृश्यप्रत्यग्रप्रसृमरदन्तकुन्तपङ्क्तिः ।।
वक्त्रेन्दुव्यतिषजदेणभीतिहेतोर्वैयाघ्रं नखमधिकन्धरं दधाना ।
त्रातुं त्रीनिव तनयान् विधीशविष्णुंस्त्रीन् वक्षोरुध्वलयान् समुद्वहन्ती ।।

अभ्यग्रोन्मिषदमरद्रुपल्लवाभे कुर्वाणा कुवलयकन्दुकं कराग्रे ।
सौवर्णाम्बरविलसन्नितम्बबिम्बव्यालम्बिस्फुटमणिमेखलाकलापा ।।
अम्बाम्बेत्यमृतरसं गिरा किरन्ती मञ्जीरक्वणितमनोहरं चरन्ती ।
सा बाला स्वयमभजन्नृपालपत्न्याः पर्यङ्कं श्रुतिशिखरैः कृताभ्यसूयम् ।।
(शिवली० ६. ७२-७६)

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरप्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवननदी - सागरादीनां वर्णनं यत्र तत्र काव्येऽत्र समुपलभ्यते। नदीवर्णनप्रसङ्गे ताम्रपर्णीं नदीं वर्णयता महाकविना प्रोक्तं यत् ताम्रपर्णीं विहाय शङ्करस्य गङ्गां प्रति प्रीतिः कैतके सत्यपि अर्के प्रीतिरिव वर्तते। यथा—

यां सर्वरत्नैकखनिं विहाय गङ्गामधात् केन गुणेन शम्भुः ।
का प्रीतिरर्के सति कैतकेऽपि न हीश्वरा पर्यनुयोज्यशीलाः ।।
(शिवली० २.२३)

वसन्तर्तुं वर्णयन् कविः कथयति—

अध्वर्युं मलयसमीरमन्यपुष्टं होतारं वनभुवि सामगं द्विरोकम् ।
ब्रह्माणं मधुमपि सादरं वृणाना आजह्रुर्मदनमष्टाध्वरं युवानः ।।
(शिवली० ६.१६)

नगरवर्णनक्रमे कविश्चतुर्थे सर्गे मधुरां पुरीमवर्णयत्।
तत्र तस्या मधुराया नगर्य्या नामसार्थक्यं वर्णयति। यथा—

दिव्यैः सुधामयैर्मेघैर्देवो जीमूतवाहनः ।
नगरं सेचयामास नवीनं त्रीण्यहानि सः ।।
मधुरोदकसंसिक्ता मधुरेयं महापुरी ।
इत्यश्रूयत तत्रत्यैर्दिव्या वागशरीरिणी ।। (शिवली० १०५-१०६)

नूतननवशब्दप्रयोगे तु महाकविः श्रीनीलकण्ठो माघमपि अतिशेते। प्रतीयते शब्दपुनरुक्तिस्तु नगण्या वर्तते। अतः मम मनसि भासते, यत्—

नवसर्गगते माघे रिक्ता तस्य सरस्वती ।

नवसर्गप्रयोगेऽपि जितानेन सरस्वती ।।

एकस्य शब्दस्य बहुष्वर्थेषु चैकत्र प्रयोगो दृश्यतेऽस्मिन् काव्ये। पुष्करशब्दस्य चतुर्ष्वर्थेषु प्रयोगोऽवलोकयन्तु सहृदयाः—

पुष्करैरभिषिच्येशौ पुष्करोपहृतैरयम् ।

पुष्करैरेव चानर्च पुष्करं गाहितुं पुनः ।। (शिवली० ४.३५)

अत्र चतुर्णां पुष्करपदानां जलशुण्डादण्डपद्मव्योमानीति क्रमेणार्थाः सन्ति। जितशब्दस्य प्रयोगछटा सहृदयमनांसि जयति। अवलोकयन्तु तावत्—

जिता त्वया यत् पृथिवी न तज्जितं जिताश्च यद्देवि! सुरा न तज्जितम् ।

अनेन यूना यदनन्यनिर्जितं जितं वधूजन्म तदूर्जितं जितम् ।।

(शिवली० ११.४७)

अलङ्काराणां प्रयोगे कविः सर्वत्र दत्तावधानो दृश्यते। अस्मिन् काव्ये उपमारूपकोत्प्रेक्षाविरोधाभासव्यतिरेकदीपकादीनामलङ्काराणां रामणीयकं द्रष्टुं शक्यते।

तत्रोपमां पश्यन्तु—

क्षुद्रद्वीपमिव चण्डमारुता शुष्कगुल्ममिव दानपावकः ।

ध्वान्तवृन्दमिव भास्करोदयस्तद्बलं नरबलं व्यनीनशत् ।।

(शिवली० १०.८१)

उत्प्रेक्षाया छटापि प्रेक्षणीया वर्तते। तत्र हरो विवाहसमये काञ्चनमम्बरं धृतवान्। तस्य वर्णनमवलोकयन्तु—

दिगम्बरः काञ्चनमम्बरं हरः बभारेति न विस्मयाय नः ।

तनुत्विषा तस्य दिशो दशापि यत् प्रतप्तकार्तस्वरभास्वरीकृता ।।

(शिवली० ११.२८)

शङ्कराय जनानां कस्तूरिकाकर्पूरार्पणं प्रति कवेरुत्प्रेक्षावलोकनीयास्ति। यथा—

कृष्णार्जुनाभ्यां परिपूज्य लिङ्गमासादिता सिद्धय इत्यवेत्य ।
कस्तूरिकाभिर्घनसारकैश्च लिम्पन्ति लोका खलु लिङ्गमेतत् ।।

(शिवली० २.५४)

महाकविरयं कस्यापि वस्तुन आलङ्कारिकं चित्रणं कर्तुं सिद्धहस्तः प्रतिभाति। नारीनिर्माणविषये विचारोऽवलोकनीयः, तद्यथा—

दुर्दान्तं मदनमवेक्ष्य निर्ममे किं वर्मैकं युवसु वधूमयं विधाता ।
यद्योगे मदनशराः प्रसूनमात्रं यत्त्यागे कुलिशदशाममी वहन्ति ।।

(शिवली० ६.२८)

राज्ञः प्रतापस्य कीर्तेर्मनोहरं वर्णनमवलोकयन्तु—

भेरीरवश्चलति योजनमेव यावत् तावत् ततो दशगुणं चलितः प्रतापः ।
कीर्तिस्ततो दशगुणं व्यचलत् ततोऽपि चेलुस्ततो दशगुणं विमता विदूरे ।।

(शिवली० ९.१५)

कान्तासम्मितोपदेशाय काव्यं भवति; परन्तु कुलशेखरेण नृपेण पुत्रस्य मलयध्वजस्य शिक्षणमाध्यमेन लोकान् उपदिशति कविः। तद्यथा—

धृतां चिराय त्रिजगद्धुरन्धरे धुरं धरायास्तनयेऽवरोपयन् ।
स्वतः स्थितं धर्मपथेऽपि तं पुनः शशास धर्मं सुतवत्सलो नृपः ।।

(शिवलो० ५.१२)

उपंदेशोऽयं बाणस्य शुकनाशोपदेशं स्मारयति। एकस्मिन् स्थले कन्यामुपदिशति माता। यथा—

शुश्रूषष्व प्रेयसः पादपद्मं क्षान्त्या धृत्या प्रेमवत्या च भक्त्या ।
लब्ध्वा पुत्रं राज्यभारेऽभिषिच्य द्रष्टास्मि त्वां स्वं पदं प्रत्युपेताम् ।।

(शिवली. १३.४०)

अयं शकुन्तलां प्रति कण्वस्योपदेशमुखेन कालिदासमनुगमयति।

शैवदर्शनतत्त्वं महाकविः स्वप्रतिभाचातुर्येण काव्ये समुपस्थापयति, शिवभक्तिप्रवणत्वात् शान्तरसप्रधानमिदं काव्यम्; किन्तु रसानामन्येषामपि वर्णनमङ्गत्वेन कृतम्। युद्धवर्णनप्रसङ्गे वीररसस्यानुभूतिर्भवति। मध्ये मध्ये शृङ्गाररसस्य मार्दवमविस्मरणीयमस्ति। कुचद्वयस्य वर्णनप्रसङ्गे कविः कथयति। तद्यथा—

परस्परस्पर्ध्यपि तत् कुचद्वयं विजेतुकामं किल मेरुमन्दरौ ।
तथा समेतं समये मिथः स्वयं यथोपलभ्येत न किञ्चिदन्तरम् ।।
(शिवली० ११.६६)

नायिकायाः सौन्दर्यवर्णनप्रसङ्गे कवेः काव्यपाटवतावलोकनीया वर्तते। यथा—

उपासितुं सा पतिमुत्पलप्रियं करे च कर्णे च निवेशितोत्पला ।
बभार भूयो नयनोत्पले ततः स्वयं बभूवोत्पलदामकोमला ।।
(शिवली० ११.६९)

वैदर्भीरीतिप्रधानमिदं काव्यं प्रसादगुणगुम्फितं विराजते। काव्ये शास्त्रान्तरस्य पुटपाकोऽपि सहृदयान् शास्त्रविचारणायामुन्मुखीकरोति। वेदान्तस्यैकेश्वरवादस्य सिद्धान्तं महता कौशलनोपस्थापयति महाकविः श्रीदीक्षितः। यथा—

एकं किल ब्रह्म यदद्वितीयं वक्तुं चतस्रः श्रुतयोऽपि नालम् ।
तादृग्विधान्येव भजन्ति तस्य ब्रह्माणि पञ्चावयवत्वमुद्राम् ।।
(शिवली० २.४९)

पञ्चावयवत्वमुद्रा शङ्करस्य सद्योजातवामदेवतत्पुरुषाघोरेशानाख्य-मुखपञ्चकत्वं स्मारयति। षष्ठसर्गे ऋषीणां शास्त्रचर्चाप्रसङ्गे सर्वदर्शनानां मतमुपस्थापितम्। शिवागमप्रतिष्ठापनाचार्यो महाकविः श्रीनीलकण्ठदीक्षितः शिवैकनिष्ठतां प्रतिपादयति। यथा—

शिवं यजाग्नौ शिवमर्च भास्करे शिवं स्मरान्तः शिवमेव कीर्त्तय ।
शिवं द्विजेषु प्रतिपूजयानिशं शिवैकनिष्ठो भव तात! सर्वथा ।।
शिवात् परं नास्ति यथा तथैव नः शिवोऽपि नान्यो मधुरेश्वरादिति ।
सुनिश्चितालम्बितसुन्दरेश्वरः सुखं महीं पालय शाश्वतीः समाः ।।
(शिवली० ५.२८-२९)

काशीपतेर्विश्वेश्वरस्य तारकमन्त्रदानेन कैवल्यप्रदानस्य माहात्म्यं वर्णयति कविः। यथा—

कैवल्यदानाय कृतप्रतिज्ञौ काशीपतिः पाण्ड्यपतिर्युवां द्वौ ।
शिष्यैकविश्रान्तममुष्य दानं सार्वत्रिकं तारकमेव शम्भोः! ।।
(शिवली० २२.५६)

शिवस्य समुत्कृष्टदयालुतां वर्णयन् तस्य 'ॐ' इति नामसार्थक्यं प्रतिपादयति कविः। यथा—

ये ये जना यद्यदिहार्थयन्ते तत्तन्निरस्तोपधि तेषु तेषु ।
ओमित्यलोभादनुजानतः किमोमित्यभिख्यैव तवेयमासीत् ।।
(शिवली० २२.५८)

अनन्तलीलाकारिणः शिवस्य चतुष्षष्ठिलीलानां वर्णनमत्र विहितम्। अन्तिमे द्वाविंशे सर्गे तासां गणनमपि कृतं सुरस्तुतिव्याजेन।

संस्करणस्यास्य वैशिष्ट्यम्

यद्यपि ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनमितः पूर्वमप्यभवत्; किन्तु मूलमात्रप्रकाशनेनास्य रहस्योद्घाटनं न भवति। पादटिप्पणीपरिशिष्टादिना विभूष्य विस्तृतया पुरोवाचा ग्रन्थस्यालोडनं कृतम्, तेन प्राप्तं रत्नमपि सहृदयानां समक्षमुपस्थापितमस्मिन् संस्करणे तथापि पूर्वसंस्करणस्याधमर्ण्यं विभ्रन् कृतज्ञतां व्याहरामि। ग्रन्थस्यान्ते प्रथमपरिशिष्टे सूक्तिरत्नानि

समुद्धृतानि। द्वितीये परिशिष्टे काव्ये प्रयुक्तानां प्रमुखशब्दरत्नानि प्रस्तुतानि, यस्यावलोकनेन महाकवेर्नव-नवशब्दप्रयोगचातुरी प्रकटिता भवति। तृतीये परिशिष्टे वृत्तनिर्धारणं प्रस्तूय काव्यस्यास्य बहुवृत्तताया ज्ञानं भवति, अथ च छन्दोनिर्धारणप्रक्रियायाः प्रयोजनं लक्षणादिकज्ञानपुरस्सरं काव्यकर्त्तुः परिचयादिकं प्राप्तुं शक्यते। पुरोवाग्भागे काव्यस्य कथासारः समीक्षा च यथामतिः प्रस्तूयते। तस्मात् पूर्वसंस्करणस्य विद्यमानत्वेऽपि संस्करणस्यास्य वैशिष्ट्यमक्षुण्णमिति विभावयामि। यथा कविना शब्दार्थप्रयोगे सुष्ठूक्तम्—

यानेव शब्दान् वयमालपामो यानेव चार्थान् वयमुल्लिखामः ।
तैरेव विन्यासविशेषभव्यैः सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ।।

(शिवली० १.१३)

यद्यनेन किञ्चिदपि सहृदयानामुपकारो भविष्यति तदात्मानं धन्यं मन्ये।

कृतज्ञताज्ञापनम्

सर्वप्रथमं सान्नपूर्णस्य विश्वेश्वरस्याधमर्ण्यं बिभर्मि तेषां नगर्यां तल्लीलार्णवस्यावगाहनायावसरो प्राप्तः। अतः परं वेदान्तरसरसिकानां विद्वद्धौरेयाणां मनीषिवर्याणां मान्यमान्यानां कौलपत्यपदमलङ्कुर्वाणां **प्रो. राममूर्तिशर्म**महाशयानां पादपद्मकिञ्जल्कं मस्तकेनावहामि, यतो हि ते सम्पादनस्यावसरं प्रदाय मामनुगृह्णीतवन्तः। अस्मिन् क्रमे शास्त्रचिन्तन-लब्धचक्षुषां सहृदयमूर्धन्यानां सरलमृदुदयादानभरितान्तःकरणानां स्वभावत एवोपकारपरायणानां पौनःपुण्येन मामस्मिन् कर्मणि प्रेरयतां प्रकाशननिदेशकानां **डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिवर्य्याणा**मुपकारं स्मारं स्मारं कृतज्ञतामावहामि प्रणमामि च। ततः सहकर्मकराणां समेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसहयोगं स्मृत्वा तेषां कृतज्ञतां स्वीकरोमि, अभिवादयामि च। तदनु श्रीजीकम्प्यूटर्ससञ्चालकानां **श्री-अनूपकुमारनागर**महोदयानां कृतज्ञतां

प्रकटयन्नाशीर्वचोभिः विज्ञापयामि यत्तैः महता श्रमेण सुस्पष्टं सुन्दरं मुद्रणमस्य ग्रन्थस्य विधाय लोकानामस्माकं च महोपकारः कृतः। अथ सरस्वतीभवनग्रन्थालयस्य शाखाभूते नवीनपुस्तकालये पटलसहायकपदे कार्यरतानां **श्रीबाबूलालशास्त्रिणा**मुपकारं ग्रन्थान्वेषणसाहाय्यं स्मृतिपथमानीय प्रणामाञ्जलिं विनिवेदयामि।

अन्ते चेमं ग्रन्थं सश्रद्धया सभक्त्या सान्नपूर्णस्यानाथनाथस्य विश्वनाथस्य श्रीचरणकमलेषु नतिपरम्परां समर्पयन् सर्वेभ्यो विद्वद्भ्यः प्रणामाञ्जलिं विधाय ग्रन्थलेखेषु त्रुटिशमनार्थं सर्वान् अभ्यर्थयमानो विरतो भवामि।

विदुषां वशंवदः

ददन-उपाध्यायः

सहायकसम्पादकः, प्रकाशनसंस्थाने

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी

गुरुपूर्णिमा

२०५८ वैक्रमाब्दः

विषयानुक्रमणिका

●

।। श्रीः ।।

महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतः

शिवलीलार्णवः

❁ ❁ ❁

अथ प्रथमः सर्गः

पूतं स्वतः पूततरं ततो यद् गाङ्गं पयः शङ्करमौलिसङ्गात् ।
तत् पातु मातुः प्रणयापराधपादाहतैः पूततमं ततो नः ॥१॥

अशक्यमङ्गान्तरवद्विभक्तुमणुप्रमाणं करणं यदन्तः ।
सामान्यभूतं शिवयोस्तदेकं सानुग्रहं स्यान् मयि गर्भदासे ॥२॥

अन्विष्य खिन्नं निगमानशेषानमी न मीनं प्रथमं स्मरामः ।
अन्विष्यमाणं निगमैरशेषैरम्ब! स्तुमस्ते वयमक्षिमीनम् ॥३॥

स्तन्येन कश्चित्[१] कवयाम्बभूव ताम्बूलसारेण [२]परो जनन्याः ।
अहं ततोऽप्युन्नतिमाप्तुकामः सेवे ततोऽप्युन्नतमक्षिकोणम् ॥४॥

अर्धे तनोरद्रिसुतामयोऽस्मीत्यहंयुना किं फलमादियूना ।
गीर्वाणयोगीन्द्रमुपास्महे तं सर्वात्मना शैलसुतात्मको यः ॥५॥

कालेन शम्भुः किल तावतापि कलाश्चतुष्षष्टिमिताः प्रणिन्ये ।
द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धाञ्छतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः ॥६॥

[३]अनाहतोद्भूतमपास्तभेदमाद्यं शिवस्यौपयिकं विधातुः ।
नादाभिधं पारगमध्वनां तदनुत्तरं ज्योतिरनुस्मरामः ॥७॥

---

१. द्रमिलशिशुरिति सौन्दर्यलहर्यां व्यवहृतो ज्ञानसम्बन्धः ।

२. मूकमहाकविः;

३. अनाहतं हृत्स्थं द्वादशदलं पद्मम्।

साहित्यविद्याजयघण्टयैव संवेदयन्ते कवयो यशांसि ।
यथा यथास्यां [१]ध्वनिरुज्जिहीते तथा तथा सार्हति मूल्यभेदान् ॥८॥

यावत् कवेर्मार्दवमुक्तिबन्धे यावद् धियः श्रोतरि कोमलत्वम् ।
तावद् ध्वनौ तद्व्यतिभेदमूले तारत्वमालङ्कृतिका वदन्ति ॥९॥

अस्मिन् महत्यस्तमितान्यवेद्ये विसृत्वरे वीचितरङ्गरीत्या ।
काव्यध्वनौ जाग्रति देहभाजां कर्णं विशेयुः कथमन्यशब्दाः ॥१०॥

कीर्णानि घण्टापथ एव हन्त शब्दार्थरत्नानि गिरां सवित्र्या ।
अत्यादरादामृशतां कवीनां हृग्गोचरं कस्यचिदेव यान्ति ॥११॥

प्रायस्तिरोभूतमहाप्रकाशाः पाषाणखण्डेष्विव चन्द्रकान्ताः ।
शब्देषु शब्दा मिलिताश्चरन्ति भाग्योत्तरा एव तु जानते तान् ॥१२॥

यानेव शब्दान् वयमालपामो यानेव चार्थान् वयमुल्लिखामः ।
तैरेव विन्यासविशेषभव्यैः सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥१३॥

गायन्ति वीणा अपि वेणवोऽपि जानन्ति बालाः पशवोऽपि चेदम् ।
काव्यानि कर्तुं च परीक्षितुं च द्वित्रा भवेयुर्न तु वा भवेयुः ॥१४॥

सव्यं वपुः शब्दमयं पुरारेरर्थात्मकं दक्षिणमामनन्ति ।
अङ्गं जगन्मङ्गलमैश्वरं तदर्हन्ति काव्यं कथमल्पपुण्याः ॥१५॥

स्तोतुं प्रवृत्ता श्रुतिरीश्वरं हि न शाब्दिकं प्राह न तार्किकं वा ।
ब्रूते तु तावत् कविरित्यभीक्ष्णं काष्ठा परा सा कविता ततो नः ॥१६॥

कर्णं गतं शुष्यति कर्ण एव सङ्गीतकं सैकतवारिरीत्या ।
आनन्दयत्यन्तरनुप्रविश्य सूक्तिः कवेरेव सुधासगन्धा ॥१७॥

पश्येयमेकस्य कवेः कृतिं चेत् सारस्वतं कोशमवैमि रिक्तम् ।
अन्तः प्रतिश्यायमवेक्षितश्चेत् कोणे प्रविष्ठा कविकोटिरेषा ॥१८॥

वक्रोक्तयो यत्र विभूषणानि वाक्यर्थबोधः परमप्रकर्षः ।
अर्थेषु बोध्येष्वभिधैव दोषः सा काचिदन्या सरणिः कवीनाम् ॥१९॥

---
१. ध्वनिः वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं, तद्वत् काव्यं वा, अथ च नादः।

सदर्थमात्रग्रहणात् प्रतीता सर्वज्ञता सापि शशाङ्कमौलेः ।
प्राप्ता विकासं प्रतिभा कवीनां व्याप्नोति यद्वेत्ति न तच्छिवोऽपि ॥२०॥

उल्लङ्घ्य तन्त्रान्तरसम्प्रदायानुत्प्रेक्षमाणा जगदन्यदन्यत् ।
कस्माद्बिभीमः कवयो भवामः काव्यज्ञदण्डाद्बिभिमस्तु कामम् ॥२१॥

तन्त्रान्तरेषु प्रतिपाद्यमानास्ते ते पदार्था ननु ते त एव ।
निर्वेदभीशोकजुगुप्सितान्यप्यायान्ति साहित्यपथे रसत्वम् ॥२२॥

अर्थावबोधेऽपि समे रसज्ञैरन्विष्यते सत्कविसूक्तिरेव ।
अपत्यलाभेऽपि समे विदग्धा रूपोत्तरामेव हि रोचयन्ते ॥२३॥

व्यामोहयन्ती विविधैर्वचोभिर्व्यावर्त्तयन्त्यन्यकलासु दृष्टिम् ।
कालं महान्तं क्षणवन्नयन्ती कान्तेव दक्षा कविता धिनोति ॥२४॥

चिन्तासु संसर्गविशेषलाभे सन्दर्भणे चाथ पदैः पदानाम् ।
[१]अर्थावबोधे च भवन् कवीनामानन्दभूमा वचसामसीमा ॥२५॥

अनायतप्राणमसंयताक्षमब्रह्मचर्यानशनादिखेदम् ।
चित्तं महेशे निभृतं विधातुं सिद्धः कवीनां कवितैव योगः[२] ॥२६॥

तिर्यङ्मनुष्यव्यतिरेकहेतुर्देव्या गिरामेव कटाक्षपातः ।
प्रज्ञाविशेषास्तु परे जानानां प्रायो दिशन्ति श्वश्रृगालसाम्यम् ॥२७॥

न कालभेदाद्रसवर्णभेदो न [१]जामिता वा न [२]ऋजीषभावः ।
सारस्वतं नाम फलं तदेतत् सदैकरूपं कृतिनो लभन्ते ॥२८॥

बाल्यं विदुः प्राकृतभाषितानि श्रुतिस्मृती वृद्धदशां वदन्ति ।
साहित्यमेकन्तु गिरां सवित्र्यास्तारुण्यमुद्राढमुशन्त्यभिज्ञाः ॥२९॥

क्वार्थाः क्व शब्दाः क्व रसाः क्व भावाः क्व व्यङ्ग्यभेदाः क्व च वाक्यरीतिः ।
कियत्सु दृष्टिः कविना न देया किमस्ति राज्ञामियतीह चिन्ता ॥३०॥

---

१. पुनर्विमर्शे इति खपुस्तके पाठः; २. योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।
३. जामिता यातयामता; ४. ऋजीषं हृतसारोंऽशः।

आवर्णशक्तिग्रहमापवर्गं दुःखैकरूपा विरचय्य विद्याः ।
विश्रान्तिहेतोः कवितां जनानां वेधाः सदानन्दमयीं किमाधात् ॥३१॥
सिद्धं पदं सिद्धतरस्तदर्थः साध्या पदानां परमानुपूर्वी ।
तन्मात्रसारे कवितापदेऽस्मिन् कियद्विधात्रा कृतमुच्चनीचम् ॥३२॥
तान्येव शास्त्राणि त एव शब्दास्त एव चार्था गुरवस्त एव ।
इयान् विशेषः कवितापथेऽस्मिन् देव्या गिरां दृक्परिवर्त्तभेदः ॥३३॥
पदानि भव्यान्यपि काव्यरीतिमस्थानदत्तानि न शोभयन्ते ।
नासाग्रलग्नेन भवन्मुखश्रीस्ताटङ्कबिम्बेन किमङ्गनायाः[१] ॥३४॥
साहित्यविद्यां पदमेकमेव सर्वानवद्यामपि हन्ति दुस्स्थम् ।
दन्तावलिं मौक्तिकदामरम्यां दंष्ट्रेव वक्त्राद् बहिरुल्लसन्ती ॥३५॥
अन्योन्यसंसर्गविशेषरम्याप्यलङ्कृतिः प्रत्युत शोचनीया ।
निर्व्यङ्ग्यसारे कविसूक्तिबन्धे निष्क्रान्तजीवे वपुषीव दत्ता ॥३६॥
विद्वत्प्रियं व्यङ्ग्यपथं व्यतीत्य शब्दार्थचित्रेषु कलेर्विलासात् ।
प्राप्तोऽनुरागो निगमानुपेक्ष्य भाषाप्रबन्धेष्विव पामराणाम् ॥३७॥
कृते युगे व्यञ्जनयावतीर्णं त्रेतायुगे सैव गुणीबभूव ।
आसीत् तृतीये तु युगेऽर्थचित्रं युगे तुरीये यमकप्रपञ्चः ॥३८॥
दिष्ट्याधिरूढाः कविताधिराज्यं धीरा रमन्ते न हि शब्दचित्रे ।
स्वर्गेऽपि गत्वाप्सरसां निवासे काणैव किं कापि गवेषणीया ॥३९॥
मत्वा पदग्रन्थनमेव काव्यं मन्दाः स्वयं तावति चेष्टमानाः ।
मज्जन्ति बाला इव पाणिपादप्रस्पन्दमात्रं प्लवनं विदन्तः ॥४०॥
कालाद् बहोः कान्यपि दुष्पदानि लब्धानि मन्दः परितो विकीर्य ।
छिद्राणि लोष्टैरथ पांसुभिश्च सम्पूरयन् विस्मयते विलज्जः ॥४१॥
अद्यैकमेकं कुधियः परेद्युरन्येद्युरेकं च पदं निबध्य ।
शुक्तं क्वचित्पर्युषितं क्वचिच्च कोष्णं क्वचिच्चारचयन्ति पद्यम् ॥४२॥

---
१. 'कथं तरुण्या' इति खपुस्तके पाठः।

आपूर्य वक्त्रं लशुनैर्विधाता किं निम्बसारैः कुधियामसिञ्चत् ।
न चेत् कथं वाचि ततः क्षरन्त्यां स पूतिगन्धः स च तिक्तभावः ॥४३॥

लभेय निन्दामपि सत्कवीनां सव्यङ्ग्यसौरभ्यरसैर्वचोभिः ।
न तु प्रशंसामपि दुष्कवीनां दुर्गन्धिभिर्वीतरसैरमीभिः ॥४४॥

विवक्षितार्थप्रतिपादकं ये विन्यासभेदं न विदुः पदानाम् ।
दुःखावहोऽर्थः स्फुरितोऽपि तेषां दौर्भाग्यभाजामिव पुत्रलाभः ॥४५॥

दुर्मेधसः शुष्कतरां कठोरां दुर्गन्धसान्द्रां गिरमुद्गिरन्तः ।
कालं चिरं [१]हन्त कथं व्यथन्ते श्रोतुर्दशातस्स कियत्तमोंऽशः ॥४६॥

शृण्वन्तु ते दुष्कवितां परेषां श्रोत्रेषु तप्तं जतु यैर्निषिक्तम् ।
शब्दार्थयोर्दुष्कविवक्त्रभाजोः किं दुष्कृतं स्यादवधारयन्तु ॥४७॥

श्राम्यन्ति यावत् कवयः परेऽपि श्राम्यन्ति तावच्च ततोऽधिकं च ।
गर्भोद्भवादिः प्रसवावसानः क्लेशो हि दुष्पुत्रसुवां च तुल्यः ॥४८॥

दाक्षिण्यहानिर्जगतां विधातुर्देव्या गिरां दुर्मरणस्य योगः ।
पापं जनस्येति च सर्वमेतत् समाहृतं दुष्कवितानिदानम् ॥४९॥

आब्रह्मवातादघशोधनानि स्मरन्ति ये ते परमर्षयोऽपि ।
यावत्तदात्मान्वयिताधियैव न सस्मरुर्दुष्कवितासु शुद्धिम् ॥५०॥

स्वोक्तिं मुषित्वा पुरतः पठन्तं स्वस्यैव पश्यन् कविसाहसाङ्कम् ।
प्राज्ञो जनः किं प्रतिपद्यतां तमाहन्तु वा स्वोदरमा[२]हतां वा ॥५१॥

निन्दन्तु वाचं मधुरां कवीनां नन्दन्तु च स्वां गिरमेव मूर्खाः ।
नाद्यां स्वरीत्या रसयन्तु जातु नान्त्यां पठन्तु स्वपतोऽपि पार्श्वे ॥५२॥

हिंसा पशूनां क्रतुमध्यलग्ना स्वर्गे यथान्ते क्षणदुःखहेतुः ।
किञ्चिच्छुभं पातकमध्यलग्नं तथा मुदे स्यादपि दुष्कवीनाम् ॥५३॥

---

१. हन्तेति शोके! दुष्कवयो दुष्काव्यनिर्माणार्थं यद्व्यथन्ते तच्छोचनीयमित्यर्थः। तामिमां निर्मातृणां व्यथनदुरवस्थां श्रोतुः श्रवणव्यथादुरवस्था दूरमतिशेत इत्याह—श्रोतुर्दशात इत्यादि।

२. 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इति वचनात् तङ्।

प्राचेतसव्यासमुखाः कवीन्द्राः प्राञ्चेऽपि किं दुष्कविभिर्विरक्ताः ।
काव्यानि कर्त्तुं शतशः क्षमास्ते कथं न चेदासत काकबन्ध्याः[१] ॥५४॥

स्थूलाभिरभ्युल्लिखितानि धीभिः स्थूलानि मन्ये कुकवेर्वचांसि ।
कथं न चेत् कर्णपुटं प्रवेष्टुमेतानि यत्नादपि नोत्सहन्ते ॥५५॥

वाचं हतो यद्यपि ते तथापि न मूकता दुष्कवितैव दोषः ।
आद्या यदेकस्य विषादहेतुः प्राणोपरोधाय परा बहुनाम् ॥५६॥

वाचां विपञ्चीमिव [२]वादयन्ति कर्णामृतेन ध्वनिना कवीन्द्राः ।
मूर्खाः स्वमेधामुसलप्रहारैर्विनाशयन्त्येव विचेष्टमानाः ॥५७॥

शक्यं सुखं ग्रन्थयितुं प्रबन्धान् शक्यन्तु न श्रोतृजनानुरोधः ।
श्रान्ते सति क्वापि कवौ यदेष सर्वस्वनाशादिव खेदमेति ॥५८॥

अचुम्बितोल्लेखपदप्रवृत्तानसम्प्रदायेन कवीन् क्षिपन्ति ।
पथा प्रवृत्तान् प्रहतेन मूर्खाः पश्यन्त्यवज्ञामुकुलीकृताक्षाः ॥५९॥

रसं रसज्ञाः कलयन्ति वाचि परे पदार्थानपरे पदानि ।
वस्त्रं कुविन्दा[३] वणिजो विभूषां रूपं युवानश्च यथा युवत्याम् ॥६०॥

पाठप्रकारैः पदयोजनाभिस्तात्पर्यदुर्निश्चयतश्च मन्दैः ।
आयास्यमानां गिरमात्मनो ये कर्णे न कुर्वन्ति त एव धन्याः ॥६१॥

एको हि दोषः परकीयतैव पद्येषु सर्वेष्वपि दुर्जनानाम् ।
तस्मिन् पुरस्थेऽपि कियद्यतन्ते वृथैव ते दोषगवेषणाय ॥६२॥

आनन्दथुर्ब्रह्मविदां यदेकस्ते व्यङ्ग्यलाभेषु शतं कवीनाम् ।
एते सहस्त्रं पुनरर्बुदं वा परोक्तिदोषस्फुरणे खलानाम् ॥६३॥

प्राचीनपद्यभ्रमतः प्रवृत्ताः स्तोतुं खलः प्रेक्ष्य कविं पुरस्तात् ।
येनान्यथाकर्त्तुमिदं यतन्ते क्लेशेन तेषां हि स एव दण्डः ॥६४॥

---

१. एकग्रन्थनिर्माणमात्रचरितार्था इत्यर्थः।

२. 'वर्णयन्ति' इति खपुस्तके पाठः।

३. तन्तुवायः कुविन्दः स्यादित्यमरः। 'जुलाहा' इति ख्यातः जातिविशेषः।

दोषः क्वचित् कश्चिदिति प्रतीतः प्राचामलङ्कारविदां प्रवादः।
सर्वप्रबन्धानुगतस्तु मन्ये कर्त्तुः कवेर्जीवनमेव दोषः ॥६५॥
मुधैव वाक्येषु पदेष्वधीतं मुधैव दीर्घं कवितापथेऽपि।
आवश्यकं यत्किल पामराणामावर्जनं तन्न किमप्यधीतम् ॥६६॥
निसर्गतो निर्गुणमुक्तिगुम्फं समर्थयन्ते सगुणं बलाद्ये।
ते कञ्चुलीसन्नहनोन्नतेन लम्बस्तनेनापि मुदं लभन्ते ॥६७॥
पाण्डित्यलोभो यदि पामराणां कामं विहिंसन्तु कलास्त्रिषष्टिम्।
कस्तेऽपराधः कविते! गृहीतः किमस्ति ते किञ्चन पूर्ववैरम् ॥६८॥
वाचं कवीनामुपलालयन् यां भुङ्क्ते रसज्ञो युवतिं युवेव।
तामेव भुङ्क्ते ननु तार्किकोऽपि प्राणान् हरन् भूत इव प्रविष्टः ॥६९॥
अर्थेष्वलङ्कारविदः प्रमाणं शब्देषु नः शब्दविदो मुनीन्द्राः।
के तान्त्रिकाणां कवयो भवन्ति के वा कवीनामपि तान्त्रिकाः स्युः ॥७०॥
[१]घट्टोपविष्टानिव वाग्भिरर्थैः काव्यागमज्ञानुपसान्त्वयामः।
आप्लुत्य भल्लुकवदापतन्तः कथं नु जय्या इह गौतमीयाः ॥७१॥
अप्यन्तिकस्थैरविभावनीयः सूक्ष्मः प्रकृत्या मृदुसूक्तिजन्मा।
कुतर्कविद्याव्यसनोपजातैः कोलाहलैर्न ध्वनिरेष वेद्यः ॥७२॥
गुणान् न गृह्णन्तु खलास्ततः किं गृह्णन्तु दोषानपि वा ततः किम्।
अपि [२]व्यतिस्तामुभयं ततः किं गुणोऽपि दोषो यदि दुस्सहं तत् ॥७३॥
क्व ब्रह्मलोकः क्व गिरां सवित्री क्व भूमिभागाः क्व वयं वराकाः।
दिष्ट्योपलब्धामपि देवतां तां विक्रीणते वृत्तिकृते विमूढाः ॥७४॥
दुष्पण्डिताराधनदुःखशीलात् कष्टादमुष्मात् कविताधिकारात्।
वरं जगत्यामिह मूकभावो वरं च तिर्यक्तृणगुल्मभावः ॥७५॥
प्रायो जडा मत्सारिणश्च लोका दोषोत्तरं मृग्यगुणं वचो नः।
गुणैकलुब्धोऽपि जनः क्वचित् स्यादित्याशयैवायमियान् प्रयासः ॥७६॥

---

१. घट्टः शुल्कस्थानम्; २. 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इति तङ्।

'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त'मित्यामनन्तो निगमाः सगर्वम् ।
श्वानः कृता[1] येन स एव देवो वर्ण्यः कथं वाङ्मनसातिवर्ती ॥७७॥

शब्देषु चार्थेषु परं यतिष्ये तथा तथा मां गुरवो विनिन्युः।
चमत्कृतिं तत्र कथं विधास्ये न मत्कृतिर्यत् क्रमते तदंशे ॥७८॥

क्वाहं क्व काव्यं कविराजसाध्यं क्वाहं क्व शम्भुर्निगमैरगम्यः।
निश्शङ्कमेवंविदपि प्रवर्त्ते निर्लज्जते देवि! तव प्रसादात् ॥७९॥

दत्ते त्वया वाङ्मयरत्नकोशे विक्रीय भुक्तं किल भुक्तमेव ।
शिष्टं त्वदङ्घ्र्योः पुनरर्पयेयं दयस्व मीनाक्षि! पुरैव मह्यम् ॥८०॥

शब्दा यद्वदनं प्रपद्य मृदुतामाशासतेऽन्यादृशी-
मर्था यद्धिषणाप्रवाहपतनादिच्छन्ति जिज्ञास्यताम् ।
यत्कीर्त्तिस्पृहया शिवोऽपि निगमान् ग्रथ्नाति सर्गादिषु
प्राचस्तान् कवितापितामहपदारूढान् कवीन् प्रस्तुमः ॥८१॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
प्रथमः सर्गः ॥१॥

---

१. किरातावस्थायामिति शेषः।

अथ द्वितीयः सर्गः

अस्ति क्षितेराभरणायमानः पारेसमुद्रं स हि पाण्ड्यदेशः।
आशामगस्त्याध्युषितां गतोऽपि सर्वोत्तरो यो जगति प्रतीतः ॥१॥

आस्थाय वैराग्यमनुत्तमं यस्[1]त्रैलोक्यलक्ष्मीं न तृणाय मेने।
यदाधिपत्यस्पृहया स एव देवो दधे सुन्दरपाण्ड्यरूपम् ॥२॥

सुदुष्करं यत्प्रतिसर्गमेव पश्यन् मुनिः प्राग् विरराम सर्गात्।
न शुष्कया सान्त्वगिरा सुराणां किं गाधिसूनोरपि शान्तिरस्ति ॥३॥

मन्दानिलोऽसौ मलयानिलोऽसौ गन्धानिलोऽसाविति यं युवानः।
सम्भावयन्ते चलितैः शिरोभिः स कोऽपि यत्कोणभवः समीरः ॥४॥

आकारिता यत्र मखेषु विप्रैरालोकयन्तो विबुधाः समृद्धिम्।
युष्मान् यजामो वयमर्पयध्वे युष्मत्पदं चेदिति सान्त्वयन्ते ॥५॥

तपोवनेऽन्यत्र तपश्चरन्तो दिवं भजन्ते यदि युक्तमेतत्।
ततोऽधिके यत्र तपस्यतां हि तत्रैव युक्तः सुचिरं निवासः ॥६॥

मृत्पिण्डरूपो जनको यदीयः पितामहो यस्य कुलाल एव।
स कुम्भजन्माजनि सूत्र[2]कारः कोणे वसन् क्वापि चिरं यदीये ॥७॥

सौभाग्यलक्ष्मीं नवचन्दनानां मन्दानिलानामपि मौक्तिकानाम्।
अयातयामामभिनिर्विशन्ति प्रायेण कौमारहरा यदीयाः ॥८॥

यत्रोभयानुच्चतरान् [3]रसालानालक्ष्य विन्ध्यस्मयभङ्गदक्षान्।
तपस्यति [4]न्यस्तभरः सुखेन तेष्वेष मैत्रावरुणिर्महर्षिः ॥९॥

---

१. दक्षिणामूर्त्तिरूप इत्यर्थः; २. द्रमिलभाषाव्याकरणसूत्रप्रणेता।
३. रसालान् ईक्षूंश्चूतांश्च; ४. न्यस्तोऽर्पितो भरो विन्ध्यस्मयभञ्जनश्रमो येन सः।

उपत्यकामण्डलनिर्विशेषे देशे हि यस्मिन् मलयाचलस्य।
उदेति मन्दं व्यजनानिलोऽपि चमत्कृतश्चन्दनसौरभेण ॥१०॥
पदे पदे चन्दनकाननोत्थैः फणाधरैर्यत्र निपीयमानः।
जातः प्रभूतोऽपि बहिः प्रसर्पन् मन्दः किलैवं मलयानिलोऽभूत् ॥११॥
मन्दानिलं मन्मथमूलकन्दं यत्रोपयोक्तुं मुनयस्त्रसन्तः।
वैयाघ्रचर्मव्यजनोपजातैर्वातैर्व्रतं केचन वर्त्तयन्ते ॥१२॥
[१]अयत्नलभ्यान्ययमद्भुतानि शरासकाण्डानि शरानसङ्ख्यान्।
यत्रैव पश्यञ्जगदेकवीरः स्थिरं मनोजः शिबिरं चकार ॥१३॥
ताम्रातरङ्गानिलताडितासु [२]माकन्दवाटीषु मनोजवीरे।
यत्रावतीर्णे महता बलेन तद्बाहुगुप्तास्तरुणा रमन्ते ॥१४॥
वर्षोपला यत्र हि मौक्तिकानि काष्ठानि गन्धद्रुमकाण्डखण्डाः।
कस्तेन विस्पर्धितुमुत्सहेत देशः शिलाकण्टकपूरितोऽन्यः॥१५॥
स्वर्गं नवं स्रष्टुमना मुनिः प्राक् ससर्ज यत्सम्मुखदेश[३] एव।
तन्मारुतस्पन्दनमात्रतोऽपि स्वर्भोगभाग्यं सुलभं विजानन् ॥१६॥
अन्या विशन्त्यः सरितः समुद्रमापूरयन्ते जलजन्तुभिः स्वैः।
रत्नापगा[४] यत्र तु सम्पतन्ती रत्नाकरत्वं रमणस्य दत्ते ॥१७॥
यत्सङ्गमादेव भवन्ति [५]मुक्ताः सा जाह्नवी सर्वजनीनमेतत्।
ततो विदुर्दक्षिणजाह्नवीति तादृग्विधां यत्र हि ताम्रपर्णीम् ॥१८॥
दत्ते सुतां स्वामिव यां समस्तैरलङ्कृतां रत्नगणैरगस्त्यः।
सरस्वते [६]गोत्रमहत्तराय यतो [७]गृहीता हरिणापि वेदाः॥१९॥

---

१. 'अयत्नलभ्यं रथम्' इति खपुस्तके पाठः; २. आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः। कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः॥ इत्यमरः।

३. दक्षिणादिग्देशो हि पाण्ड्यसम्मुखदेशः।

४. रत्नापगा मुक्तारत्नाप्रसूस्ताम्रपर्णी; ५. कैवल्यभाजो मौक्तिकानि च।

६. गोत्रशब्दः पर्वतवंशयोः; ७. गृहीता आसादिता अधीताश्च।

अभ्यापतन्तीमनुवासरं यामगस्त्यगोत्रप्रभवेति सिन्धुः।
विकीर्य पुष्पैरिव मौक्तिकौघैः प्रत्युद्व्रजन् प्रापयते किमन्तः॥२०॥

स्त्रोतोमुखैरम्बुनिधिं प्रविष्टं [१]स्वभावतः स्वादु यदीयमम्भः।
निर्मथ्य लब्धं त्रिदशैः कदाचिदास्वाद्यतेऽद्यापि सुधा सुधेति ॥२१॥

क्षारोदकास्वादभवं विपाकमपाकरिष्यन्निव कुम्भजन्मा।
जहाति शैलं मलयं न जातु पातुं प्रकृत्या मधुरं यदम्भः॥२२॥

यां सर्वरत्नैकखनिं विहाय गङ्गामधात् केन गुणेन शम्भुः।
का प्रीतिरर्के सति कैतकेऽपि न हीश्वराः पर्यनुयोज्यशीलाः॥२३॥

वैदूर्यनीलोपलमौक्तिकानि यदादिमध्यान्तसमुद्भवानि।
सा ताम्रपर्णी सरिदेव यत्र साधरणी काचन [२]सारणीव ॥२४॥

तस्मिन् विशाले तरुणेन्दुमौलेरावासभूतं पदमद्भुतानाम्।
वनं जगत्पावनमस्ति किञ्चिन्नीपद्रुमाणां निकषा [३]वृषाद्रिम्॥२५॥

अज्ञाततिग्मांशुकरावमर्शा छाया यदीया तमसां विहन्त्री।
वातेरितं पुष्परजो यदीयं निश्शेषमुन्मार्ष्टि रजः प्रजानाम्॥२६॥

अन्तर्निलीनभ्रमरैः प्रसूनैराभाति यद् बद्धरजोभिरीषत्।
सत्त्वेन निर्जित्य रजस्तमश्च सम्मूर्च्छितेनेव समन्ततोऽपि ।२७॥

यत्राभिषिञ्चन्ति मधु क्षरन्तो वृक्षा भुवं मूर्त्तिमिवाष्टमूर्त्तेः।
झङ्कुर्वते कर्णरसायनानि सामानि गायन्त इव द्विरेफाः॥२८॥

वक्त्राणि यस्मिन् मुनिपादपानामाभाति पुष्पाण्यतिनिर्मलानि।
समाहृता मुक्तिजुषां प्रदातुं शशाङ्कखण्डा इव शङ्करेण॥२९॥

---

१. 'वर्षासु वर्षासु' इति खपुस्तके पाठः।

२. सारणी स्वल्पनदी।

३. वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिमेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्रले॥
(मेदिनी. १६७।२५-२७)

हैमेऽपि—वृषो गव्याखुधर्मयोः। पुंराशिमेदयोः शृङ्ग्यां बासके शुक्रलेऽपि च। श्रेष्ठे स्यादुर्त्तरस्थश्च।
(२।५८४-५८५)

सम्पूर्यमाणात् प्रतिपौर्णमासं शाखाग्रसङ्घट्टनतोऽवधूतात् ।
मृगाङ्कबिम्बाद् गलिता इवोर्व्यां मृगाः शतं यत्र परिभ्रमन्ति ॥३०॥

प्रत्यर्थिनो यत्र महेश्वरस्य तत्तत्क्षणोदन्तविचारणाय ।
चारा नियुक्ता इव मन्मथेन चरन्ति भृङ्गा सममन्यपुष्टैः ॥३१॥

प्रागम्बयाथ प्रमथाधिपेनाप्यध्यासिते यत्र कदम्बमूले ।
माकन्दजम्बूवटपादपानां मन्दाक्षमन्दानि कुलान्यभूवन् ॥३२॥

शाखासु शाखासु फलानि यत्र भान्तीव नाना परमार्थतस्तु ।
सर्वागमानां फलमेकमेव सन्दृश्यते तच्च कदम्बमूले ॥३३॥

तृगीकृते[१] यत्र वसद्भिरार्यैश्चराचरेऽस्मिन् पशवश्चरन्ति[२] ।
वैकुण्ठवासोऽपि तृणीकृतस्तैर्न चेत् कुतोऽसौ हरिणादृतः[३] स्यात् ॥३४॥

पुष्पाय वृक्षाग्रपदाधिरूढान् पुत्रान् मुनीनामुपलालयन्तः ।
व्याजेन देवास्तपसोऽभिसधिं पृच्छन्ति नित्यं परिशङ्कमानाः ॥३५॥

रोमाञ्चसान्द्रा इव कुम्भलौधैरुदश्रुपूर्णा इव शीधुवृष्ट्या ।
भस्मानुलिप्ता इव पुष्पधूल्या दृष्ट्वा मुनीन् यत्र भवन्ति नीपाः ॥३६॥

यस्मिन् महेशानकराश्रयेण केनापि कुल्येन कृतावलम्बाः ।
मृगा निरातङ्कलवश्चरन्ति मृगादनैः प्रत्युत सेव्यमानाः ॥३७॥

व्याहन्यमाना मृगयासु यस्मिन् व्याघ्राः शिवत्वं प्रतिपद्य सद्यः ।
अस्मत्कुलीनोऽसि[४] महानसीति हन्तॄन् किरातानुपसान्त्वयन्ते ॥३८॥

दृष्टेष्विवानुश्रविकेषु यस्मिन् धीरा वितृष्णा इति नाद्भुताय ।
स्वर्गाधिके धामनि संवसन्तः स्वर्ग्याणि कर्माणि किमाद्रियेरन् ॥३९॥

पाणौ मृगं पार्श्वतले किरातीं पर्यङ्कबन्धे च गजं महान्तम् ।
सम्मानयन्नेव चरत्यरण्ये पञ्चाननः[५] कोऽप्यधुनापि यस्मिन् ॥४०॥

---

१. तृणीकृतेऽवज्ञाते अथ च तृणत्वमापादिते।
२. नीपवनातिरिक्ते प्रपञ्चे ये चरन्ति ते पशव इति तात्पर्यम्; ३. तृणं हि हरिणादृतं भवितुमर्हति।
४. अस्मत्कुलीनत्वोक्तिः किरातरूपपरिग्रहापेक्षया; ५. पञ्चाननः शिवः सिंहश्च।

यद् द्वादशान्तैकविभावनीयं त्र्यन्तदृश्यं कथमस्तु तन्नः।
इत्यध्यवस्यैव तदावसन्ति ब्रह्मर्षयः पाशुपता महान्तः॥४१॥

वल्ल्यो यदीयाः कठवल्लिकाद्याः शाखाश्च माध्यन्दिनकाण्वमुख्याः।
सर्वागमस्तोममयस्य तस्य शक्नोति को वर्णयितुं प्रभावम् ॥४२॥

तस्मिन् कदम्बद्रुममूलसीम्नि तपःपरीपाकफलं जनानाम् ।
आस्ते जगन्मङ्गलमङ्गजारेर्लिङ्गं दयाविग्रहवत्त्वलिङ्गम् ॥४३॥

यद् गूहितं वाग्भिरकृत्रिमाभिर्यद् द्रष्टुकामा मुनयो यतन्ते ।
नाम्ना च रूपेण च सुन्दरं तत् प्रत्यक्षमास्ते प्रियकस्य[1] मूले ॥४४॥

पाण्ड्यार्पिता भात्यधुनापि यस्मिन्नृज्वायता वेत्रनिपातरेखा ।
नानारहस्यागमबोधनीयां नादात्मतामस्य विवृण्वतीव ॥४५॥

समस्तदिव्यागमसम्प्रतीते [2]तारात्मके तत्र महेशलिङ्गे ।
अर्धेन्दुरर्धेन्दुतयैव दृष्टो बिन्दुस्तु सिन्धुः स्तिमिता जटाग्रे ॥४६॥

मूलञ्च मौलिञ्च विवेक्तुकामौ यस्याक्रमेतां विधिरच्युतश्च ।
तन्मूलमेतत्तरुमूलगम्यं तन्मौलिरेतत्तरुमौलिवेद्यः॥४७॥

छंन्नं प्रसूनैः स्नपितं मरन्दैरलङ्कृतं भोगिभिरापतद्भिः।
इत्थं स्वयं पूजितमस्ति नित्यं स्वायम्भुव सुन्दरनाथलिङ्गम् ॥४८॥

एकं किल ब्रह्म यदद्वितीयं वक्तुं चतस्रः श्रुतयोऽपि नालम् ।
तादृग्विधान्येव भजन्ति तस्य ब्रह्माणि पञ्चावयवत्वमुद्राम्[3] ॥४९॥

तस्मिन्नहम्पूर्विकया विशुद्धिरपास्तबन्धैरधुनापि जीवैः।
सम्बाधदुस्स्थैरजनिष्ट लिङ्गे सार्वत्रिकी दन्तुरतेति शङ्के ॥५०॥

चिद्रूपमानन्दमयं च वेदाः शैवं वपुः शाश्वतमामनन्ति ।
दयामयं तेऽपि विदुर्न जातु दृष्टं तदत्रैव कदम्बमूले ॥५१॥

---

१. प्रियकस्य नीपस्य, नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये, इत्यमरात्। नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु चेति (मेदिनी १०८.८); २. तारात्मके प्रणवात्मके।
३. अवयवत्वमुद्रां सद्योजातवामदेवतत्पुरुषाघोरेशानाख्यमुखपञ्चकत्वरूपामित्यर्थः।

गूढं भवामीत्यभिमानमात्रं गूढं परं ज्योतिरिदं कथं स्यात् ।
यन्मूर्धनि प्रत्युत चन्द्ररेखा तेनैव तत् प्रैक्षि कदम्बमूले ॥५२॥
ख्याताः कला यद्यपि तत्र लिङ्गे [१] पञ्चैव सिद्धाः शिवशासनेषु ।
तथापि तेनाध्युषिते तु देशे कलाश्चतुःषष्टिरपि स्फुरन्ति ॥५३॥
कृष्णार्जुनाभ्यां परिपूज्य लिङ्गमासादिताः सिद्धय इत्यवेत्य ।
कस्तूरिकाभिर्घनसारकैश्च लिम्पन्ति [२] लोकाः खलु लिङ्गमेतत् ॥५४॥
यत्पीठिकाधस्पदमात्रलग्ना वाणी बहिर्न क्रमते कथञ्चित् ।
तत् कारणेशत्रितयातिवर्त्ति लिङ्गं कया वर्णयितव्यमुक्त्या ॥५५॥
सदाभिषिक्तं विबुधस्रवन्त्या सदा समभ्यर्चितमिन्दुना च ।
लिङ्गं तदैशं विजने वनेऽपि लोकत्रयक्षेमकरं बभूव ॥५६॥
कूजत्सु वन्येषु विहङ्गमेषु गायत्सु चाखण्डलगायनेषु [३] ।
प्रीतिं दधौ तुल्यवदेव देवः कस्तद्दृशा तेषु भवेद् विशेषः ॥५७॥
विनोद्यते यः किल योगिवृन्दैर्विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ।
व्याधैर्मृगैः पक्षिभिरप्यरंस्त स देवदेवश्चिरमत्र लिङ्गे ॥५८॥
अन्तर्हितावस्थितमत्र लिङ्गे तमारराधुस्तरवः प्रसूनैः ।
शृङ्गाग्रकण्डूयनतः कुरङ्गा निर्मोकपट्टार्पणतो भुजङ्गाः ॥५९॥
सन्ध्यासु सन्ध्यासु गणैरदृश्यैरारात्रिकं साधितमस्फुटं यत् ।
चक्रे जरज्जम्बुकवक्त्रलग्नैर्ज्वलद्भिरेतज्ज्वलनैः प्रकाशम् ॥६०॥
वन्यद्विपेष्वन्यतमो गणेशो व्याधार्भकेष्वेकतमः कुमारः ।
साऽप्यादिशक्तिः शबरीषु कापि भूत्वा विजह्रुः सविधे पुरारेः ॥६१॥
इत्थं परिभ्राम्यति कालचक्रे प्रणश्यति प्रोद्यति च प्रपञ्चे ।
देवेषु योगिष्वपि केऽपि केऽपि शनैरबुध्यन्त रहस्यमेतत् ॥६२॥

---

१. पञ्च अकारोकारमकारनादविन्दुरूपाः।

२. लिम्पन्ति लेपनरूपया पूजया सम्भावयन्ति। कस्तूरिकायाः कृष्णत्वात् घनसारकाणामर्जुनत्वाच्च तेषु पूजासाधनत्वाभिकानो जनानामित्युत्प्रेक्ष्यते।

३. 'गायकेषु' इति खपुस्तके पाठः।

प्रत्यग्दृशा प्राक्तनपुण्ययोगादाप्तोपदेशैरनुमानतश्च।
क्रमाद् द्युलोके बहलीबभूव कदम्बकान्तारकथाप्रसङ्गः ॥६३॥

दूरात् प्रणेमुः कतिचिद् वनं तदारात् परे नीपतरूनपश्यन्।
विचिक्युरेके तदनुप्रविश्य धन्याः परे तद् ददृशुश्च लिङ्गम् ॥६४॥

आनन्दजैरश्रुभिरभ्यषिञ्चन्नानर्चुरप्यक्षिभिरेव फुल्लैः।
न्यवेदयन्तापि निकामधौतमात्मानमानन्दसुधाप्लुतं ते ॥६५॥

गूहत्सु युष्मास्वपि गूढमेतद्रहस्यमद्राक्ष्म वयं किलेति।
अनुश्रवान् केचिदुपालभन्त केचिद्विधिं केऽपि शिलादसूनुम् ॥६६॥

वागीश्वरा वाग्भिरपूजयन्त ध्यानाध्वनीना हृदि दध्युरेनम्।
बाह्यार्चनामात्रपरायणास्तु सामग्र्यलाभादलभन्त खेदम् ॥६७॥

अभ्रापगावारिभिरभ्यषिञ्चन् सुधान्धसः सुन्दरनाथलिङ्गम्।
तत्रासमर्था मुनयो महीस्थास्तस्तम्भिरे केवलमश्रुपूर्णाः ॥६८॥

आलक्ष्य पूजाव्यवसायमेषामपामभावात् परमं च खेदम्।
दीनानुकम्पानिधिरिन्दुमौलिर्दिव्यं सरस्तत्र विधातुमैच्छत् ॥६९॥

स दक्षिणस्यां दिशि बाणपाते सरो विधास्यन्नमृतांशुमौलिः।
सकृद्विलासादिव निर्बिभेद तीक्ष्णेन भूमिं त्रिशिखाञ्चलेन ॥७०॥

आविध्य शूलं भुवि सद्य एव पादाङ्गदं[१] पश्यति[२] सुन्दरेशे।
भक्तस्य ते न क्षतिरस्ति जातु शेषः [३]सुखीत्याह सुता हिमाद्रेः ॥७१॥

आविध्यमानात् त्रिशिखाभिघातैरधःकपालाज्जगदण्डभित्तेः।
अम्भो यदण्डावरणायितं तदुद्बुद्बुदं तत्क्षणमुद्बभूव ॥७२॥

त्रैविक्रमे कर्मणि शार्ङ्गिणापि प्रवर्तितं यत् किल पूर्वमम्भः।
[४]अधोगतिं प्राप तदेव लेभे शिवास्त्रयोगाद् गतिमित्थमूर्ध्वाम् ॥७३॥

---

१. पादाङ्गदं तद्रूपं शेषम्।

२. पश्यतीति। शूलस्यापातालप्रवेशादादिशेषशिरसि तदभिघातशङ्कया दर्शनम्।

३. इत्याहेति। इत्युक्त्वा भर्तुः शङ्कामपनुनोदेत्यर्थः।

४. अधोगतिं भोगवतीसंज्ञया पातालगतिं अथ च दुर्गतिम्।

दिदृक्षमाणेन महाद्भुतं तच्छिवेन यावन्नमितो न मौलिः।
तावत् सरस्तत्कृतमुत्तरङ्गं ततः स्त्रवन्त्या विबुधस्त्रवन्त्या ।।७४।।

सरस्त्रिशूलप्रभवं पुरारेस्तथात्यगाधं तदभूत् क्षणेन।
यथात्र देवोऽवतरन् प्लवेत त्रिविक्रमः क्रान्तजगत्त्रयोऽपि ।।७५।।

नौर्वान्न रामान्न च कुम्भयोनेर्यस्यास्ति भीतिस्तदवेक्ष्य तीर्थम्।
आश्वासमाजग्मतुरर्णवस्थौ शश्वतमौ तावपि कूर्ममीनौ ।।७६।।

आविर्भवन्तीः सलिले समन्तादम्भोजिनीरुत्पलिनीश्च तस्मिन्।
दृशौ पिबन्त्यौ परमस्य धाम्नः प्रीतिं परां प्रापतुरर्कचन्द्रौ ।।७७।।

त्रैगुण्यरूपं त्रिशिखं हि शम्भोर्धीरा जगत्कारणमामनन्ति।
तत्सम्प्रसूतेऽपि सरस्यमुष्मिन् का हेतुचिन्ता कमलोत्पलानाम् ।।७८।।

शैवालनीलं बहिरम्बुजाभमन्तर्घटैरुद्ध्रियमाणमच्छम्।
त्रैगुण्यरूपं त्रिशिखोद्भवं तदम्भो निजान् हेतुगुणान् व्यनक्ति ।।७९।।

प्राचीनमब्जं परिहृत्य सद्यो जग्राह भानुर्जलजं तदीयम्।
अत्रैव लक्ष्मीः स्थितिमाबबन्ध चतुर्मुखोऽतश्चकमे प्रसूतिम् ।।८०।।

आचामत स्नात सरस्यमुष्मिन्नस्याम्भसा मामभिषिञ्चतेति।
देवान् महर्षीनपि चान्वगृह्णाद् वाचा भगिन्या विभुरागमानाम् ।।८१।।

खातं शूलशिखाञ्चलेन सलिलैः पूतं जटातीर्थजैः
प्रत्यक्षेण च शाम्भवेन विधिना प्राप्तं परां ग्राह्यताम्।
तीर्थे तत् प्रतिपद्य तापसगणा भागीरथीं तत्यजु-
र्मन्दं चादरमादुधुः सुरगणा मन्दाकिनीस्त्रोतसि ।।८२।।

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
द्वितीयः सर्गः ।।२।।

●

अथ तृतीयः सर्गः

अथ जातु पुरन्दरः सुधर्मामधितिष्ठन् सह सप्तभिर्दिगीशैः ।
अविजेयमनुक्षणोपचित्या विमतं वृत्रममन्त्रयद् विजेतुम् ॥१॥

चतुरङ्गमिदं महद् बलं नश्चतुरं गन्तुमहो न यत्समीपम् ।
न बल भुजयोः क्रमेत तस्मिन्नवशादञ्जलिबन्धशिक्षितौ यौ ॥२॥

अमृताशनजातिमात्रजेतर्यलमस्त्राणि न तत्र दैवतानि ।
परिवृत्त्य पतेयुरासुराणि प्रबलं यूथपतिं तमेत्य सद्यः ॥३॥

निकृतिं शरणं वृणीमहे चेन्नियमादापदियं क्षमा तरीतुम् ।
निर्ऋतिं परिपृच्छतामुमर्थं स हि नः पुण्यजनेषु सम्प्रतीतः ॥४॥

असुरा हि भवेम युध्यमानाः कपटेनेति यदि स्थितं मतं वः ।
असुरत्वमपेक्षितं विरान्नः सुरभावादतिगर्हितादमुष्मात् ॥५॥

स हि सम्प्रति सागरान्तरीपे क्वचिदालम्ब्य निराश्रयं समाधिम् ।
अविशङ्कितमास्थितस्तपस्यां सुखजय्यो यदि रोचते भवद्भ्यः ॥६॥

इति वादिनि वल्लभे सुराणामनुजज्ञुर्हरिदीश्वराः सहर्षम् ।
प्रकृतिर्ह्यपथे रुचिः प्रजानां किमुत स्वामिनि तादृशेऽपि लब्धे ॥७॥

स हि यत्र तपश्चकार वृत्रस्तदनुप्राप्य तपोवनं महेन्द्रः ।
परमेण समाधिनोपविष्टं पविना तं विनिपातयाम्बभूव ॥८॥

कृतकृत्यममुं निवर्त्तमानं कियदप्यप्रतिसन्दधानमेनः ।
विकृता वपुषा विकीर्णकेशी सममेवानुससार वृत्रहत्या ॥९॥

पुनरेत्य यथापुरं सुधर्मां पुरुहूतः स्तुवतो विसृज्य देवान् ।
अवरोधमभीप्सुरालुलोके विशतीं स्वेन सहैव वृत्रहत्याम् ॥१०॥

अवकीर्य पविं विकीर्य केशानसमालोच्य च कृत्यमाप्तवर्गैः ।
स तयानुगतः पलायत द्राक् समरेष्वप्रतिमल्लसाहसोऽपि ॥११॥
अपथं तदभीक्ष्णमादृतं यैरपि साक्षादुपदिष्टमादितश्च ।
जहसुः प्रथमं त एव शक्रं प्रकृतीनां प्रभवत्स्वयं स्वभावः ॥१२॥
विपिनाद्विपिनं गिरिं गिरिभ्यो जलराशेर्जलराशिमन्ततश्च ।
जगतो जगदप्ययं प्रधावन्मुमुचे नैव तया धियेव जीवः ॥१३॥
निपुणं स पुरन्दरो विलिल्ये सरसि क्वापि सरोजनालतन्तौ ।
शतशः समुपात्त[१]सप्ततन्तोरवलम्बाय बभूव कोऽपि तन्तुः ॥१४॥
अवलोक्य तदन्तरं चिकीर्षन् नहुषो नाम नृपोऽधिकारमैन्द्रम् ।
अनियन्तृकताविषादमग्नैरनुमेने कथमप्यमर्त्यलोकैः ॥१५॥
अयथावदनुष्ठिताश्वमेधः कियता चैष दिवं गतः शुभेन ।
प्रभुतामपि वर्तयन् सुराणां प्रकृतिं स्वां न जहौ तमःप्रधानाम् ॥१६॥
पृथिवीमनुशासतः पुरा ये रिपवस्तस्य महीभुजो बभूवुः ।
अधुना विषयेष्वसावमीषामशिषद् वारिमुचो न वर्षतेति ॥१७॥
अहमस्म्यभिवर्षुकः प्रजानां यजनीयश्च ततोऽहमेव तासाम् ।
क इमे हविषो मखे नराणामिति सर्वानयमाक्षिपत् सुधाशान् ॥१८॥
सवनोपनतं हविः समस्तं मयि संवेदय मद्गृहीतशेषम् ।
प्रतिपादय तस्य तस्य पश्चादिति मूढः प्रशशास हव्यवाहम् ॥१९॥
उदधेः सुरसिन्धुतोयपूर्णादुदपद्यन्त यदद्भुताः पदार्थाः ।
तदियं निपुणं विशोधनीयेत्यखिलं गाङ्गमवाकिरत् स तोयम् ॥२०॥
अवनेर्दिवमागतान् स्वयूथ्यानसकृत् तेषु च शीलितस्वभावान् ।
स हि मूलबलं समग्रहीत् स्वं न विशश्वास निसर्गदैवतानि ॥२१॥

---

१. सप्ततन्तुशब्दः क्रतौ सप्तसङ्ख्याकतन्तुषु च। सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते। यद्वा तानि सप्त तन्यतेऽत्र। सितनिगमि (उ. १.६९) इति तुन्।

बहुभिस्तुरगैर्गजैश्च भाव्यं द्युतरून् याचत यद्यमी न दद्युः।
विनिपातयतेति वीतशङ्कं वनपालान् प्रशशास वैधवेयः ॥२२॥
अवितीर्णफला उपासिता अप्यवनिस्थेन पुरात्मना सुरा ये।
द्विगुणं त्रिगुणं च निर्दयैस्तान् दनुजैरेव स दण्डयाम्बभूव ॥२३॥
अमरैः प्रतिमासमद्यमानं कुलकूटस्थमवेक्ष्य खेदितोऽसौ।
अवनाय समादिदेश भृत्यान् सितपक्षात्यय एव शीतभानोः ॥२४॥
स स मित्रमभूदमुष्य यं यं पुरुहूतो विरुरोध दानवेषु।
कथयन्ति कथाममुष्य ये ये कुपितोऽयं ज्वलति स्म तेषु तेषु ॥२५॥
शयितुं परिवर्त्तितुं च बिभ्यन्नयनैर्निमिषैः स सर्वगात्रे।
नयनानि विभज्य निर्जरा मे प्रतिगृह्णन्त्विति सन्दिदेश मूर्खः ॥२६॥
मृगपक्षिसरीसृपा मनुष्याः पशवो ये निहतास्त्वयाश्वमेधे।
त इमे विचरन्ति हन्तुकामा इति तं शश्वदभीषयन्त देवाः ॥२७॥
इयमेव शचीति दर्शयन्तो गणिकां कामपि निर्जराः सुराणाम्।
अतिसन्दधिरे सुखेन मूढं प्रभुता का प्रकृतेरसम्मतस्य ॥२८॥
शिबिकामधिरुह्य जातु गच्छन् स महर्षीन् विनियुज्य तत्र धुर्यान्।
असकृन्निजगाद सर्प सर्पेत्यपि तं कुम्भभवस्तथा भवेति ॥२९॥
अशनिर्ह्रसमाप्त एव भोगे पतितो मूर्धनि तस्य शापरूपः।
अत एव पतन्नपि क्षमायां नहुषो न त्यजति स्म [१]भोगिभावम् ॥३०॥
चिरलुप्तकथे मघोनि तस्मिन्नपि तस्य प्रतिरूपके प्रनष्टे।
अधिगन्तुमनाः प्रवृत्तिमैन्द्रीं युयुजे योगदृशा गुरुः सुराणाम् ॥३१॥
सरसीरुहनालतन्तुलीनं सरसि क्वापि समेत्य योगगूढः।
प्रतिबोधयति स्म देसिकस्तं करणीयं करुणाप्लुतैर्वचोभिः ॥३२॥
चकितः समयं कियन्तमस्मिन् सरसि स्थास्यसि खेदयन्नमर्त्त्यान्।
न हि सम्यगनिष्कृतं तदेनः प्रलये प्राकृतिकेऽपि मुञ्चति त्वाम् ॥३३॥

१. भोगिभावं सुखित्वं सर्पत्वं च।

सकलाघनिबर्हणे समाधौ वसतस्तस्य वधे तु कः समाधिः ।
चरणं परिहृत्य चन्द्रमौलेः शरणं संसरतां यदाविरिञ्चात् ॥३४॥
चर पाशुपतव्रतं चरन् सन्नवनावायतनानि शाम्भवानि ।
अनुयास्यं केवलं न तु त्वामधिकुर्वीत शिवाज्ञया तदेनः ॥३५॥
विशतस्तव यत्र सम्प्रसीदत्यमृतेनेव विशोधितोऽन्तरात्मा ।
करुणावरुणालयो महेशः कलुषं तत्र निवारयिष्यतीति ॥३६॥
स तथेत्यभिनन्द्य शासनं तत् कलितस्वस्त्ययनश्च देशिकेन ।
अधिरुह्य सुरद्विपं प्रतस्थे विविधान्यायतनानि विश्वमूर्त्तेः ॥३७॥
स गिरीन् हिमशैलकन्दरादीन् सरितो जह्नुसुताकलिन्दजाद्याः ।
विपिनानि च नैमिशादिमानि व्यचरत् पाशुपतव्रती महेन्द्रः ॥३८॥
स [१]तपोवनदर्शमध्युवास प्रयतः सन्निममज्ज तीर्थदर्शम् ।
द्विजवेदमतर्पयद् घनौघैर्व्रतवेदं नियतः समाचचार ॥३९॥
त्रिविधान्यपि शाम्भवानि लिङ्गान्ययजद्वस्तुभिरान्तरैश्च बाह्यैः ।
लभते स्म न शान्तिमात्मनोऽयं क्वचिदप्येषु कुतो हि पातकस्य ॥४०॥
स तपांसि बहूनि तप्यमानः कलुषेणानुयतानुतप्यमानः ।
भवबन्धनिराकरिष्णुशाखापवनं नीपवनं समाससाद ॥४१॥
उपहारमनुत्तमं पुरारेरवतंसोत्पलसौरभं हरन्तः ।
अभिजग्मुरिवानिलास्तदीया अतिथिं स्वामिनमागतं चिराय ॥४२॥
स कदम्बवनीपरागलेशैः शिवगङ्गोदकशीकरानुविद्धैः ।
पवनोपहृतैः पतिः सुराणां परमां कामपि निर्वृतिं जगाहे ॥४३॥
प्रससाद मनः प्रसेदुरक्षीण्युपजज्ञे बलमुद्बभूव शौर्यम् ।
स हि सन्निचकर्ष यावदित्थं कलुषं विप्रचकर्ष तावदस्य ॥४४॥
अतिहृष्टमनाः स तैर्निमित्तैरनुसन्धाय गिरं पुरोधसस्ताम् ।
परिनिश्चिनुते स्म तत् त्रिलोक्यां परमं धाम हरिः परस्य धाम्नः ॥४५॥

---

१. तपोवनदर्शे सर्वाणि तपोवनानि दृष्ट्वा। 'कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये' (३.४.२९) इति णमुल्।

सकलाद्भुतधाम्नि सीम्नि तस्यां सहसैवायमवाप्लुतो गजेन्द्रात् ।
प्रयतः प्रविवेश काननं तत् सह सर्वैश्च विना तदेकमेनः ॥४६॥

स ददर्श फणातपत्रगुप्तान् नकुलानातपतापितानहीनाम् ।
अपि दृप्तचरत्तरक्षुदंष्ट्रामुखकण्डूयितलोचनां कुरङ्गीम् ॥४७॥

स लतां कमपि द्रुमं प्रपन्नां सविधस्थान्यतरूपगूहभीत्या ।
प्रतिसंहृतपल्लवामपश्यत् परिकृष्टामपि कौतुकात् किरातैः ॥४८॥

उपहृत्य चलद्रुमप्रवालान् कदलीरिक्षुलता मृणालिनीश्च ।
नमतः शतशो हरेः समक्षं न विषेहे वनकुञ्जरान् सुरेभः ॥४९॥

पथि वीक्षितवद्भिरादरेण प्रमथैः पाशुपतैर्महर्षिभिश्च ।
सविधं तपसातिनिर्मलोऽयं समुपानीयत सुन्दरेश्वरस्य ॥५०॥

अविचिन्त्यमदृष्टमश्रुतं च त्रिषु लोकेष्वपि दिव्यलिङ्गमेतत् ।
विकचैर्नयनोत्पलैर्विडौजा विचकार[1] प्रथमोपहारहेतोः ॥५१॥

प्रमदाश्रुपरिप्लुतैस्तदानीं नयनैराचरणाग्रमाललाटम् ।
द्रवतां प्रतिपद्य भक्तियोगाद् ददृशे वारिमयीव तस्य मूर्तिः ॥५२॥

अथ दण्डवदानतस्य शम्भौ ददृशे दृष्टिमयी तनुर्मघोनः ।
उपहारकृते पुरो विकीर्णा विकचेन्दीवरमालिकेव दिव्या ॥५३॥

सगणं सवृषं सनन्दिकेशं ससुतं साम्बमपि प्रभुं तमाद्यम् ।
परिपूजयितुं चकाङ्क्ष शक्रो महतामेव मनोरथोऽपि तावान् ॥५४॥

स्मृतसन्निहितोऽथ विश्वकर्मा सह दिव्येन पुरोधसा तदानीम् ।
शिरसा प्रतिगृह्य भर्त्तुराज्ञामयतिष्टायतनाय चन्द्रमौलेः ॥५५॥

विधृतं करिभिर्विमानरूपं विपुलं प्राक्प्रतिहारमेकभूमम् ।
शिखरोल्लिखिताम्बरं स[2] शिल्पी विदधे गर्भगृहं शुभे विलग्ने ॥५६॥

अतिसुन्दरमर्धमण्डपं च प्रतिहारत्रयभावितान्तरेण ।
महता मणिमण्डपेन सक्तं विदधे विश्वशुभाय विश्वकर्मा ॥५७॥

---

१. विचकार विकीर्णवान्; २. 'शिल्पम्' इति खपुस्तके पाठः।

प्रतिमाः परिवारदेवतानां विविधान्यायतनानि तत्र तासाम् ।
परितः परितोऽपि पञ्च सालानकरोदुन्नतगोपुरोपगूढान् ॥५८॥
शुभवास्तुनि शूलपुष्करिण्या रुचिरे रोधसि पश्चिमे स शिल्पी ।
भवनं मणिचित्रितं भवान्या गणनाथस्य च कल्पयाम्बभूव ॥५९॥
अपरानपि मण्डपप्रभेदानभितश्चोत्सववीथिका विशालाः ।
असृजत् स मरुत्वतोऽनुरूपान् प्रभुताभक्तिविवेकपाटवानाम् ॥६०॥
प्रहसद्वदनं प्रसन्ननेत्रं द्विभुजं दक्षिणतो धृतोत्पलं च ।
करकोपलवद् घनीभवन्त्या दययेवाकृत विग्रहं स देव्याः ॥६१॥
अधिकानि ममेत्यहर्निशं यैर्मघवा शोचति लोचनैः समन्तात् ।
अवलोक्य स विश्वकर्मकर्माण्यलमेतानि किमित्यशोचदेभिः ॥६२॥
दयितस्य दिदृक्षतेऽपसव्यं वपुरेषा किल वामभागगेति ।
कृतमिङ्गितवेदिना मघोना पदमस्याः किमु दक्षिणेन शम्भुम् ॥६३॥
अतिचारुमशेषलक्षणाढ्यं ललितं बिम्बमिमं स्वतो विविक्षुम् ।
हरिरर्थयते स्म शक्तिमाद्यां गुरुरावाहयदन्वमंस्त शम्भुः ॥६४॥
अखिलं जगदात्मसम्प्रसुतं परिपुष्णाति दृगेव यत् किलास्याः ।
अभिधामपि मीनलोचनेति व्यदधादिन्द्रपुरोहितसततोऽस्याः ॥६५॥
नियतां कनकारविन्दपूजां दिविजैः कर्तुमना हरिः सरोजैः ।
पवनं प्रजिघाय देवदूतं स्वयमस्नादथ शूलपुष्करिण्याम् ॥६६॥
कृतनित्यविधौ विलम्बमाने शिवमभ्यर्चयितुं क्षणं सुरेशे ।
कमलैरुदभावि जातरूपैः कमलिन्यामतिसौरभैरमुष्याम् ॥६७॥
स्वयमाहरदर्चनाय शम्भोः सुरभीण्यम्बुरुहाणि काञ्चनानि ।
कनकाम्बुजिनीति नाम तस्याः कलयन् विस्मित एष सस्मितश्च ॥६८॥
क्व नु काञ्चनता क्व सौरभं तद् दिवि सङ्कल्पभवेषु पङ्कजेषु ।
प्रभवत्यखिलं हि निर्जराणां ध्रुवमाध्यासिकतत्तदर्थवन्नः ॥६९॥
सलिलैरतिपावनैस्तदीयैः कमलैरप्यतिसौरभैर्महेन्द्रः ।
परिपूज्य शिवौ गुरूक्तरीत्या प्रणिपातैः परितोषयाम्बभूव ॥७०॥

अपि गद्गदया प्रमोदवाष्पैरपि सारोज्झितयातिसम्भ्रमेण।
पितरौ प्रियकप्रियौ सुरेशः स गिरानर्च वचःपथव्यतीतौ ॥७१॥

भुवि सुन्दरमास्पदं तवैतच्छिवलिङ्गं तु ततोऽपि सुन्दरं ते।
अपि सुन्दरमेव सुन्दराणामभिधानं वचनामृतं त्वदीयम् ॥७२॥

समसेविषि मन्दरे हिमाद्रौ कलधौताचलकन्दरेऽपि च त्वाम्।
विदितन्तु परं न वि[१]श्वपारं किमु तत्रैवमसीति कापि शङ्का ॥७३॥

न मखैर्न जपैर्न होमदानैर्न तपोभिर्विविधैश्च लभ्यते यत्।
तदिदं तव सन्निधानभाग्यं तरुभिः कैरपि भुज्यते निरीहैः ॥७४॥

निहता दनुजा जिता त्रिलोकी त्रिदिवे चाधिकृतं ततः किमासीत्।
इह ये मृगपक्षिणो न हीमानपि नीराज्य विमोक्तुमर्हता मे ॥७५॥

अपवृज्य किमीश! साधयेयं भवदानन्दमवाप्नुयां तदाहम्।
किमितोऽप्यधिकः स यो समासावुचितः स्वाम्युपलम्भजः प्रमोदः ॥७६॥

जडमेव जगत् तव स्वमासीदजडाः केचन मादृशोऽपि जीवाः।
अतिवाङ्मनसं भवन्तमेव प्रतिपन्नास्तु वयं प्रशासितारम् ॥७७॥

वचनावसरो न लभ्यते नस्त्वयि मीनाक्षि! शिवाविनाकृतायाम्।
इति देवि! पृथक् कृतासि किञ्चित् तमिमं मा कुरु मानसेऽपराधम् ॥७८॥

गिरिराजकुमारिकामपि स्वं विपिनेष्वद्रिषु चानुवर्त्तमानाम्।
भवतीं प्रियकप्रियेऽनुरोद्धुं स्वयमध्यास्त शिवः कदम्बमूलम् ॥७९॥

जगतो जगदीश्वरस्य च श्रीर्भवती यद्यपि सर्वतोऽस्ति पूर्णा।
करुणामयमुत्सहे न हातुं तव मीनाक्षि! तथापि रूपमेतत् ॥८०॥

हरयस्त इमे महावनेऽस्मिन्नयमिन्द्रद्रु[२]रसावपीन्द्रवल्ली।
मम नामजुषः स्थिता यदेते मम सेवेयमिति प्रतीच्छ मातः! ॥८१॥

---

१. विश्वपारं सर्वोत्तीर्णं स्थानं मुक्तैकगम्यं कैलासाख्यमित्यर्थः।

२. इन्द्रद्रुः गुल्गुलुवृक्षः। इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रुः द्रुमः। नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः, इत्यमरः।

कति सन्तु न वेधसः कतीन्द्रास्तव मीनाक्षि! तरङ्गितैरपाङ्गैः।
किमधश्च्यवते मया विना द्यौः कृपणं मां घटयस्व किङ्करेषु ॥८२॥

व्यगलद् दनुजेषु मत्सरो मे विरराम त्रिदिवोपभोगरागः।
स्थगिता बहिरेव वृत्रहत्या भवतोरद्य मयि प्रसादलेशात् ॥८३॥

इति तं प्रणिपत्य संस्तुवन्तं प्रथमं भक्तिमतां पतिं सुराणाम्।
अनुगृह्य दयोर्मिलैरपाङ्गैरगदिष्टामिदमादिमौ युवानौ ॥८४॥

आद्यस्त्वमेषामसि पार्षदानां कुमारयोश्चास्यनयोस्तृतीयः।
जानीवहे ते परमां च भक्तिं विद्राविता सा तव वृत्रहत्या ॥८५॥

वासन्तिकप्रथमपर्वसु वासव! त्वमित्थं समेत्य सकलैरनुयायिवर्गैः।
आविश्वपारनगराभिमुखात्प्रयाणादभ्यर्च नौ कनकवारिरुहैरमीभिः॥८६॥

इत्युक्ते सति जगदादिदम्पतिभ्या-
मिन्द्रस्तद्गुरुरितरेऽनुयायिनश्च ।
प्रस्थानप्रणतिपरम्पराभिरेता-
वन्योन्याभ्यधिकदयामयौ वितेनुः ॥८७॥

आमन्त्र्य द्विरदेन्द्रवक्रमसकृत् सम्प्रार्थ्य नन्दीश्वरं
सम्मान्य प्रमथान् निवेद्य सकलं चण्डेश्वरं शाम्भवम्।
आशीर्भिः प्रतिनन्दितो मुनिगणैरापृच्छ्य वाचस्पतिं
दिव्येन द्विरदेन निर्मलतरो देवः प्रतस्थे पुरीम् ॥८८॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
तृतीयः सर्गः ।।३।।

●

अथ चतुर्थः सर्गः

निवृत्ते वासवे तस्मिन् निवृत्ते चान्तरे मनोः ।
[१]इन्दाञ्चकार कोऽप्यन्यो वृन्दारकनिकेतने ॥१॥

अभ्रमातङ्गमारुह्य विभ्रमादमरेश्वरः ।
संवृतः सकलैर्देवैर्निर्जगाम पुराद् बहिः ॥२॥

सर्वासामपि सिद्धीनां दुर्वासा निधिरद्भुतः ।
समगच्छत तेनाभ्रे स हि गच्छन् यदृच्छया ॥३॥

परिपालयितुं रौद्रीं प्रतिसर्गाधिकारिताम् ।
तस्य न ज्वलति क्रोधो यस्यैका जगदाहुतिः ॥४॥

अग्न्यगारगते तस्मिन्ननाहूतागताः स्वयम् ।
सन्दर्शयन्ति स्वात्मानं देवा आवाहनक्षणे ॥५॥

नानुगच्छति तस्याग्निर्न विष्यन्दयते हविः ।
नापक्षयति सन्त्रस्तो न निर्मन्थे विलम्बते ॥६॥

अतपत्तपनाकारमज्वलज्ज्वलनोपमम् ।
दृष्ट्वैव तं मुनिं देवास्तत्रसुस्तत्र सुस्थिताः ॥७॥

पाणिभ्यामप्रमत्तोऽसौ प्रसादं पद्ममैश्वरम् ।
गजस्कन्धगतायापि ददौ राजेति वज्रिणे ॥८॥

अनादृत्य स तं मोहान्निदधे मूर्ध्नि दन्तिनः ।
शुण्डया सोऽप्युपादाय निष्पिपेष निसर्गतः ॥९॥

---

१. इन्दाञ्चकार इन्द्रत्वं प्रापेत्यर्थः। इदि परमैश्वर्ये।

आभुज्य स भ्रुवौ किञ्चिदावर्त्त्य कपिले दृशौ ।
प्रजज्वालेव कोपेन मुनिः प्रस्फुरिताधरः ॥१०॥
पस्पन्दे न सहस्रांशुस्तस्तम्भे मारुतस्तदा ।
चकम्पे सार्णवा पृथ्वी विव्यथे केवलं नभः॥११॥
स हस्तिहस्तिपकयोः शापं घोरमवासृजत् ।
वज्रं वज्रिणि दुर्वारमङ्कुशं च निरङ्कुशे ॥१२॥
मौलिं भेत्स्यति पाण्ड्योऽस्य मदान्धस्य दिवस्पतेः ।
सञ्चरत्ववनावेष कुञ्जरः क्षुद्रदन्तिवत् ॥१३॥
दत्तशापतया किञ्चिद् दग्धेन्धनमिवानलम् ।
प्रशाम्यन्तममुं[1] देवाः प्रणिपातैरसान्त्वयन् ॥१४॥
सम्भ्रमोद्वेगकार्पण्यस्तम्भप्रणतिसान्त्वनैः ।
प्रसादाभिमुखस्तेषां प्राह माहेश्वरो मुनिः ॥१५॥
पाण्ड्यो भिनत्तु तर्ह्यस्य मौलिं मकुटलक्षणम् ।
सुन्दरेशार्चनान्तश्च शापः स्वर्दन्तिनोऽस्त्विति ॥१६॥
महेन्द्रसविधावासवासनारसिकश्चिरात् ।
महेन्द्र एव शैलेन्द्रे जन्म लेभे सुरद्विषः ॥१७॥
आमूलभग्नदन्तः स खेलासु बिभिदे भुवम् ।
धर्त्तुकाम इव स्कन्धे तामेवोद्धृत्य सार्णवाम् ॥१८॥
मदगन्धेन धावन्ति येषामन्ये मतङ्गजाः ।
कर्णानिलेन ते तस्य कलभस्यापि दुद्रुवुः ॥१९॥
स सिंहान् शुण्डयादाय चिक्षेप तृणपूलवत् ।
पादैरेव महाग्राहान् भेकमर्दं ममर्द च ॥२०॥
ग्राहा ग्रसन्ते हर्यक्षा घ्नन्ति गृह्णन्ति मानवाः ।
इत्युच्यमानं कलभैराश्चर्यमिव सोऽ[2]श्रृणोत् ॥२१॥

१. 'मुनिं' इति खपुस्तके पाठः; २. 'करोत्' इति खपुस्तके पाठः।

सरित्सरांसि पीतानि सकृदाकृष्य शुण्डया ।
मदधारापदेशेन मन्ये तस्य प्रसुस्त्रुवुः ॥२२॥

स मत्तः सञ्चरन् पृथ्वीं चरणैरपचस्करे[१] ।
लघूकरिष्यन्निव तां दिग्गजानुजिघृक्षया ॥२३॥

अजानिव गजानन्यानादायादाय चिक्षिपे ।
स एव पुङ्गजस्तत्र वशास्तस्याभवन् परे ॥२४॥

स खेलन् सागरस्याम्भः क्षिपन् मन्दाकिनीं प्रति ।
दयया चिरविश्लिष्टौ दम्पती तावयोजयत् ॥२५॥

पश्यन् मध्यमलोकस्य रामणीयकमद्भुतम् ।
पांसुभिः स करोद्धूतैश्चकारेव दिवं भुवम् ॥२६॥

विद्रवद्भिर्वने[२] तस्मिन् व्याधव्याघ्रमृगाधिपैः ।
मृगाणां रक्षणादासीन्मृगेन्द्रः सोऽद्भुतः क्षितौ ॥२७॥

महेन्द्रादेष मलयं मलयादपि दर्दरम्[३] ।
सञ्चरन् जातुचित् प्राप कुञ्जरो नीपकाननम् ॥२८॥

मदगन्धाशया प्राप्तैर्मधुपैर्विपिनात् ततः ।
सम्प्रदर्शितवर्त्मेव स ययौ हेमपद्मिनीम् ॥२९॥

गणेशमदनिष्यन्दगन्धसर्वस्ववेदिनः ।
उपेक्षां भ्रमराश्चक्रुरुन्मदास्तन्मदाम्भसि ॥३०॥

स पतन्नेव सरसि क्षीरोद इव मन्दरः ।
कल्लोलैः प्लावयामास कदम्बविपिनान्तरम् ॥३१॥

मलिनो निर्ममज्जास्मिन्नुन्ममज्जाथ निर्मलः ।
प्रागभूत् केवलो भौमः सार्वभौमोऽथ दन्तिनाम् ॥३२॥

---

१. अपचस्करे आलिलेख; २. 'वनादस्माद्' इति खपुस्तके पाठः।

३. दर्दुरस्तोयदे भेकें वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरी चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले नपुंसकम्॥
(मेदिनी. १३४-१६७)

उत्तीर्य बहिरन्तश्च नीरजा नीरजाकरात्।
अतीयाय स तं शापमधीयाय[१] मुनेर्गिरः ॥३३॥
गाङ्गेयैः शैवगाङ्गेयैः[२] कमलैः कमलास्पदैः।
एकदन्तं चतुर्दन्तः सिन्धुरं सिन्धुरोऽर्चयत् ॥३४॥
[३]पुष्करैरभिषिच्येशौ पुष्करोपहृतैरयम्।
पुष्करैरेव चानर्च पुष्करं गाहितुं पुनः ॥३५॥
सितं हि काञ्चनं[४] पुष्पं शिवस्यैवाभवन्मुदे।
पिशङ्गं तु तदानीतं प्रीतये शिवयोरभूत् ॥३६॥
मुक्तशापो गजः पृथ्वीं मुदा यदपचस्करे।
गजतीर्थमिति ख्यातं तद् बभूव महत् सरः ॥३७॥
ऐरावतेश्वरं लिङ्गमैरावतविनायकम्।
स तीरे सरसस्तस्य स्थापयित्वाभ्यपूजयत् ॥३८॥
पुरन्दरेश्वरं नाम पूर्वतः सुन्दरेशितुः।
स्वामिनामाङ्कितं लिङ्गं स्थापयामास चापरम् ॥३९॥
प्रहितः सुन्दरेशेन स हि तत्र चिरं वसन्।
पुनर्जगाम स्वं धाम पुरुहूतेन चादृतः ॥४०॥
कदम्बविपिनात् प्राचि कल्याणनगरे ततः।
कालेन महता जज्ञे कश्चिद्वैश्यो धनञ्जयः ॥४१॥
अस्त्राय गत्वा देवेन कृतयुद्धं गतस्पृहः।
[५]कौरव्यमत्यशेतायमूरव्यस्तु धनञ्जयः ॥४२॥

---

१. अधीयाय सस्मार।

२. शैवगाङ्गेयैः शिवगङ्गासम्बन्धिभिः।

३. चतुर्णां पुष्करपदानां जलशुण्डापद्मव्योमानि क्रमेणार्थाः।

४. उन्मत्ताख्यम्।

५. कौरव्यं कुरुवंश्यं धनञ्जयमर्जुनापरपर्यायम्।

तस्य भूमिस्पृशो [१]भक्तिं तरुणेन्दुशिखामणौ।
भक्तिरागन्तुकान्येषां कथं वानुकरिष्यति ॥४३॥

([२]दशैकादशिकाः?) प्रायो वणिजश्चतुरा अपि।
एकं दत्वेह सोऽमुत्र तत्सहस्रमुपार्जयत् ॥४४॥

परक्षेत्रपरामर्शपरिशङ्की धनञ्जयः।
नोत्ससर्ज बहिर्जातु स [३]गोषड्गवमात्मनः॥४५॥

वृत्तिः सा हि विशां यत्तु भुवमुल्लिख्य जीवनम्।
स तु तत् कर्म तत्याज दिवमुल्लिख्य[४] केवलाम् ॥४६॥

अक्रीणीतैव पुण्यानि व्यक्रीणीत न जात्वपि।
समयेषूपयोगाय [५]सर्वमेव जुगोप सः॥४७॥

स बहून् विषयान् गत्वा वाणिज्याय धनञ्जयः।
निवृत्तो नीपकान्तारसमीपं सायमाययौ ॥४८॥

अदृश्यत सहस्रांशुरस्तभूधरमस्तके।
मन्देहयुद्धलब्धासृक्पङ्कदिग्ध इवारुणः॥४९॥

अर्कमस्तं गमिष्यन्तमुपेत्यानुचराः कराः।
अन्वगन्वगलम्बन्त दुद्रुवुर्ये पुरः पुरः॥५०॥

निन्दन्तो रजनीं कोका नन्दन्तस्तां चकोरिकाः।
[६]चञ्चूचञ्चवि सायाह्ने सर्वतः सम्प्रजह्निरे ॥५१॥

---

१. भक्तिं भूमिस्पृश इति विशेषणादाजन्मसिद्धां भक्तिमित्यर्थः।

२. 'दशकाः शतिकाः' इति पाठो भवेत्। दशैभ्यो वृद्धिरायो लाभो वा दीयते दशका दशवृद्ध्याद्युपार्जका इत्यर्थः। एवं शतिकाः शतवृद्ध्याद्युपार्जकाः। दशशतशब्दाभ्यां 'चतुर्थ्यर्थ उपसङ्ख्यानम्' (५-१-४७) इति चतुर्थ्यर्थे कन्ठनौ।

३. गोषड्गवमिन्द्रियषट्कम् अथ च पशुषट्कम्। गोशब्दात् 'षट्त्वे षड्गवच्'।

४. उल्लिख्याभिसन्धाय।

५. 'सङ्गृह्यैव' इति खपुस्तके पाठः।

६. चञ्चूचञ्चवीति। 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' (पा.सू. २-२-२७) इति बहुव्रीहिः।

प्रचुक्रुशुर्द्विजाः केचिदपरे मौनमास्थिताः।
असङ्ख्यातो द्विजानामित्यासीत् तथ्यं तदा वचः॥५२॥
प्रतीच्यां ददृशे रागः स स्थास्यति कियच्चिरम्।
प्राच्यां दृष्टचरो ह्येष भास्वतो भ्राम्यतः सदा॥५३॥
प्रनष्टे महसां राशौ प्रादुर्भूतं हि तारकैः।
तमसाभ्यावृते लोके तावद्भिरपि किं कृतम्॥५४॥
त एव भानवो भानोस्तारकावपुषा स्थिताः।
तथाप्येकः स नास्तीति तमांसि विजजृम्भिरे॥५५॥
प्रायो जात्यनुरोधाय पद्ममात्रे निमीलति।
भानुहस्तगतेनापि पङ्कजेन निमीलितम्॥५६॥
तथा सान्द्रीभवन्ति स्म तमांसि हरितां मुखे।
व्याप्नुवन्ति हि तान्येव विहन्यन्ते यथा मिथः॥५७॥
शैवलोत्पलभृङ्गाणां सरसीषु निशामुखे।
स्पर्शसौरभकूजाभिः स्वं स्वं रूपमबुध्यत॥५८॥
निष्पपातेव गगनं निस्ससारेव सागरः।
आववारेव निश्शेषमविद्या महती तदा॥५९॥
अयश्शृङ्खलवत् क्रष्टुमाहर्त्तुं तृणपूलवत्।
आश्यानपङ्कवच्छेत्तुमासीच्छक्यं तदा तमः॥६०॥
अनिस्तार्येण मनसाप्यनाव्येन[१] च रंहसा।
स्त्रोतसेवान्धकारस्य स निन्ये नीपकाननम्॥६१॥
सोमवारोपवासेन सोऽध्वखेदेन तावता।
विप्रयोगेण सार्थाच्च विव्यथे केवलं तदा॥६२॥
नोन्नतानि न निम्नानि न नम्रा न च पादपाः।
सर्वमेकमभात् तस्य सान्निध्यादिव शाम्भवात्॥६३॥

---

१. 'नाति' इति खपुस्तके पाठः।

अश्रौषीदश्रुतचरममृतस्येव निर्झरम्।
गानमातोद्यसम्भिन्नं गन्धर्वाणामदूरतः॥६४॥
स तच्छब्दानुसारेण सम्प्रसर्पञ्छनैः शनैः।
दयया देवदेवस्य दिव्यं चक्षुरधारयत्॥६५॥
स दिव्यलिङ्गमभितः सन्ददर्श सुरानृषीन्।
ध्यायतो गायतः सामान्यर्चतश्चाभिषिञ्चतः॥६६॥
ननृतुः प्रमथाः क्वापि जगुः सामानि सामगाः।
ननृतुर्देवसुदृशो जगुरन्यत्र किन्नराः॥६७॥
कमलैः कनकाब्जिन्या विमलैरुभयैरपि।
स सुरैः सार्धमानर्च शर्वाणीचन्द्रशेखरौ॥६८॥
प्रभातायां च शर्वर्यां प्रवृत्ते जनचङ्क्रमे।
स यत्रैक्षिष्ट देवर्षींस्तत्रैक्षिष्ट तरून् मृगान्॥६९॥
स तु तेनाद्भुतेनैव निर्वृत्तामृतपारणः।
व्रताङ्गं पारणां कर्त्तुं प्राप नेदीयसीं पुरीम्॥७०॥
द्रमिडान्वयमूर्धन्यो द्वितीय इव वासवः।
प्रशशास महीं यत्र पार्थिवः कुलशेखरः॥७१॥
सङ्गम्य बन्धुभिः सार्धं विश्रम्य च यथासुखम्।
वृत्तं विज्ञापयामास राज्ञे सर्वं स्वमद्भुतम्॥७२॥
स जातु पुरुषं कञ्चिच्चन्द्रचूडजटाधरम्।
निद्राणोऽन्तर्दृशाद्राक्षीन्नृपतिः कुलशेखरः॥७३॥
नन्वस्ति नगरादस्मात् पश्चिमं नीपकाननम्।
वन्यैर्मृगगणैः सार्धं वसामोऽत्र चिरं वयम्॥७४॥
तद्वनं नगरीकृत्य तदेवाधिवसन् स्वयम्।
कुलमुद्धृत्य वत्स! त्वं कुरु नामेदमर्थवत्॥७५॥

इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्निन्दुचूडे दयानिधौ ।
प्रत्यबुध्यत संहृष्टः प्रत्यूषे कुलशेखरः॥७६॥
अद्भुतं स्वप्नवृत्तान्तमाप्तेषु च महत्सु च ।
आवेदयन् नृपः प्रातरभ्यनन्द्यत तैरपि ॥७७॥
निश्चित्यानुग्रहं शम्भोर्निर्मित्सुर्विपिनं पुरम् ।
सम्प्रतस्थे महीपालः सावरोधः सबान्धवः॥७८॥
प्रस्थितस्याग्रतो वामं प्रवृत्तस्तस्य खञ्जनः।
कटाक्ष इव मीनाक्ष्या कलयन् भावि मङ्गलम् ॥७९॥
स कदम्बवनं प्राप्य सन्ददर्श महाद्भुतम् ।
हैमप्राकारसम्बाधमैन्द्रं धाम महेशितुः॥८०॥
स दृष्ट्वा साम्बमीशानं सम्प्रार्थ्य च गणाधिपम् ।
न्ययुङ्क्त शिल्पिनो दक्षान्निर्मित्सुर्नगरं नृपः॥८१॥
सर्वे ते विश्वकर्माणः सर्वे कुशलतामयाः।
समेत्य मन्त्रयाञ्चक्रुः शिल्पिनः पुरकर्मणि ॥८२॥
स्वस्तिकं सर्वतोभद्रं मण्डलं दीर्घवृत्तकम् ।
निर्मित्समाना नगरं ते विप्रावादिषुर्मिथः॥८३॥
शिल्पिष्वेक इवागत्य सिद्धः स्वप्नेक्षितः पुरः।
इतिकर्त्तव्यतां तेषामुपादिक्षत् प्रभोः पुरः॥८४॥
स्वप्नदर्शनसंवादि तद्रूपं तस्य चिन्तयन् ।
यावद् ददर्श नृपतिस्तावदन्तरधत्त सः ॥८५॥
पश्यन्ननुग्रहं शम्भोः स्वप्नजागरयोः समम् ।
उत्सेहे स तु भूयोऽपि पार्थिवः पुरकर्मणि ॥८६॥
अपि तद्विपिनं सान्द्रमज्ञातालोकसङ्कथम् ।
शासनात् पाण्ड्यनृपतेर्जातं [१]जाङ्गलवत् क्षणात् ॥८७॥

---

१. जाङ्गलवत् तरुशून्यप्रदेशवत्।

तपनेन्दुकरालीढे तस्मिन् दिष्ट्या वनोदरे।
ब्रह्मचर्यं जहुश्चक्रा दुर्भिक्षं[१] च चकोरिकाः॥८८॥
चरन्तो जन्तवो यत्र जाता वनचराः पुरा।
तदेवासीद् [२]वनचरं तत्क्षणं तस्य शासनात्॥८९॥
[३]षण्णामप्यध्वनामन्ते शाश्वतं पदमैश्वरम्।
इति श्रुत्वैव सिद्धान्तम[४]ध्वान्तं तदयं व्यधात्॥९०॥
अप्यान्तरतमो [५]हर्तुर्बाह्ये तमसि का क्षमा।
लाभोऽयं यच्छिवादारादियन्तं कालमास्त तत्॥९१॥
घातं घातमिह व्याघ्रान् ग्राहं ग्राहं शुभास्त्वचः।
अहरन् वस्त्रदुर्भिक्षं किङ्करास्तस्य शाङ्करम्॥९२॥
संवर्त्ते तत्र सत्त्वानां समगृह्यन्त कुञ्जराः।
सर्व एव शुभः कालः स्वरूपं यदि सुन्दरम्॥९३॥
सालमभ्रङ्कषं चक्रुः सालं छित्वा सहस्रशः।
किं साध्यं बहुभिः क्षुद्रैर्वरमेको महोच्छ्रितः॥९४॥
वप्रक्रियासु निर्मग्नैर्दन्तैरमरदन्तिनाम्।
शृङ्गेषु तस्य सालस्य गवाक्षा विप्रतेनिरे॥९५॥
परिखां खनतस्तत्र प्रविष्टानारसातलम्।
के यूयं सगराणामित्यन्वयुञ्जत पन्नगाः॥९६॥
परिखारन्ध्रतस्तत्र पातालाज्जाह्नवीजलम्।
जलयन्त्रादिवोत्तस्थौ भूम्यन्तं भूतलाच्च्युतम्॥९७॥
भगिनीं भगिनीशं च द्रष्टुं प्राकारकैतवात्।
उन्ममज्जेव मैनाकः परिखासागरात् ततः॥९८॥

---

१. क्षत्वं चकोरिकाः इति खपुस्तके पाठः; २. वनचरम् अरण्यचारि अथ च वनभूतपूर्वम्।
३. तत्त्व-भुवन-मन्त्र-वर्ण-कलारूपाणां षण्णाम्।
४. अध्वान्तमध्वनामन्तम्, अथ च ध्वान्तशून्यम्; ५. 'हर्तु' इति कपुस्तके पाठः।

राजसिंहैर्नरव्याघ्रैः पूरितं भटकुञ्जरैः।
पुरं यथापुरं जज्ञे का तस्यान्योपमा भवेत् ॥९९॥

छिन्दद्भिस्तद्वनं तत्र शेषितं यत् क्वचित् क्वचित् ।
तान्येव तस्योद्यानानि सर्वतः प्रचकाशिरे ॥१००॥

वीथिका उत्सवार्था या विहिता विश्वकर्मणा ।
चतुर्णामपि वर्णानां ता एवासन् पृथक् पृथक् ॥१०१॥

पाण्डरैर्भवनैः पूर्णे प्राकारे धाम शाम्भवम् ।
मध्येमौक्तिकताटङ्कं रेजे रत्नमिवार्पितम् ॥१०२॥

दिशि चोत्तरपूर्वस्यां देवदेवस्य मन्दिरात् ।
निर्मलं भवनं राज्ञो निर्ममुस्तस्य शिल्पिनः ॥१०३॥

प्रासादः शुशुभे तत्र भवने धरणीपतेः ।
भक्त्या महेशितुर्वृद्धः प्रसाद इव निर्मलः ॥१०४॥

दिव्यैः सुधामयैर्मेघैर्देवो जीमूतवाहनः ।
नगरं सेचयामास नवीनं त्रीण्यहानि सः ॥१०५॥

मधुरोदकसंसिक्ता मधुरेयं महापुरी ।
इत्यश्रूयत तत्रत्यैर्दिव्या वागशरीरिणी ॥१०६॥

दुर्गागणेशवटुकेश्वरमातृवर्गैरध्यासितां सुविहितेषु निजास्पदेषु ।
सद्यः प्रवर्तितमहेशमहोत्सवान्ते पाण्ड्यो विवेश नगरीं मधुरां प्रहृष्टः ॥१०७॥

अर्थैरर्थिजनाच्छ्रुतैः श्रुतवतः सम्माननैर्बान्धिवान्
सेवाभिर्महतो निसर्गकरुणावत्या स भृत्यान् दृशा ।
आत्मानात्मविवेकतो गिरिशमप्याराधयन् मेदिनीं
भूपालः कुलशेखरोऽत्र बुभुजे सप्तार्णवीवेष्टिताम् ॥१०८॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
चतुर्थः सर्गः ॥४॥

●

अथ पञ्चमः सर्गः

स इत्थमाराधितचन्द्रशेखरप्रसादसम्पत्परिपाकसम्भृतम् ।
कुलावतंसं कुलशेखरो नृपश्चिराय लेभे मलयध्वजं सुतम् ॥१॥
स पांसुकेलीष्वपि शङ्करालयान् प्रकल्पयन् ब्रह्मपुरीश्च सर्वतः।
प्रपञ्चमातामहतापदोचितं नरेन्द्रसूनुर्व्यहरन्महायशाः[१] ॥२॥
अथोपनीतोऽधिजगे नृपात्मजस्त्रयीं मुनेः कुम्भभवात् पुरोधसः।
समं महास्त्रैर्धनुरागमं पितुः स्वतश्च भक्तिं शिवयोरचञ्चलाम् ॥३॥
अशेषविद्यानिधिमात्तयौवनं कुमारमेनं कुलशेखरो नृपः।
युयोज दारक्रियया कुलार्हया श्रियेव धर्मं क्षमयेव विक्रमम् ॥४॥
नृपस्य काञ्चीपुरनेतुरात्मजा महाशया काञ्चनमालिकाभिधा ।
नरेन्द्रसुनोर्गृहिणीषु बल्लभा बभूव तारास्विव रोहणी विधोः॥५॥
पुरा हि विश्वावसुनामशालिनो बभूव गन्धर्वपतेरियं सुता ।
प्रसाद्य गौरीं जगदेकमातरं ममैधि कन्येत्यवृणीत या वरम् ॥६॥
सुशीलतां सुन्दरतामिवोज्ज्वलां दयार्द्रतां भृत्यजनेषु ते इव ।
दधे पुनस्ता इव भक्तिमीश्वरे मनस्विनी काञ्चनमालिका तदा ॥७॥
सुतानिव स्वान् परिपुष्णती जनान् सभाजयन्ती श्वशुरौ शिवाविव।
पतिं तु पूर्वेद्युरिवापरेद्युरप्युपाचरद् दैवतजीविताधिकम् ॥८॥
पतिव्रता धर्मपथप्रवर्त्तिका सती च भर्त्तुर्वपुरर्धमेव सा ।
शरीरमात्मा हृदयं च जीवितं दृशौ च जज्ञे दयितस्य सा पुनः॥९॥
महत्सु कार्येष्वमहत्सु वा ययोः कदापि वैमत्यकथापि नाभवत् ।
अभूत् तयोरेव मिथोऽनुरागिणोरनङ्गमूलः कलहः स केवलम् ॥१०॥

१. 'महाशयः' इति खपुस्तके पाठः।

स युक्तदाम्पत्यसुनिर्वृतं सुतं स्वतो विनीतं गुरुभिश्च सर्वतः।
त्रिलोकरक्षाक्षमबाहुविक्रमं जनेश्वरः प्रेक्ष्य चिराय निर्ववौ ॥११॥

धृतां चिराय त्रिजगद्धुरन्धरे धुरं धरायास्तनयेऽवरोपयन्।
स्वतः स्थितं धर्मपथेऽपि तं पुनः शशास धर्मं सुतवत्सलो नृपः ॥१२॥

महत् कुलं नस्त्वमवैषि विश्रुतं महेशचूडामणिसम्भवं शुचि।
अनक्षजिद्भिर्मनसापि दुर्भरामवैषि वत्स! त्वमिमामपि क्षमाम् ॥१३॥

नवोढयापि प्रकृतिप्रगल्भया श्रियैव तावत् प्रथमं विमोहिताः।
न जानते किञ्चिदसाधु साधु वा निसर्गतस्तात! नृपालसूनवः॥१४॥

प्रसञ्जयन्ति प्रथमं विमार्गगांस्ततः क्रमेण स्तुवते च तान् पुनः।
प्रवर्त्तयन्त्यप्यपथे शनैः प्रभुं खलाः स्वकार्यैकपराः समीपगाः॥१५॥

उपक्षिपन्तश्चकिता इवादितो निषिध्यमाना इव कैश्चिदन्तरा।
सुखेन दोषं द्रढयन्ति साधुषु स्तुवन्त एव स्वगिरा दुराशयाः॥१६॥

परं कृतज्ञा इव पण्डिता इव प्रभोर्हितैकप्रवणा इव स्वतः।
जगत्तटस्था इव राज्ञि बालिशे जनाः स्वमर्थं घटयन्त्यसाधवः॥१७॥

स्तुवन्त्यमित्रान् सुहृदं प्रतिक्षिपन्त्यवेक्षितुं भर्त्तुरगाधमाशयम्।
बहून् विवादानिव कुर्वते मिथो न जातु भिन्दन्ति रहस्स्थितिं खलाः॥१८॥

इदं ह्युपादेयमिदं तु हेयमित्युभे विविञ्चन् निजयैव मेधया।
खलान् निगृह्णीष्व तदुक्तिवागुरागृहीतवन्मुग्धवदाचरन् बहिः॥१९॥

जना जिहासन्ति नृपालमूष्मलं तिरश्चिकीर्षन्ति मृदुन्निसर्गतः।
अतोऽप्रमत्तस्त्वमनुष्णशीतलो भव प्रजानां शरदीव भास्करः॥२०॥

अलोलुभानात्मविदो जितस्मयान् परीक्षितांश्च व्यसनेषु भूयसा।
महाकुलीनान् महतो बहुश्रुतान् गृहाण मन्त्रेष्वखिलेषु मन्त्रिणः॥२१॥

प्रसादकोपैर्भवति क्षमापतेरतिप्रवृत्तैरधरोत्तरं जगत्।
अतः प्रवर्त्तस्व जनेष्वतन्द्रितो विचारधाराविशदेन चेतसा ॥२२॥

बहुश्रुतो न त्वमिवापरोऽधुना न दीर्घदर्शी न च मन्त्रयोगवित्।
प्रशासनीयस्तदपि स्वयं भवान् प्रशासितारस्तव सन्तु मन्त्रिणः॥२३॥

अजातशत्रोरखिलार्थवेदिनः प्रजानुरागैकपदस्य धीमतः।
तव प्रकृत्या गुरुवृद्धसेविनो मयोपदेश्य किमिवात्र वर्त्तते॥२४॥

तथापि किञ्चिद् दिगियं प्रदर्शिता श्रुता बहुभ्यो बहुधार्चया मया।
परन्तु भावो मम तात! वर्त्तते कुरुष्व तं चेतसि मा स्म विस्मरः॥२५॥

निजावतंसप्रसवोद्भवे कुले न्यधायि लक्ष्मीरियतीयमीदृशी।
महेश्वरेणेति विदन्न जातुचिद् ममत्वमस्यां कुरु राज्यसम्पदि॥२६॥

यजाम देवान् जुहवाम पावके ददाम विप्रेष्वपि वा कथं कथम्।
शिवस्वमादाय भुवीति चिन्तयन् शिवं समाराधय सर्वकर्मभिः॥२७॥

शिवं यजाग्नौ शिवमर्च भास्करे शिवं स्मरान्तः शिवमेव कीर्त्तय।
शिवं द्विजेषु प्रतिपूजयानिशं शिवैकनिष्ठो भव तात! सर्वथा॥२८॥

शिवात् परं नास्ति यथा तथैव नः शिवोऽपि नान्यो मधुरेश्वरादिति।
सुनिश्चितालम्बितसुन्दरेश्वरः सुखं महीं पालय शाश्वतीः समाः॥२९॥

इति क्षितीशः प्रतिबोधयन् सुतं प्रयुज्य चास्मिन् प्रणते जयाशिषः।
समाः सहस्राणि षडात्मना धृतां धुरं स गुर्वीमवतार्य निर्ववौ॥३०॥

ततः स योगेन तनुं प्रजेश्वरो विसृज्य नाड्या किल मूर्धलग्नया।
अतीत्य मायाभुवनानि सर्वतो जगाम शुद्धेऽध्वनि धाम शाश्वतम्॥३१॥

उदक्रमीदेष यदा तदा प्रभृत्युपेत्य विज्ञानकलाग्रगण्यताम्।
अभूत् सहायः करणीयपञ्चकेऽप्यनन्तरुद्रस्य धिया विशुद्धया॥३२॥

विदन्ननित्यं जगदेव जन्मवद् विदन्नपि श्लाघ्यतरां गतिं पितुः।
मनोऽभितप्तं मलयध्वजो नृपः शशाक न स्थापयितुं वशे वशी॥३३॥

कथञ्चिदालम्ब्य निजां स धीरतां गुरोरशेषा निरवर्तयत् क्रियाः।
तथाविधानां तनयाश्चरन्ति यत् तदर्हणं केवलमात्मभूतये॥३४॥

पुरोधसा सिन्धुपिबेन योगिना स मन्त्रिवृद्धैः सखिभिश्च बन्धुभिः।
शुभे मुहूर्ते धुरि सुन्दरेशितुः सितेन फाले भसितेन लाञ्छितः॥३५॥
स्वतश्च्युतं लिङ्गशिरस्पदात् सुमं पुरः स्फुलिङ्गानपि दीपनिस्सृतान् ।
प्रशस्यमानं शकुनं महर्षिभिः प्रणम्य मूर्ध्ना जगृहे महीपतिः॥३६॥
प्रदक्षिणीकृत्य पुरं पुरन्ध्रिभिः प्रवर्त्तितारात्रिकमङ्गलो नृपः।
प्रविश्य राज्ञो भवनं परिष्कृतं द्विजान् प्रभूतैर्द्रविणैरतोषयत् ॥३७॥
सुभद्रपीठे सचिवैर्निवेशितः सभाजयामास नृपोऽनुजीविनः।
यथोचितं वाहनभूषणाम्बरैः कटाक्षमन्दस्मितभाषितैरपि ॥३८॥
भुवं भुजे भूतदयां हृदन्तरे [१]कथां पुरारेरपि कर्णयोर्द्वयोः।
अधत्त भूषामनपायिनीमसौ परास्तु सोऽधत्त पुनर्न्यधत्त च ॥३९॥
यशःप्रतापैर्हरितोऽस्य भूषिताः कुलं त्वनेनैव विभूषितं विभोः ।
अयं तु धृत्या दयया च भूषितः शिवे तु भक्त्या सकलं विभूषितम् ॥४०॥
यशोभिरस्यावद[२]दुर्विसृत्वरैरपि द्विरेफद्विपकाककोकिलाः।
स्वतोऽवदातानि तु पूर्वभूभृतां यशांसि सद्यो मलिनानि जज्ञिरे ॥४१॥
तदीयविश्राणनपोषितद्विजप्रवर्त्यमानाध्वरहव्यभोजिभिः ।
सुधाशवर्गैः परिपोषिताः कथं सुरद्रुमा बिभ्रति तेन तुल्यताम् ॥४२॥
तदीयदानोदकपूरितोऽर्णवस्ततो निपीयाम्बु दिशन्ति वारिदाः।
तदम्बुपुष्टौषधिवल्लभः शशीत्यदःप्रसादादखिलस्य दातृता ॥४३॥
समृद्धिमद्भिर्धरया समृद्धया द्विजातिभिस्तद्विषये निवासिभिः।
धृता कथञ्चित् तदनुग्रहेच्छया तदीयदानेष्वपि सम्प्रदानता ॥४४॥
न कोऽपि तस्यातिचचार राष्ट्रगः स यत्र दण्डं विनिपातयेन्नृपः।
न चापि दण्ड्यः स्वयमात्मनोऽभवन्निवृत्तिशीलैः करणैर्निसर्गतः॥४५॥
विनेतरि स्वामिनि वीतकल्मषे विनिन्यिरे तद्विषये प्रजाः स्वतः।
तपोधने द्वन्द्वजयिन्यवस्थिते तदाश्रमस्था इव हिंस्रजन्तवः॥४६॥

१. 'कथाः' इति खपुस्तके पाठः; २. अवददुः अवदाता बभूवुः।

विचक्षणेऽस्मिन् व्यसनान्यपोहितुं तटस्थवृत्तौ सरले हितैषिणि ।
अपि प्रजा स्वान् कलहान् गृहे गृहे निचिक्षिपुर्न्यासमिवाविशङ्किताः ॥४७॥

अकृष्टपच्यैः कलमैरलङ्कृता न वृष्टिमप्यस्य चकाङ्क्ष मेदिनी ।
स्मरन् हविः स्वीक्रियमाणमध्वरे ववर्ष कालेषु तथापि वासवः ॥४८॥

अनिच्छतान्तःकरणेन निर्गमं विना शिवाराधनमन्यकर्मसु ।
स्वराज्यतन्त्रं सकलं च केवलैश्चकार बाह्यैः करणैर्महीपतिः ॥४९॥

धरा समस्ता द्विजदेवसात्कृता दिवं द्विषद्भ्योऽपि ददौ सहस्रशः।
अपि स्वमात्मानमदत्त शम्भवे किमप्यदेयं ददृशेऽस्य न प्रभोः ॥५०॥

अनुस्मरन्नक्षरमक्षरं गुरोः स पार्थिवेन्द्रश्चरमौपदेशिकम् ।
अवाललम्बे भृशमम्बिकापतेः पदं समस्तामरसम्पदां पदम् ॥५१॥

तपांसि तेपे युयुजे मनो दृढं ददावियाजाधिजगे जुहाव च ।
नृपो निशश्वास मिमेष चान्ततः शिवं यजामीति धियैव नान्यथा ॥५२॥

प्रपञ्चसर्गस्थितिभङ्गहेतुतापरम्पराविश्रमभूमिमादिमाम् ।
हरीन्द्रवेधोहरमातरं शिवां विशिष्य वव्रे शरणं जनेश्वरः ॥५३॥

मृगाङ्कचूडामणिमीनलोचनं दयामयं दर्शितसुन्दरस्मितम् ।
उदारभूषाशतमुत्पलाङ्कितं वपुस्तदेवास्य मनस्यवर्त्तत ॥५४॥

जगत् समस्तं स जडाजडात्मकं ददर्श देवो निमिषन्मिषन्नपि ।
उपात्तनीलोत्पलमुन्नतस्तनं हसन्मुखं हारकिरीटभूषितम् ॥५५॥

निमेषनिश्वासवदप्रयत्नतः स राज्यतन्त्रं सकलं च वर्त्तयन् ।
बभूव वाचा मनसापि कर्मणा शिवैकसंस्थो मलयध्वजो नृपः ॥५६॥

अदृश्यमश्राव्यमचिन्त्यमद्भुतं निरञ्जनं नित्यमनुश्रवाश्रवम् ।
अहंग्रहेणान्तरचिन्तयन्नृपः पराकृतद्वैतकथं परं महः ॥५७॥

परस्परेणानुपमर्दितं भजन् त्रिवर्गमित्थं समयं विभज्य सः।
कदाचिदन्तःपुरमास्थितो नृपः प्रचक्रमे काञ्चनमालया कथाम् ॥५८॥

कुलं किलैतद् विपुलं सुधानिधेः प्रसक्तविच्छेदमिवान्तरा मया ।
अतः कथं स्याच्छिवदाससन्ततेरभङ्ग इत्यस्ति सचिन्तता मम ॥५९॥
न नः कुलेऽस्मिन् शिवदीक्षयामले सुतान्निवापः पितृभिर्जिघृक्षितः।
महन्महेशानुचरार्पणव्रतं तथापि मा लोपि मयेति चिन्त्यते ॥६०॥
इदं हि मर्त्यामृतमित्युदीरितं प्रजायते यन्मनुजः प्रजामनु ।
अतः प्रसाध्यैव किलापरामृतं परामृतायोपनमेदिति श्रुतिः[1]॥६१॥
शिवार्पिताशेषभरा निराशिषः शिवार्चनामात्रपराधिकारिणः।
कथं नु याचेमहि लोकमातरं कथं न याचेमहि वा कुलक्षये ॥६२॥
इति स्वतोऽनध्यवसायमुद्रितं पतिं विषीदन्तमियं पतिव्रता ।
जगाद वाक्यैर्हृदयानुरञ्जिभिर्जगत्तपस्यापरिपाकजन्मभिः॥६३॥
भवान् प्रमाणं विशये विपश्चितां भवन्तमस्मिन्ननुशास्तु कोऽपरः।
विवेक्तुमत्रार्हति मीनलोचना तथाविधः कोऽप्यथ वा तदाश्रितः॥६४॥
अनावृतज्योतिषि तेजसां निधावनागतातीतभवद्विवेचिनि ।
तदत्र तिष्ठेमहि[2] कुम्भसम्भवे स खल्विहामुत्र च नः प्रशासिता ॥६५॥
इति प्रियाया हृदयङ्गमं वचा निपीय देवो निभृतेन चेतसा ।
जगाम सद्यः शरणं पुरोधसं स च स्मृतः सन्निदधे तपोधनः॥६६॥
तमर्घ्यपाद्यादिकया सपर्यया सभाजयन्तौ प्रणिपत्य तावुभौ ।
निवेश्य पीठे नवरत्ननिर्मिते निषेदतुस्तत्सविधे तदाज्ञया ॥६७॥
कृताञ्जलिं पार्थिवमग्रतस्स्थितं तथाविधां काञ्चनमालिकामपि ।
दृशानुगृह्णन् करुणार्द्रया मुनिर्गिरं प्रभावानुगुणामुदाहरत् ॥६८॥
महत् किलेदं शिवयोगिनां कुलं न यत्र शक्यं जनितुं पृथग्जनैः।
तदत्र मीमांसितमद्भुतं त्वया श्रुतस्य शीलस्य कुलस्य चोचितम् ॥६९॥
प्रवृत्तिधर्मं कतिचित् क्वचिद्विदुर्निवृत्तिधर्मः सुतरामगोचरः।
अमुं किलार्थं विमृशन्त आसते महर्षयो ब्रह्मसदस्यहर्निशम् ॥७०॥

---

१. 'प्रजामनु प्रजायते, तदु ते मर्त्यामृतम्' यजुः।
२. 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' (पा.सू. १-३-२३) इति स्थेयाख्यायां तङ्।

न नित्यनैमित्तिककर्मशीलता कदापि नैष्कर्म्यविरोधमर्हति ।
पतेदिमां प्रत्युत सन्त्यजन्निति स्मरन्ति शिष्टाः स्वयमाचरन्ति च ॥७१॥
ऋणार्थवादैरधिगत्य नित्यतामपत्यवेदाध्ययनाग्निकर्मसु ।
समं प्रवृत्ता गृहिणस्तपोधना निवृत्तिनिष्ठा अपि गौतमादयः॥७२॥
रहस्यमप्यत्र चिराय गोपितं तवोपदेश्यं हृदि तात! वर्त्तते ।
समाधिनिर्धूतमलेन चेतसा गृहाण कालोऽयमुपस्थितः शुभः॥७३॥
इयं हि पत्नी भवतः पुरा चिरादुपास्त देवीमिह मीनलोचनाम् ।
जगज्जनन्या जननी भवेयमित्यपि प्रपेदे वरमन्यदुर्लभम् ॥७४॥
पतिस्त्वमस्यै शिवयैव कल्पितः समुल्लिखन्त्यावतरं निजं क्षितौ ।
इदं तु चिन्त्यं निपुणं कथं पुनः परात्परं वस्तु तदाविरस्त्विति ॥७५॥
क्रियावतामग्निमुपाश्रिता सती ददाति या नैकविधान् मनोरथान् ।
अतोऽद्य वैतानिकहव्यवाहनादुदेतु सेति प्रतिभाति भूयसा ॥७६॥
इतीरिते तेन विनेदुरुच्चकैरनाहता दुन्दुभयो दिवौकसाम् ।
नृपस्य देव्या अपि दक्षिणेतरे विलोचने प्रास्फुरतां च तत्क्षणम् ॥७७॥
प्रदक्षिणीकृत्य स विन्ध्यमर्दनं पतिः क्षितेः काञ्चनमालया समम् ।
प्रणम्य रोमाञ्चितविग्रहोऽभवत् प्रमोदवाष्पस्थगिताभिरुक्तिभिः॥७८॥
क्व सा चिदानन्दमयी जगत्प्रसूः क्व किम्पचानौ भगवन्निमौ जनौ ।
अहो भवत्पादरजःप्रमार्जनप्रभावसम्पत्परिपाक ईदृशः॥७९॥
तवास्मि सूनुस्तव तात! किङ्करस्तव स्वभूतोऽस्मि सहानुबन्धिभिः।
यथानुगृह्णासि तथाचरेयमित्यसावियानेव मनोरथो मम ॥८०॥
इति प्रपन्नं मलयध्वजं नृपं शताश्वमेधावभृताप्लुतं मुनिः।
स भाविकर्मण्यधिकारसिद्धये शशास भूयो हयमेधकर्मणि ॥८१॥
इत्थं प्रसादविहिताशिषि कुम्भयोनौ याते तपोवनपदं पुनरेतुकामे ।
आराधयत् क्षितिपतिः शिवमश्वमेधसम्भारसम्भरणसम्भ्रमतोऽपि तावत् ॥८२॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे पञ्चमः सर्गः ॥५॥

अथ षष्ठः सर्गः

आहर्त्तुं [1]ययुमभितो ययुर्नियुक्ता मर्त्या ये किल मलयध्वजेन राज्ञा ।
लब्ध्वा ते क्वचिदथ [2]सोमपात्मजं द्रागाजह्रुः स्वयमपि सोमपं तुरङ्गम् ॥१॥

विस्तीर्णामथ तपनीयपङ्क्तिजिन्या व्यातेनुस्तटभुवि तस्य यज्ञशालाम् ।
आरादप्यवनिभुजां महोपकार्या निस्संख्यानुटजगणांश्च तापसानाम् ॥२॥

आनीते तुरगवरे समाहृतायां सामग्र्यामतिथिसभाजनोचितायाम् ।
आगच्छत् सह मुनिभिः परावरज्ञैर्ब्रह्मर्षिश्चुलुकितसागरः सशिष्यैः॥३॥

आराध्य प्रमथपतिं महोपहारैर्मीनाक्षीमपि मलयध्वजः सदारः।
आरेभे सवनमनुज्ञया मुनीनामागस्त्यं चरणयुगं प्रणम्य सद्यः॥४॥

स्वायत्तामपि दुरतिक्रमात्प्रतापात् सङ्गृह्णन् भुवि जनतां स [3]साङ्ग्रहण्या।
मुक्ताश्वो धृतनियमः पदेऽस्य होमं कुर्वाणः समवसदग्न्यगार एव ॥५॥

स्वच्छन्दं हयमभितोऽपि सञ्चरन्तं सङ्गुप्तं नृपपुरुषैः शतैश्चतुर्भिः ।
रोद्धुं यद्यपि न शशाक राजलोकः शक्तोऽभूत् पुनरखिलोऽनुरोद्धुमेनम् ॥६॥

कीर्त्याविष्कृतसरणिं प्रतापगुप्तं पश्यन्तस्तुरगमितस्ततश्चरन्तम् ।
तद्धव्यग्रहणरसार्द्रतालुमूला वर्षान्तं विबुधगणाः प्रतीक्ष्य तस्थुः॥७॥

सर्वैरप्यधिगतवाजिमेधकाण्डैः सम्पूर्णे किल विषयेऽस्य वाजिरक्षाः।
वृत्त्यर्थं क्वचन किमप्यनाददानाः स्वैः स्वैः स्वैः कथमपि वर्तयाम्बभूवुः॥८॥

अश्वत्थे क्षणमवबद्ध्य तं तुरङ्गं सम्पूर्णे शशिनि समेत्य तिष्ययोगम् ।
आवृत्तं नगरमभि प्रचोदयन्तो निन्युस्तं नृपपुरुषा हिमावसाने ॥९॥

---

१. 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यमरः।

२. सोमपात्मजं वरुणप्रभवम्। अथ च सोमपीथिसूनुम्।

३. साङ्ग्रहण्येष्ट्या यजते इमां जनतां सङ्गृह्णानीति इति यजुर्वेदः।

आयाता धरणिभुजो यदासमुद्रादायाताः सकलकलाविदश्च लोकाः।
आयास्यन्त्यमरगणाश्च हव्यहेतोस्तेनायात् स्वयमपि कौतुकी वसन्तः॥१०॥
निश्शेषोपरतरसालपल्लवाशानिनिर्विण्णैर्वनभुवि कोकिलैस्तदानीम् ।
आसेदे शिशिरदिनान्तसुप्तबुद्धैराकाशाच्च्युत इव पञ्चमो निनादः॥११॥
प्रम्लाना धरणिरुहः स्वतः प्रसेदुर्निष्क्रान्तो मलयगिरेर्बहिः समीरः।
वीरश्रीर्विषमशरस्य बाहुकाण्डे विश्रान्तिं स्वयमभिरोचयाम्बभूव ॥१२॥
मालिन्यं दधति मषीविलेपनेन प्रावण्यं युवतिषु घोषयन्ति यूनाम् ।
झङ्कुर्वद्भ्रमरनिभेन मीनकेतोः सञ्चेरुर्बहिरिव शासनाक्षराणि ॥१३॥
कूजन्तो मदनपुरोहिता द्विरेफाः पुष्पाणि ध्रुवमभिमन्त्रयाम्बभूवुः।
स्वस्थानस्थितिमपरित्यजन्त एते विध्येयुः किमितरथा शराः शरव्यम् ॥१४॥
आनङ्गं निगममजस्त्रमुद्गिरन्तो भैक्षेण प्रतितरुवीथि वर्त्तयन्तः।
निर्निद्रास्त्वहनि निरन्तरं द्विरेफा आचार्ये वटव इवावसन् वसन्ते ॥१५॥
अध्वर्युं मलयसमीरमन्यपुष्टं होतारं वनभुवि सामगं द्विरेफम् ।
ब्रह्माणं मधुमपि सादरं वृणाना आजह्रुर्मदनमहाध्वरं युवानः॥१६॥
मोहान्धे जगति विपश्चितो यतः केऽप्यग्नीनादधुरयजन्त चास्तशङ्काः।
तन्मूलं ध्रुवमयशो दिशो दशापि प्रावारीदसमशरस्य भृङ्गदम्भात् ॥१७॥
आमूलादविरलमाचिते प्रवालैश्चुतेऽपि प्रययुरतोषमन्यपुष्टाः।
सर्वाणि ग्रसितुमिमानि यन्न सेकुः स्थातुं वा यदपि न शाखिकामपश्यन् ॥१८॥
के भृङ्गा क इव पिकाः समीरणः कश्चन्द्रः कः क इव मधुर्मनोभवः कः।
दौर्भाग्याद्विरहिजनस्य दुर्विभेदं हन्तासीत् कथमिदमैकमत्यमेषाम् ॥१९॥
आचूडं कुसुममया मधोः प्रसादाद् वासन्तीविचकिलचूतचम्पकाद्याः।
धुस्तूरेष्वपि च निरीक्ष्य तां समृद्धिं मन्दाक्षादिव नतमौलयो बभूवुः॥२०॥
उन्मीलन्मधुमदतुन्दिला द्विरेफा उद्दामस्तबकपरिष्कृता लताश्च ।
अन्योन्यं यदिह न किञ्चिदभ्यजानन् सा सम्पत्सुरभिकटाक्षवीक्षणानाम् ॥२१॥

आक्रम्य क्षितितलमावृतं तुषारैस्तद्वार्त्तामपि न मधुर्यदा विषेहे ।
शीतांशौ हिमवति च द्वयोस्तदानीं लब्धं तैरभयमितो हतावशिष्टैः ॥२२॥
आ द्वन्द्वा[१] दपरिगृहीतदेहभेदा दाकीटभ्रमरपिपीलिकोद्धिजेभ्यः।
न क्वापि प्रतिहतिरैक्षि शुश्रुवे वा तत्कालं कुसुमशरासशासनस्य ॥२३॥
आस्तां तद्रतिपरिणेतुराधिपत्यं मन्देऽस्मिन्नपि खलु मारुते प्रवृत्ते ।
कत्यन्वक् कति पुरतश्च सम्प्रचेलुर्माद्यन्तः शुकपिकशारिकाद्विरेफाः॥२४॥
आरामे किसलयमक्ष्णि शीथुरागः कान्तानां कमलवनेषु केसराणि ।
इत्येभिः प्रकटितविश्वरूप एव प्रायेण व्यजयत मान्मथः प्रतापः॥२५॥
सङ्गोप्य भ्रमरशशाङ्ककोकिलेभ्यः सम्प्राप्ते तमसि महत्यधिज्यधन्वा ।
एकाकी रतिपतिरित्वरीरनैषीत् सङ्केतं भुवनभयङ्करे निशीथे ॥२६॥
कान्तानां नखलिखनैर्दृढोपगूहान् सीत्कारान् दशनपदैश्च साधयन्तः।
प्रेयांसः पुनरुभयानिमानतीता नस्मार्षुर्हिमसमयेष्वयत्नलभ्यान् ॥२७॥
दुर्दान्तं मदनमवेक्ष्य निर्ममे किं वर्मैकं युवसु वधूमयं विधाता ।
यद्योगे मदनशराः प्रसूनमात्रं यत्त्यागे कुलिशदशाममी वहन्ति ॥२८॥
सम्पश्यन् गिरिशतपोविलोपकोपव्यापन्नं सुहृदमनन्यजं वसन्तः।
शुश्रुषामकृत शिवार्चने मुनीनां प्रत्यग्रैर्दलकुसुमैर्वनद्रुमाणाम् ॥२९॥
आशीताचलमभिगम्य सन्निवृत्ते धन्येऽस्मिन् धरणिभुजस्तुरङ्गवर्ये ।
उत्कण्ठाभरभरिता इवोत्तराश मासेदुः स्वयमहिमत्विषस्तुरङ्गाः॥३०॥
सम्पूर्णे नियमभरेण वत्सरेऽस्मिन् सम्प्राप्ते स हि सह वाजिना वसन्ते ।
आदिष्टः स मुनिभिरश्वमेधकर्मण्याराद्धुं गिरिशमदीक्षत क्षितीशः॥३१॥
अध्वर्युः समजनि तत्र कुम्भजन्मा होतृत्वं प्रतिगतमाश्वलायनेन ।
औद्गात्रं समधृत जैमिनिर्मुनीन्द्रो ब्रह्मासीद् बहुविदरुन्धतीसहायः॥३२॥
प्रागन्तःकरणममुष्य केवलं ये प्राजानन् भुवि नवनीतनिर्मितं ते ।
अभ्यक्तं नवनवनीत[२] चर्चिकाभिस्तं विज्ञा बहिरपि तन्मयं विजज्ञुः॥३३॥

---

१. अपरिगृहीतदेहभेदाद् अर्धनारीश्वरात्मकादित्यर्थः; २. चर्चिका समालम्भनम्।

आबाल्याददतिथिषु मुक्तहस्त एषः क्ष्मापालः किल मलयध्वजः प्रकृत्या ।
तज्जानन्नपि निखिलं निबद्ध्य मुष्टिं दीक्षासु क्षणमपि नासितुं शशाक ॥३४॥
अध्वर्यौ भगवति तत्र कुम्भजन्मन्यायज्ञं धरणिपतित्वमश्नुवाने ।
दुर्भिक्षं शिथिलमजायत द्विजानामाषाढाजिनतृणमुष्टिविष्टरेषु ॥३५॥
नीवारान् वपत कुशान् प्रवर्धयध्वं सिञ्चध्व खदिरपलाशबिल्वपोतान् ।
सद्यः सञ्चिनुत मृदूनि वल्कलानीत्यादिक्षन् नृपपुरुषानगस्त्यशिष्याः॥३६॥
तस्मिन्नप्यददति पार्थिवे निषेधाद् यद् भुक्तं वसितमुपार्जितं च विप्रैः।
दातारः स्म इति कृताग्रहाः समस्ताः शक्ताः किं शततममंशमत्र दातुम् ॥३७॥
भुञ्जानानपरिमितान् बहून् पदार्थान् भूदेवानधिसवनं निरीक्ष्य देवाः।
भागं नः क्रतुषु विधाय विप्रलेभे पापीयान् विधिरिति मन्त्रयाम्बभूवुः॥३८॥
तस्याग्रे धरणिभुजः क्रियान्तरालेष्वातेनुः स्वयमृषयो बहून् विवादान् ।
न्यायानुश्रवपदसाङ्ख्ययोगतन्त्रप्रस्थानप्रवचनदेशिका महान्तः॥३९॥
यद्यात्यन्तिकसुखदुःखहानिरूपं कैवल्यं कथमशपद् भवानहल्याम् ।
तादृशामुपलदशां श्रयेति कोपादित्यूचुः कतिचन गौतमं मुनीन्द्राः॥४०॥
कं दोषं कथयत सम्प्रसक्तदुःखव्यावृत्तिं फलमुपगच्छतां पुरो नः।
अज्ञानक्षतिरुपले तवापि किं नेत्याचख्युः प्रतिपदमक्षपादशिष्याः॥४१॥
अज्ञानाद्यदि परिकल्पितं जगत् स्यादज्ञानां प्रथमगणेय ईश्वरः स्यात् ।
निस्सीमा तव हि मतेऽस्य मूढतेति व्यासं प्रत्यकृषत केऽपि पूर्वपक्षम् ॥४२॥
अज्ञानं प्रकृतिमपेक्ष्य विश्वमेतत् सर्वज्ञे सृजति भवेऽपि यत् त्वयोक्तम् ।
अज्ञानं तदिदमनङ्कुशं तवैवेत्याचख्युः सदसि तु बादरायणीयाः॥४३॥
जातिश्चेद् भवति पदेषु साधुभावो भाषायां श्रुतिषु च स द्विधा कथं स्यात् ।
गेहे गौर्वनभुवि गर्दभः किमु स्यादित्युच्चैरपजहसुः परे पदज्ञान् ॥४४॥
अन्येऽन्ये श्रुतिषु जगत्सु चापि शब्दास्तद्भेदं निपुणमजानतां कृते वः।
अस्माभिः स्फुटमनुशिष्टमात्तमौना वर्त्तध्वं पदपदवी दवीयसी वः॥४५॥

अस्मद्व्याकरणगृहीतशक्तियोगा नस्मासु प्रथममिमान् प्रयुज्य शब्दान् ।
युक्तादीयत गुरुदक्षिणा किलेति प्रत्यूचुः प्रथमविपश्चितो विपक्षान् ।।४६।।
हिंसातो यदि दुरितं क्रतुष्वपि स्यात् पुण्यं किं न भवति पारदारिकाणाम् ।
उत्सन्नं किल कुलमुद्धरन्त्यमीति[१] (व्याजह्रुः?) कपिलमते कलङ्कमेके ।।४७।।
शास्त्रं चेत् किमपि तथास्ति साधयामो दुष्कृत्यैरपि सुकृतानि कात्र भीतिः।
यूयं देवरवरणे यथा गृणीतेत्याहुः स्म प्रतिवचनानि तत्त्वनिष्ठाः।।४८।।
योगाख्यं वदसि यमङ्गिनं समाधिं तं ब्रूषे ननु कथमङ्गमष्टमं च ।
अङ्गाङ्गिव्यतिकरदुस्स्थितं मतं ते को गृह्णात्विति जगदुः परे फणीन्द्रम् ।।४९।।
सामान्यं किमिह क इष्यते विशेषः को योगः क इव समाधिरित्यबुद्ध्वा ।
अर्वाचां व्यवहरतामयं प्रलापः साधीयानिति जहसुः पतञ्जलीयाः।।५०।।
आयास्यन्त्यनुपदमत्र हव्यहेतोर्नन्वस्मिन् महति मखे सुराः समस्ताः।
तान् सर्वानपलपितास्यहो कथं वेत्याचख्युः कतिचन जैमिनिं मुनीन्द्राः।।५१।।
ये ह्युच्चावचमवजानते प्रपञ्चं मिथ्येति त्रिभुवनदेशिका महान्तः।
तच्छिष्या वयमपि शक्तितो वदामेत्याहुस्तान् प्रति चतुरास्तु पूर्वतन्त्रे ।।५२।।
तत्रेत्थं द्विजसदसि प्रवृत्तजल्पे स्थेयत्वं स्वयमवलम्ब्य भाषमाणः।
दीक्षाहानु[२]पसदहानपि व्यतीतः [३]सौत्येऽह्नयवतरति स्म पार्थिवेन्द्रः।।५३।।
ये षट् त्रिः खदिरपलाशबिल्वरूपा यौ चोदुम्बरतरुजौ [४]सराज्जुदालौ ।
ते यूपा अवतरतां दिवः सुराणां निश्रेण्यो भुवि निहिता इव व्यराजन् ।।५४।।
अग्निष्ठे समुपनिबद्ध्य राज्जुदाले सन्नद्धं कुशरशनागुणेन गाढम् ।
सम्प्रौक्षन् हयमभितो महर्त्विजस्तं [५]सिद्धार्थैरपि विधिगौरवेण मन्त्रैः।।५५।।

---

१. 'मी इत्याचख्युः' इत्येव महाकवेः पाठ स्यात्। तत्र प्रकृतिभावप्राप्तिमजानता तु केन चिन्नूनमयमपशब्दपाठः कल्पितः।

२. उपसदहान् उपसदिष्टिदिनानि।

३. सुत्याया इदं सौत्यम्।

४. राज्जुदालः श्लेष्मातकः।

५. 'सिद्धान्तै' इति खपुस्तके पाठः।

आलब्धे [१]शमितृभिराश्वमेधिकेऽश्वे चन्द्राख्यं कलशभवः प्रगृह्य मेदः।
शाखायां क्षणमुपसाद्य वेतसस्य स्त्रौवाग्रादखिलमवद्यति स्म होतुम् ॥५६॥

आश्राव्य स्वयमृषिरास्वलायिनीये [२]याज्यान्ते हरिरजुहोत् स्रुचो मुखेन ।
यज्ञेशे भगवति भावनाप्रकर्षाद् भूपालो जगदजुहोत् स तन्मुखेन ॥५७॥

अप्यन्तस्तिमिरहरं शरीरभाजामप्राप्यं जनुषि पुरातपोविहीनैः।
सौरभ्यं हविषि हुते समुज्जिहानं व्याजिघ्रन् सदसि विपश्चितो महान्तः॥५८॥

बिभ्यत्सु श्रुतिमतिलङ्घ्य सम्प्रदातुं हव्यं तत्तदभिमतं द्विजर्षभेषु ।
पौरोडाशिकचरुपाशुकादिभागान् स्वीचक्रुः स्वयमपमित्य देववर्गाः॥५९॥

चन्द्रे तु ज्वलनहुते हयस्य तस्मिन्नासन् ये सलिलमुचस्तदीयधूमात् ।
वर्षन्ति [३]स्वयमधुनापि मौक्तिकानां व्याजात् ते तमिव कणीकृतं वमन्तः॥६०॥

आगाता किल यजमानकामनानामुद्गीथावयवसमष्ट्युपासनज्ञः।
उद्गानं व्यतनुत जैमिनिस्तदानी माकाङ्क्षन्नवतरणं जगज्जनन्याः॥६१॥

प्रत्यक्षं विबुधगणेष्वदत्सु हव्यं साकूतस्मितमवलोकितः सदस्यैः।
सिद्धान्तं स दिविषदामविग्रहत्वं[४] व्याचख्यौ कलहंविपर्ययं महर्षिः॥६२॥

देया भूरिह खलु दक्षिणेति शास्त्रं सर्वा भूरपि चतुरर्णवीपरीता ।
दत्ता नः क्षितिरमण! त्वयेति हृष्टा आशीर्भिः सदसि तमृत्विजोऽभ्यनन्दन् ॥६३॥

निष्क्रीय द्विगुणधनैः पुनर्धरित्रीं रक्षायामनधिकृतैर्द्विजैर्वितीर्णाम् ।
भूयोऽपि द्विजकुलसाच्चकार सर्वां स्वां लक्ष्मीमपि मलयध्वजो नृपालः॥६४॥

राजर्षेरवभृथकर्म वाजिमेधे स्नातारः सहमुनयो वसिष्ठमुख्याः।
तीर्थं तु त्रिशिखभवा सरोजिनी सेत्येकैकं त्रिभुवनपावनं तदासीत् ॥६५॥

तौ [५]मित्रावरुणसुतौ मिथो विमृश्य ब्रह्मर्षी विदितसमस्तवेदितव्यौ ।
अम्बाया अवतरणाय काञ्चिदिष्टिं पुत्रीयां त्वरितमथोपचक्रमाते ॥६६॥

---

१. शमितृभिः पशुविशसितृभिः।
२. याज्या होममन्त्रविशेषः;
३. समुद्रशुक्तिष्विति शेषः।
४. अविग्रहत्वं नाम न शरीरहितत्वम्। किन्तु कलहरहितत्वमिति स्वसिद्धान्ताभिप्रायं वर्णयामासेत्यर्थः।
५. मित्रावरुणसुतावगस्त्यवसिष्ठौ।

सङ्कल्पं व्यधित नृपः स यावदिष्टौ तावद् भुव्यवतरितुं शिवापि चक्रे ।
वैतानादुदयमुपेहि पावकादित्यादिष्टा स्वयममृतांशुशेखरेण ॥६७॥
सम्प्राप्तुं त्रिभुवनमातरं कुमारीं [१]सन्नद्धो ननु यजमान एव पत्न्या ।
इत्यग्नीदवददुपांशु[२] शासितारं पत्नीसन्नहनविधौ प्रचोद्यमानः॥६८॥
प्रासीदज्जगदखिलं प्रदक्षिणार्चिः स्वीचक्रे हविरनलः सुवर्णवर्णः।
उत्तस्थौ नवलवलीविपाकपाण्डुर्धूमोऽपि स्फुरदरविन्दगन्धसान्द्रः॥६९॥
तद् दिव्यं त्रिभुवनधाम धाम शैवं होतव्ये हविषि विभावयन् महर्षिः।
उद्बोध्य क्षितिपमुदङ्मुखः स तिष्ठन् वैताने ज्वलति जुहाव हव्यवाहे ॥७०॥
आज्याहुत्यभिपतनप्रवर्धमानादग्नेस्तत्क्षणमुदियाय कापि कन्या ।
उन्मीलत्कुवलयदामकोमलश्रीर्लावण्यामृतलहरीविवर्त्तमूर्तिः ॥७१॥
चूडासङ्घटितसुवर्णपद्मदामव्यामिश्रग्रथितविलम्बिमौक्तिकौघा ।
प्रालम्बालकनिकरान्तराललक्ष्यव्यावल्गाच्छफरविलोललोचनश्रीः॥७२॥
कर्णाभ्यां मदनकराङ्गुलीयकाभं ताटङ्कं मणिखचितं विभूषयन्ती ।
अव्याजस्मितभणितान्तरालदृश्यप्रत्यग्रप्रसृमरदन्तकुन्दपङ्क्तिः॥७३॥
वक्त्रेन्दुव्यतिषजदेणभीतिहेतोर्वैयाघ्रं नखमधिकन्धरं दधाना ।
त्रातुं त्रीनिव तनयान् विधीशविष्णुंस्त्रीन् वक्षोरुहवलयान् समुद्वहन्ती ॥७४॥
अभ्यग्रोन्मिषदमरद्रुपल्लवाभे कुर्वाणा कुवलयकन्दुकं कराग्रे ।
सौवर्णाम्बरविलसन्नितम्बबिम्ब व्यालम्बिस्फुटमणिमेखलाकलापा ॥७५॥
अम्बाम्बेत्यमृतरसं[३] गिरा किरन्ती मञ्जीरक्वणितमनोहरं चरन्ती ।
सा बाला स्वयमभजन्नृपालपत्न्याः पर्यङ्कं श्रुतिशिखरैः कृताभ्यसूयम् ॥७६॥
(कुलकम्)

१. सन्नद्धो बद्ध उद्युक्तश्च।
२. अवददिति। वैधे पत्नीसन्नहने प्रस्तोतव्ये यजमानसन्नहनं तद्विपरीतं पत्न्या कृतमिति सन्नद्धशब्द श्लेषालम्बनमग्नीधः सोपहासं वचनमिदम्।
३. 'रसां गिरम्' इति खपुस्तके पाठः।

आलिङ्गन्त्यसकृदनुक्षणं स्पृशन्ती चुम्बन्ती मुखकमलं मुहुर्मुहुश्च ।
पश्यन्ती विकसितापक्ष्मभिः कटाक्षै स्तां बालामभजत निर्वृतिं न माता ॥७७॥

आनन्दत्रुटितविशीर्णकञ्चुकान्ताद् वक्षोजादथ मलयध्वजप्रियायाः।
अन्वस्यन्दत मधुरं पयः प्रभूतं बिभ्रत्यास्त्रिभुवनमातरं कुमारीम्॥७८॥

प्रेयस्या सविधमुपेत्य दीयमानामुत्प्लुत्य स्वयमुपगूहितुं पतन्तीम् ।
कन्यांताममृतमयीमिवाददानः कैवल्यं धरणिपतिस्तृणाय मेने ॥७९॥

मार्जन्तावसकृदुपर्युपर्युदञ्चद्बाष्पाम्भः प्रकरतरङ्गितानपाङ्गान् ।
अव्याजस्मितमधुराक्षरं कुमार्या द्रष्टुं तन्मुखकमलं न शेकतुस्तौ ॥८०॥

न स्मर्तुं प्रमथपतिं न कर्मशेषं निर्वोढुं न च महतो मुनीन् प्रणन्तुम् ।
नान्योन्यं वदनमवेक्ष्य नन्दितुं वा दम्पत्योश्चतुरतया तयोर्बभूवे ॥८१॥

पश्यन्तावुरसि कुचाङ्कुरत्रयं तौ बालायाः किमपि समाकुलौ यदास्ताम्।
पर्जन्यस्तनितगभीरमन्द्रघोषा वागेका नभसि तदा समुज्जजृम्भे ॥८२॥

तटातकां नाम तवात्मजामिमां पतिर्भविष्यन्नवलोकते यदा ।
तदा तृतीयं कुचमण्डलं त्विदं निमग्नमन्तर्नियतं भवेदिति ॥८३॥

श्रुत्वा सुधारसकिरं गिरमद्भुतां तां निर्वर्त्त्य सर्वधनदक्षिणमध्वरं च ।
पाणौ दिशन् कुलगुरोः परदेवतां तां तत्पादयुग्ममुपसञ्जगृहे सदारः॥८४॥

हस्ते गृहीतां कलशोद्भवस्तामध्यात्मविद्यां मुनिमण्डलाय ।
आनन्दबाष्पैः पुलकाङ्कुरैरप्यनक्षरं केवलमाचचक्षे ॥८५॥

प्रशिथिलकलुषं प्रशान्तमोहं प्रमदतरङ्गपरम्पराधिरूढम् ।
जगदखिलमभूदभूतपूर्वं मनुजकुलावतरे जगज्जनन्याः॥८६॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
षष्ठः सर्गः।।६।।

●

अथ सप्तमः सर्गः

अथ कलशभवः शिवस्य मेधाविभवविवर्त्तमयीमिमां कुमारीम्।
मधु मधुरमपाययत् स मेधासमुपजनाय सकाञ्चनं सगव्यम् ॥१॥

उचितमुपनिवेशिताङ्कदेशे सुकृतिनि काञ्चनमालया सुता सा।
अपरिचितचरीं प्रवृत्तिमाद्यामलभत मातृकुचामृतोपयोगे ॥२॥

समजनि सुखिता कुमारिका सा सकृदुपधाय मुखं स्तने जनन्याः।
वदनसरसिजं दृशा पिबन्ती न तु दुहितुर्जननी जगाम तृप्तिम् ॥३॥

अकृतकवचसा नभोविभागात् स्वयमुदितेन कृतं तटातकेति।
क्षितिपतिरतनिष्ट नाम तस्या स्त्रिभुवनकर्णरसायनाक्षरं तत् ॥४॥

कनकरजतश्रृङ्खलावबद्धे मणिशयनीयतले महार्हतल्पे।
मृदुनि समुपवेश्य तामगायन्नवनिपतेरवरोधगास्तरुण्यः ॥५॥

प्रचलति यमपेक्ष्य भारतेऽस्मिन् सकलमिदं शुभकर्म भूविभागे।
अजनि [१]महिभृतस्ततः किलेयं [२]परमहिमालयतो यशोवदातात् ॥६॥

इयममृतमयी शरीरभाजां बहिरबहिर्भवतापतापितानाम्।
कलमधुरविराविणी च वाणी करकमलोपगृहीतवल्लकीयम् ॥७॥

विहरसि यदि देवि! जाग्रतीत्थं जगदखिलं कुशलं प्रकाशते नः।
निमिषसि यदि निष्क्रिया भवामः प्रलय इवैष निमज्जति प्रपञ्चः॥८॥

इति शिशुजनलालितानि गीतान्यवनिपतेरवरोधसुन्दरीणाम्।
अनुजगदुरिवामरा निगूढाः प्रतिनिनदैः परमात्मभावदृष्ट्या ॥९॥

---

१. महिभृतो भूपतेः पर्वताच्च।

२. परमहिमालयतः परस्य महिम्नः परमस्य हिमस्य चालयात्।

समधृतवलयानि सा [१]कुमारग्रहपरिहारकृते महीमयानि ।
परिचयमिव कुर्वती भुजेन क्षितिवलयं सकलं सुखेन वोढुम् ॥१०॥
विहृतिषु पितरौ सपात्रहस्ताप्यतनुत सा भुजिना विनैव तृप्तौ ।
कथमिव भवति क्षुधा तृषा वा सकृदनुसन्दधतां तथाविधां ताम् ॥११॥
वियति विधुकलां प्रदर्श्यमानां निभृतमवेक्ष्य नितान्तकौतुकेन ।
शिरसि कुसुममेतदर्पयेति प्रतिमुहुरालपति स्म बालिका सा ॥१२॥
व्यजयत पदकिङ्किणीरवोऽस्या मणिभवनेषु ततस्ततश्चरन्त्याः।
पदमिदमभितो विचिन्वतीनामुपनिषदामिव हर्षजः प्रणादः॥१३॥
अवददियमनन्विता इवार्थैरनुपहिता इव याः कथाः सखीभिः।
कथमपि परमोपदेशदृष्ट्या जगृहुरिमां मुनयः सुराश्च गूढाः॥१४॥
कति कति कृतिनः कुरङ्गपोता विहरणसाधनतामवापुरस्याः।
तरुषु पशुषु वा ध्रुवं जनिष्ये [२]तदहमहो समयः पुनर्व्यतीतः॥१५॥
क्रतुरवनिपतेरयं स तस्या यदुपजहार विहारसाधनानि ।
स च परमजपो यदन्ववादीत् कलमधुराणि मुहुस्तदीरितानि ॥१६॥
भवनविनिहितेषु भक्ष्यभोज्येष्वहरत सा कपटेन यत् कुमारी ।
नवनवमपरिक्षयं च भूत्वा प्रकटमजायत सूक्ष्मदर्शिनां तत् ॥१७॥
कतिचन किल कन्तुका महान्तो गुणसमुदायमया निसर्गशुद्धाः।
अजनिषत कुतूहलाय देव्या निगमपथे चरतां निदर्शनाय ॥१८॥
श्रुतिषु निहतदृष्टयोऽन्यविद्या भगवति शूलिनि ताः स चादिशक्तौ ।
क्वचिदपि किल कन्तुके तु सापीत्यजनि मनागपि योगिनामसूया ॥१९॥
कतिपयदिवसैः कथासु गीतेष्वजनि पटुर्घुटिकासु कन्तुकेषु ।
इति रहसि कथा बभूव पित्रोर्दुहितरि विश्वविधानमातृकायाम् ॥२०॥
विहृतिषु नयने पिधाय तस्याः स्वयमभितश्चरितुं कृतोद्यमानाम् ।
त्रिजगति तिमिरावृते सखीनामपि चलितुं स्वपदान्न शक्तिरासीत् ॥२१॥

---

१. 'कुमारी' इति खपुस्तके पाठः; २. 'तदयम्' इति खपुस्तके पाठः।

अथ कुलगुरुमादिदेश मित्रावरुणसुतं मलयध्वजो नृपालः।
दुहितुरखिललोकमातृकाया विरचयितुं किल मातृकोपदेशम् ॥२२॥
निखिलजनिमतां सदा लिखन्ती निटिलतलेषु शुभाशुभाक्षराणि ।
अलिखदपरिजानतीव बाला कथमपि सा भुवि वर्णमेकमेकम् ॥२३॥
अथ भुवि विलिखन्त्यचं[१] तुरीयं कलशभवस्य मुनेः पुरः कुमारी ।
सदयमुपदिदेश भक्तियोगात् प्रणमति कामकलारहस्यमस्मिन् ॥२४॥
निरवधिपरमात्मचिन्मयी सा किमपि यदा निदधे कलासु दृष्टिम् ।
अहमहमिकाया तदा परीयुः सकलकलाश्च सखीजना इवैनाम् ॥२५॥
विदितमविदितं च यत् किलासीत्प्रथममजातमुखाद् गृहीतमैशात् ।
तदखिलमवधारयन्नमुष्याः कलशभवो गुरुदक्षिणां प्रपेदे ॥२६॥
असिकुलिशगदाशरासशक्तिभ्रमरकतोमरभिण्डिपालशूलैः ।
प्रकटितरणकौशलाः [२]खुरल्यां सममिव सा विजहार वीरलक्ष्म्या ॥२७॥
उपनिषदुदिता मतङ्गजा सा प्रियदुहिता मलयध्वजस्य राज्ञः।
मदभरभरितान् मदङ्गजेन्द्रान् सहजतया वशमानिनाय सद्यः॥२८॥
हयवरमधिरुह्य सञ्चरन्ती खुरदलितक्षितिधूलिधूसराभ्रम् ।
अवतरणमनक्षरं जगौ सा निजमिव भूमिभरावरोपणार्थम् ॥२९॥
कवचितमवधूतखड्गरेखं नियमितवेणिनिबद्धतूणमन्वक् ।
कतिचन कृतिनः सिषेविरेऽस्यास्तुरगरजोमसृणालकं वपुस्तत् ॥३०॥
अथ शिथिलकुमारिका [३]दशान्तप्रविरलकन्दलदद्भुताभिरूप्यम् ।
अलमकुरुत यौवनं तदानीं त्रिभुवनमङ्गलमङ्गमङ्गमस्याः॥३१॥
हृदि किल निममज्ज यावदन्तः प्रसवशरो मलयध्वजात्मजायाः।
पिशुन इव स तावदुन्ममज्ज स्तनकलशस्तु हृदो बहिस्तदीयः॥३२॥

---

१. ईकारम्।

२. शस्त्रशिक्षणशाला खुरली।

१. 'दशान्तम्' इति खपुस्तके पाठः।

शिथिलमनुससार बाललीलां विरलमपि प्रकटीचकार लज्जाम्।
अनयदियमहानि पञ्चषाणि प्रतिनवयौवनमारुतावधूता ॥३३॥

वचसि विहसिते गतेऽवलोके वपुषि च कापि दशा क्षणे क्षणेऽस्याः।
समजनि मदनैकदर्शनीया मदनजिदेकमनोविभावनीया ॥३४॥

परिविगलति शैशवे प्रवृत्ते तरुणिमनि प्रतिपन्नसर्वतत्त्वा।
अजनि पितुरमात्यताधुरीणा परमगुरुश्च परात्मचिन्तने सा ॥३५॥

दुहितरि नृपतिस्तटातकायां धुरमुभयोरपि लोकयोर्निवेश्य।
[1]भवममरगणादिवापवर्गादपि परमं गणयन्नहान्यनैषीत् ॥३६॥

सुमतिमभिधयार्थतोऽपि देवः कुलसचिवं निकटे निवेश्य जातु।
हृदयगतमिदं समाचचक्षे सविधजुषोः सहधर्मिणीकुमार्योः॥३७॥

स्मरसि न सुमते! यथा गुरुर्मामशिषदिमां श्रियमर्पयन् मयि प्राक्।
अपहतविमतां भुवं समानामयुतमिमामनुपालयेति हृष्टः॥३८॥

इदमवितथयाशिषा गुरूणां तव च धिया धृतमित्थमाधिपत्यम्।
अयुतमपि समाः समाप्तिमीयुः कुलमपि कुम्भभुवेदमुद्धृतं नः॥३९॥

वसति च शिशुतामतीत्य वत्सा वयसि महीवलयानुपालनार्हे।
अयमपरिणतो मनोरथो यत् कलितकरग्रहमङ्गला तु नेयम् ॥४०॥

दिवि भुवि धरणीतलेऽपि वास्याः पतिरुचितो न हि कोऽपि भासते नः।
तमिममपि मनोरथं मदीयं सफलयिता न चिरेण चन्द्रमौलिः॥४१॥

अहमिव हितचिन्तने त्वमस्या भवसि च राज्यविधौ परः सहायः।
भवति च जननी तटातकायाः परिणयकर्मणि भाविनि स्वतन्त्रा ॥४२॥

अधिगतमधिगम्यमीश्वराणां कुलमपि वीक्षितमुद्धृतं कुमार्या।
मम तु खलु मनोरथोऽयमेको यदुत लभेय पदं जगज्जनन्याः॥४३॥

इति वदति महीपतौ महिष्यां तदनुगमाध्यवसायविज्वरायाम्।
अगणितगुरुशोकसम्प्रमूढावथ सुमतिश्च तटातकाप्यभूताम् ॥४४॥

---

१. भवं शिवं संसारं च।

कथमपि शिशिरोपचारभेदैरलभत संविदमम्बिका न यावत्।
चुलुकितचतुरर्णवो महर्षिः स्वयमभिगम्य स तावदित्थमूचे ॥४५॥
जय जननि! जय त्रिलोकवन्द्ये! जय गलितावरणात्मचित्स्वरूपे!।
किमिह मनुजताभिनीतिमात्राद् भवति तमोभिभवः परस्य धाम्नः॥४६॥
अभिनयमवधूय मानुषीणामथ सितकल्पमलं प्रपन्नमेनम्।
त्वरितमनुगृहाण तीव्रपातैर्मलिनिमभङ्गनिरङ्कुशैरपाङ्गैः ॥४७॥
नियमय जननीं दुरूहरूक्षां परिणयकर्मणि ते प्रदानहेतोः।
स्वमृणमियमपाकरोतु गौरी वितरणपुण्यसमुच्चयेन भर्त्तुः॥४८॥
इति कलशभवेन बोधिता सा जगदरणिर्जनकं चिरात् प्रपन्नम्।
अमनुत परमे पदे निधातुं सुलभमियच्छ्रितरक्षणं हि तस्याः॥४९॥
प्रपदनपदवीजुषां जनानामनुपरतेऽप्यपवर्गदानसत्रे ।
किमिव हि जनके कृतं मयासीदिति हृदि सा किल जिह्वयाम्बभूव ॥५०॥
प्रवससि यदि तात! हा हताहं न गणय वत्स! भयं कुतश्चनेति।
व्यतिकरितपरावरात्मभावा व्यवहरति स्म परापि देवता सा ॥५१॥
भुवमथ भुजयोः श्रियं दृगन्ते चरणयुगे हृदयं च जीवितं च।
विनिदधदयमात्मदेवताया विगतभयो मलयध्वजोऽवतस्थे ॥५२॥
अथ दुहितुरनुग्रहेण तस्मिन् प्रविशति गर्भगृहं शशाङ्कमौलेः।
निभृतमवलुलोकिरे समस्तास्तदनु च तत्र महेशलिङ्गमात्रम् ॥५३॥
चिरपरिचितभर्तृविप्रयोगव्यसनपराहतिमूर्च्छितां सवित्रीम्।
स्वयमपि परिरभ्य खिद्यमानां कलशभवः पुनरम्बिकां बभाषे ॥५४॥
किमिदमनुचितं पुनः प्रवृत्तं कियदियता भविता न दुःखमस्याः।
अपनय तमसा कृतं जनन्यामलमभिनीय मनुष्यभूमिकां स्वाम् ॥५५॥
यदि भवसि शिवे! जगच्छरण्या यदि च भवद्वचनानि वेदवादाः।
[१]अधिकृतमनसि त्वयि प्रलीने पितरि च ते किमु सन्ति शोचितारः॥५६॥

१. 'त्वयि' इति कपुस्तके पाठः।

इति विदितपरावरेण देवी कलशभवेन महर्षिणानुनीता ।
अखिलकलुषभञ्जनैरपाङ्गैरनुजगृहे सुमतिं च मातरं च ॥५७॥

तदनु भुवनमङ्गले मुहूर्त्ते प्रकृतिभिराप्तजनैः पुरोधसा च ।
सविधमुपगमय्य चन्द्रमौलेर्मणिखचिते निदधे वरासने सा ॥५८॥

पशुपतिरथ पाण्ड्यकन्यकायै विचकिलपुष्पमयीं वितीर्य मालाम् ।
पुनरपि स तया समर्प्यमाणां हृदि चकमे निभृतं मधूकमालाम् ॥५९॥

कियदपि समवाप्य यत्कटाक्षं क्षितिपतयो भुवने पराक्रमन्ते ।
न्यविशत यदि सैव वीरलक्ष्मीर्नृपतिपदे न कथं नमन्तु भूपाः ॥६०॥

अवनिरफलदद्भुतानि सस्यान्यददुरपां निधयो मणीन् महार्घान् ।
उपददुरुचितान् गजान् वनान्ता भुवि समये समये ववर्ष च द्यौः ॥६१॥

न यदतिचरितं जनेषु केनाप्यपरिमितं ननु भाग्यमेतदस्याः।
त्रिभुवनजननी कृतापराधं कमिव नियच्छतु सा कथं दयार्द्रा ॥६२॥

अवनितलमवन् गुरुः किलास्याः प्रशमयति स्म नृणां परं विवादम् ।
त्रिभुवनजनताविवादशान्तिः परिणमति स्म सदैव हन्त तस्याम् ॥६३॥

नृपकरमखिलं वितीर्य शिष्टं यदिह शिवाय निरुप्तमस्ति किञ्चित् ।
तदपि ननु हरन्ति तावकीना इति वचनेषु जहास सा जनानाम् ॥६४॥

अहमहमिकया दिशोऽधिगन्तुं परिचलतां यशसां मिथो विमर्दात् ।
पथि पथि निभृतानि कानिचित् किं रजतहिमाद्रिमिषाद्यशांसि तस्याः॥६५॥

कर इति हि जहार षष्ठमंशं परमखिलं तु शिवार्पणैकबुद्ध्या ।
स्वयमुपददिरे त एव चेत्तत् कथमिव कोशसमृद्धिरस्तु नास्याः॥६६॥

श्रियमखिलधनाकरेषु वाणीं विशयपदेषु महानसेऽन्नपूर्णाम् ।
करितुरगपदेषु वीरलक्ष्मीं न्यधित सखीरधिकारिणीस्तदा सा ॥६७॥

धनकनकमतङ्गजादिलक्ष्म्यो धृतवपुषः सकलाः कलाश्च तस्याम् ।
अदधत परिचारिकाधिकारं त्रिभुवनमातरि राज्यपालिकायाम् ॥६८॥

अनुसमयमशेत यद्यपीयं तदपि सदैव तु जागराम्बभूव ।
परिहृतनिमिषेण पाण्ड्यकन्या तपनशशाङ्कमयेन दृग्द्वयेन ॥६९॥

अथ नृपतिसुतां कृताभिषेकां विमतजयव्यवसायिनीं विधातुम् ।
शरदुपनिपपात शोषयन्ती पथि पथि पङ्ककलङ्कितान् प्रदेशान् ॥७०॥

तरुगिरिमरुसागराविशेषं जगदखिलं जलरूपतां नयन्तः ।
समुपचितयशोभरा इवासन् सलिलमुचो विमलाः समन्ततोऽपि ॥७१॥

परिमितपयसः प्रशान्तघोषाः परिगणनीयतटिन्नटीविलासाः ।
यदि सलिलमुचोऽपि ते बभूवुः किमिव हि विश्वसिमः स्थिरं जगत्याम् ॥७२॥

अजनिषत हि येऽभिनन्दनीयाः स्तनिततटिज्जलमेघमारुताद्याः ।
शरदि तनुमतां त एव निन्द्या ननु समयानुगुणा गुणाः प्रजानाम् ॥७३॥

शिशिरितमवनीतलं समृद्धं विपिनमपूरिषताशया जलानाम् ।
विरमति जलदेऽपि कस्य हानिः परमिह केचन चातकाः प्रनष्टाः॥७४॥

क्षितितलमभिपूर्य वारिपूरैः किसलयिता विरचय्य वृक्षजातीः ।
किमपि फलमनाप्य नष्टमभ्रैः फलभुगयं पुनराविरास कालः॥७५॥

घनतिमिरमुखादनेन मुक्तावववतरतैव यदर्कशीतभानू ।
तत इव शरकोरकापदेशाद् दिशि दिशि कीर्तिरनेहसो जजृम्भे ॥७६॥

कथमपि परिभूय मेघबन्धं कियदिव कन्दलिते सुधामयूखे ।
[1]अलिकलभमुखेन हर्षवार्त्ता व्यचलदिवोत्पलिनीकुमुद्वतीनाम् ॥७७॥

अतिविततमवर्तताम्बुसत्रं सलिलमुचां शरदा निवारितं तत् ।
उदभवदियमेव कीर्तिरस्याः किमिव यशोऽन्यदतिप्रसङ्गभङ्गात् ॥७८॥

विरमति सति दुर्दिनेऽर्कचन्द्रावनुभवतामभवन्मुदस्तदास्ताम् ।
गगनमपि निरीक्ष्य निष्कलङ्कं कियदिव हन्त शरीरिणोऽभ्यनन्दन् ॥७९॥

मधुरविमलवारि मत्तभृङ्गं परिणतशालि परास्तपङ्कलेशम् ।
किसलयितवनं समोष्णशीतं क्षितितलमेव दिवोऽपि भोग्यमासीत् ॥८०॥

---

१. अलिकलभमुखेन भ्रमरश्रेष्ठमुखेन।

कणिशकबलनोपजातगर्वाः कलनिनदोपहृतामृताः शुकौघाः।
समजनिषत सङ्घतश्चरन्तो मदनविसारितवागुरा इवाभ्रे ॥८१॥

प्रभवति नलिनी प्रसेदुरापो विमलतरा विललास चन्द्रिकेति।
जहृषुरतितरां जना यदेषा विरहिजनस्य विपत्परम्परासीत् ॥८२॥

सविधगतपचेलिमेक्षुपर्व प्रसृमरमौक्तिकपातकान्दिशीकाः।
दिशि दिशि शुककशारिका अधावन् [१]परि [२]परिशालियवप्रियङ्गुदेशान् ॥८३॥

कमलवनमुपाश्रिता जरन्तः करिकटभित्तिमुपस्थिता युवानः।
इति मधुपगणा द्विधा विभिन्ना अपि खलु कर्मकराः समं स्मरस्य ॥८४॥

चिरपरिमुषितप्रदेशचिह्नाः समुपगताः सरसीः पुनश्च हंसाः।
कथमपि रसवर्णगन्धभेदैर्निजनिजमम्बुजकोशमभ्यजानन् ॥८५॥

अतिविमलमयत्नशीतमम्भः स्फुरदरविन्दसुगन्धयः समीराः।
निरुपधिकरुणामयी च राज्ञी त्यजनि जनेषु परम्परा शुभानाम् ॥८६॥

तत्तन्नृपालपरिपालनसम्प्रसूत-
मालिन्यमार्जनसमुज्ज्वलितां धरित्रीम्।
भूयः स्वयं विमलयन् समयः प्रसादं
मन्ये चकाङ्क्ष मलयध्वजकन्यकायाः ॥८७॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
सप्तमः सर्गः।।७।।

●

---

१. लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति (१-४-९०) लक्षणे कर्मप्रवचनीयः परिः।
२. परिगताः शालियवप्रियङ्गवो धान्यविशेषा येषु ते परिशालियवप्रियङ्गवः ते च ते देशाश्चेति तथा तान्।

अथाष्टमः सर्गः

जातुचित् तदनु पाण्ड्यकुमारी चित्रिते सदसि रत्नगणेन ।
दर्शनैरपि च षड्भिरलभ्यं दर्शनं निजमदात् प्रकृतीनाम् ॥१॥

तापसा द्विजवरा धरणीशा बन्धवः परिजना भटमुख्याः ।
पौरजानपदवन्दिगणाश्च प्राविशन् सदसि तत्र विचित्रे ॥२॥

तान् यथायथमथोपचरन्ती सा प्रणामवचनस्मितदृग्भिः ।
अक्षमामजनयत् त्रिदशानां मानवेषु मघवत्प्रभृतीनाम् ॥३॥

वीज्यमानमभितो युवतिभ्यां चामरद्वयमदृश्यत तस्याः ।
यत्परत्वमथ यत्सुलभत्वं तद्यशोयुगमिवातिविशुद्धम् ॥४॥

छत्रमेकतरमुच्छ्रितमस्या मूर्ध्नि तेन शिशिरं जगदासीत् ।
एतदत्र हि निदर्शनमेषा यत् प्रपञ्चवपुषा परिणेमे ॥५॥

अस्तुवन् क्वचन वन्दिगणास्तामस्तुवन्नपरतः श्रुतिसङ्घाः ।
आद्यमत्र जगृहुर्गुणवत्त्वात् सर्व एव न परं[1] तदभावात्[2] ॥६॥

सा विसृज्य सकलानपि लोकानानिनाय परमाप्तसखीभिः ।
मातरं रहसि काञ्चनमालां मन्त्रणाय सुमतिं सचिवं च ॥७॥

सन्निवेश्य जननीं निजपीठे सा च तच्चरणपीठनिषण्णा ।
मन्त्रिणा सुमतिना जयहेतोर्मन्त्रमित्थमममन्त्रत बाला ॥८॥

यः किलानुशरदं विजयार्थी पार्थिवं त्वरयसे गमनाय ।
स प्रवर्त्तयसि मां न कथं त्वं बालिकेयमिति किं विशयानः ॥९॥

बालिकास्म्यनवगाढरणास्मि प्रत्युतोपनिहितास्म्यवरोधे ।
आशिषा तदपि तावदमुष्यास्त्वद्धिया च विजयाय यतिष्ये ॥१०॥

---

१. परं श्रुतिसङ्घस्तवनम्; २. तदभावश्च निर्गुणवस्तुपरत्वात्।

मैवमालप कदाचन वत्से! मन्त्रिणा सुमतिना विजयो नः।
स त्ववैति समयोचितमर्थं सर्वमित्यभिदधे जननी ताम् ॥११॥

स स्म तां सुमतिराह कुमारीं सस्मितां मृदुतया जनयित्र्याः।
संस्मरन् गुरुमतीतममुष्या बाष्पगद्गदपदं विनयेन ॥१२॥

देवि! मे निगदतः शृणु वत्से! यत् त्वमात्थ मयि सानुजिघृक्षा।
तत् तथैव परथा न कथञ्चिद् वेदवादसुहृदो हि गिरस्ते ॥१३॥

सत्यमेव विजये यतितव्यं साधनं प्रथममत्र विपक्षः।
मार्गयेऽहमपि नोपलभे तं न व्यजिज्ञपमतस्त्वयि किञ्चित् ॥१४॥

इत्थमुक्तवति मन्त्रिवरेऽस्मिन् कुम्भभूः स्वयमुपेत्य महर्षिः।
आशिषो बहुविधा विरचय्य व्याजहार मलयध्वजकन्याम् ॥१५॥

साधयिष्यसि [१]करग्रहणं त्वं सर्वथा चलतु ते जययात्रा।
भूरियं भवतु पुण्यतमा ते पावनीभिरभितो भ्रमणीभिः॥१६॥

इत्युदीर्य जयनाम्नि मुहूर्त्ते तां प्रवेश्य सबलामुपशल्यम्।
तत्करग्रहमहोत्सववीक्षाकौतुकी स मलयं विजगाहे ॥१७॥

सज्जितैव पृतना सकलेयं किन्त्विमां निशमिह व्यतिलङ्घ्य।
श्वः प्रयाहि विनिवर्त्त्य निवर्त्त्यानित्युवाच सुमतिर्जननीं ताम् ॥१८॥

पार्श्वमुत्तरमपि त्रिदशाद्रेः सा प्रयास्यति यतो विजयाय।
तन्निरीक्षितुमिव प्रथमं तं प्रस्थितो दिनकरश्चरमाद्रौ ॥१९॥

निष्पतन्नपि रविश्चरमाब्धावुद्दधार किरणाननुयातान्।
ईदृशं व्यसनमस्पृशतः किं लोकबन्धुरिति जीर्यति शब्दः॥२०॥

निर्ममज्ज न जले कति वारानुन्ममज्ज न पुनः कति वारान्।
अद्य भास्वति मिमङ्क्षति विप्रैरर्पिता बत जलाञ्जलयोऽपि ॥२१॥

नाधुनापि कथमस्तमुपैतीत्यार्द्रकोपपरिपाटलकोणैः।
वीक्षितो नु नयनैस्तरुणीनामंशुमानरुणिमानमयासीत् ॥२२॥

---
१. करग्रहणं राजभागग्रहणं परिणयं च।

कर्षणादुपलकण्टकदुर्गेष्वन्तरा शिथिलितास्त्रुटिताश्च ।
[१]अंशवः कतिचिदंशुमतः किं सान्ध्यरागमपदिश्य निषेदुः॥२३॥
पश्चिमाचलगुहासु निलीनैः [२]प्रार्थिता नु तिमिरैर्बलवद्भिः।
सान्ध्यरागनिभतो दिनभर्त्तुर्भानवः कतिपये पथि लग्नाः॥२४॥
अध्वखेदशिथिला जरढा ये भानवो दिनमणेः पथि लग्नाः।
दीपिकाहुतभुजामनुसायं तेऽभवन्नतिथयो भवनेषु ॥२५॥
ये सहैव पतिताः पतताब्धौ ये च दूरतरमेव निवृत्ताः।
ते द्वयेऽपि सदृशा दिनबन्धोरीदृशः प्रभवतामविवेकः॥२६॥
सङ्कुचन्नवदलाररमूलस्थानदत्तमधुपोपलखण्डाम् ।
अम्बुजोदरकुटीमपिधाय श्रीरपि स्वयमितो निरयासीत् ॥२७॥
आप्रभातमपि नर्तितुकामा व्योमरङ्गभवनेऽवतरन्ती ।
किं निशैव विचकार समन्तादञ्जलीनुडुनिभात् कुसुमानाम् ॥२८॥
[३]मज्जतीव न ममज्ज दिनेशो नांशवोऽस्य निखिलाश्च निवृत्ताः।
क्व स्थितानि मिलितानि कुतो वा तावदेव तिमिराण्यभिवब्रुः॥२९॥
आकलय्य धनुराकलितज्यं तस्थुषः सवयसो मदनस्य ।
अञ्चले निशितमादिममस्त्रं चन्द्रमा मुकुलनेन चकार ॥३०॥
सर्वरात्रमपि सा जनयित्र्या सँल्लपन्त्यविरलं शफराक्षी।
पञ्चषक्षणमितामिव मेने ताम्रचूडनिनदेन तमिस्राम् ॥३१॥
आज्ञया स सुमतेरधिसैन्यं ताडितो विजयदुन्दुभिरस्याः।
आरवैर्जलदनादगभीरैरावृणोदिव दिवञ्च भुवञ्च ॥३२॥
निर्जराः किमपि पाणिविहारैः पन्नगास्तु पुनरक्षिनिकोचैः।
तैर्द्वयैरपि नरा व्यवजह्रुस्तद्रवैर्मुखरिते जगदण्डे ॥३३॥

---

१. इदमर्धमारभ्यैकचत्वारिंशश्लोकान्तो ग्रन्थः खपुस्तके न लिखितः।

२. प्रार्थिता युद्धायाहूताः।

३. मज्जनक्रिया तावदभिनिर्वर्त्तत एव, न त्वभिनिर्वृत्तेत्यर्थः।

उच्छ्रितध्वजमुपस्थितयोधं सज्जवारणतुरङ्गशताङ्गम् ।
सन्ननाह सकलं बलमस्यास्तूर्यघोषमुखरं निमिषेण ॥३४॥

दिग्जयाय कृतमङ्गलरक्षा सा त्रिलोकजननी जनयित्र्या ।
निर्जगाम शिबिकामधिरूढा सम्प्रचाल्य सकलं बलमग्रे ॥३५॥

अग्रतो भटगणैरथ वाहैः कुञ्जरैरथ रथैरथ भृत्यैः।
सौविदल्लनिकरैरथ तस्या दूरतः प्रचलितं शिबिकाग्रे ॥३६॥

राजचिह्ननिवहैर्मणिवेत्रैर्वल्लकीडमरुवेणुमृदङ्गैः ।
गद्यपद्यपठनैरपि सेवां सुभ्रुवो विदधिरे धुरि तस्याः॥३७॥

अग्रतश्चलदसंख्यतुरङ्गोद्धूतभूतलरजःस्थगितार्के ।
दिक्तटेऽपि बुबुधे सरणिः स्वा तद्बलेन पवनैरनुकूलैः॥३८॥

सैन्धवैर्धुरि समुद्गमिता ये पांसवो दश दिशः परिवव्रुः।
तानशीशमदिह द्विरदानां दानशीकरकिरः श्रुतिवातः॥३९॥

विश्लथेषु शरदागमयोगाद् विष्वगैक्षत पयोदकुलेषु।
शातमन्यवशरासनखण्डं हस्तलभ्यमिव हस्तिपकानाम् ॥४०॥

दंशितस्तुरगबद्धनिषङ्गो बाणपाणिरधिरोपितचापः।
आप्तसैन्यसहितः सुमतिस्तामन्वयाच्चरमतः शरपाते ॥४१॥

उद्गृहीतविहितैरुपहारैर्वेत्रपातचकिताः कृतसङ्घाः।
आकुमारमवलोकयितुं तां प्रस्थितां प्रकृतयः परिवव्रुः॥४२॥

मुग्धसँल्लपनकौतुकभूम्ना मन्दचालितमणीशिबिका सा ।
सम्प्रवादमशृणोदिति तासां ग्राम्यभावपिशुनं विहसन्ती ॥४३॥

पश्य! कालि! मलयध्वजकन्यां कुब्जिके! जनकवन्मुखमस्याः।
ज्यायसी हि दुहितुर्मम मासैः पञ्चषैरियमहो शिशुरेव ॥४४॥

चण्डवातविगमादनु जाता नन्वियं तुरगकर्मणि राज्ञः।
कीदृशी चतुरता पुनरस्याः कीदृशस्तु भविता गृहमेधी ॥४५॥

सन्ति नः शतमजा दश गावः पञ्चषाश्च महिषा दयया ते ।
गव्यमेतदुपयुङ्क्ष्व कदुष्णं दूरमम्बुतृषितासि पथि त्वम् ॥४६॥
अस्ति पर्युषितमस्ति यवागूः सन्ति वंशशकलाद्युपदंशाः।
शीतमुष्णमपि वा पिब कामं गच्छ पुत्रि! न पुनस्तृषिता त्वम् ॥४७॥
प्रार्थयेमहि वयं भवदर्थे कुक्कुटैश्च पशुभिस्सह देवीम् ।
गच्छ पुत्रि! सुखिनी पुनरेहि त्वां कथं नु मुमुचे जरती सा ॥४८॥
किं त्वमेव मलयध्वजकन्येत्यालपन्त्यभिमृशन्ति कराग्रैः।
आशिषश्च ददते शतशो यास्ता यथायथमुपाचरदेषा ॥४९॥
यत्र यत्र परिपश्यति बाला पादपान् क्षितिभृतः सरितो वा ।
तत्र तत्र निभृतार्पितदृष्टिः कौतुकेन पथि सा चिरमासीत् ॥५०॥
तावती किल चमूरपि तस्याः पांसुले पथि शनैः प्रचलन्ती।
पार्श्वतो न निदधे पदमात्रं पात्रमध्यपतिता तटिनीव ॥५१॥
नाददे पथि फलानि न चेक्षून् का कथावतरणे कलमेषु ।
पुष्पगन्धमपि मारुतनीतं जिघ्रति स्म पृतना चकितास्याः॥५२॥
किं धमेम जलधीन् मुखवातैः किं क्षिपेम नखरैर्गिरिकूटान् ।
इत्यखण्डितचलद्व्रणकण्डूदुर्मदैरगणि तत्र चमूपैः॥५३॥
यावदम्बरमणिर्दिनमध्यं नाधिरोहति सुदुर्विषहोष्मा ।
तावदेव सुमतिर्हृदयज्ञो विश्रमाय बलमादिशदस्याः॥५४॥
नालिकेरपनसक्रमुकाम्रस्पर्धमानकदलीक्षुबणायाम् ।
तीरसीमनि कवेरसुतायास्तद् बभूव शिबिरं शफराक्ष्याः॥५५॥
प्राग्गतैरधिकृतैः प्रविभज्य स्थापितेषु पटवेश्मसु तस्मिन् ।
स्वं स्वमेत्य विजयध्वजचिह्नं निर्विवादमविशन् बलमुख्याः॥५६॥
विस्तृताभिरभितो विपणीभिर्वेश्मभिश्च विपुलैः सकलानाम् ।
अन्वयादिव पुरी मधुरैव स्वामिनीं पटनिकेतमयी ताम् ॥५७॥

स्वेदरज्यदलिकान्तनिमज्जद्धूसरालकतयाधिकदृश्यम् ।
आननं विकसितेक्षणमस्या ध्यानमङ्गलमभूद् भुवनानाम् ॥५८॥

सावतीर्य शिबिरप्रतिहारे सैनिकान् समनुगृह्य कटाक्षैः।
कल्पितं सुमतिना बहुकक्ष्यं पटगृहं प्रविवेश ॥५९॥

आवृतं बहुभिरावरणैस्तद् दीर्घिकोपवनशोभितमन्तः।
सा मणीकलशसम्भृतमुच्चैर्दर्शितं सुमतिना विलुलोके ॥६०॥

अत्युदारमवबद्धवितानं क्लृप्तमञ्चमुपबर्हविशोभि ।
धूपितं कुसुमदामसुगन्धि प्राविशच्छयनमन्दिरमम्बा ॥६१॥

यत् सहस्त्रदलमागमगम्यं पङ्कजं विमलचिन्मयमस्ति ।
न्यञ्चितं तदिव कौतुकहेतोः पाण्डरं पटगृहं शुशुभेऽस्याः॥६२॥

सा निविश्य मृदुले शयनीये संविसृज्य सुमतिं शुभयोक्त्या ।
अध्वखेदमवरोपितभूषा सँल्लपन्त्यपजहार सखीनाम् ॥६३॥

विश्रमय्य बलमेतदुपेतं सन्निपात्य च चमूमनुयान्तीम् ।
श्वो निषद्य सुखमत्र परश्वो याम इत्यभिदधे सचिवेन ॥६४॥

संवृते पयसि सह्यसुताया भित्तिभिर्नवदुकूलमयीभिः।
क्लृप्तमज्जनविधिः सवयोभिः [१]सोपसज्य विजहार कुमारी ॥६५॥

मुक्तपल्ययनविश्रमिताश्वं स्त्रस्तबन्धसुखितद्विपसङ्घम् ।
स्नातपीतसुखसुप्तभटं तच्छासनेन सुमतेर्बलमासीत् ॥६६॥

सापरेद्युरधिरुह्य तुरङ्गं सञ्चरन्त्यवनिपालकुमारी ।
तृप्तिमाप न कवेरसुतायाः कामनीयकमवेक्षमवेक्षम् ॥६७॥

तत्प्रतीरभुवि केरतरूणां हस्तलभ्यमुपयुज्य फलाम्भः।
निर्जरा विधुकलामृतभागानापिबन्ति सकृदौषधरीत्या ॥६८॥

तज्जलं निपतितं क्वचिदन्तः स्तब्धमास्त किल यत्र पयोधेः।
तत्प्रदेशविषयस्तनुभाजामिक्षुसारजलधिव्यवहारः ॥६९॥

---

१. 'पभुज्य' इति कपुस्तके पाठः।

सा वहेत यदि सर्वपथीना किं न सा त्रिपथगार्धममुष्याः।
अर्थमेनमवबुद्ध्य जनास्तामर्धजह्नुतनयेति गृणन्ति ॥७०॥

तामगस्त्यगृहिणीं परिणम्रां तत्र सिन्धुवपुषा गृणती सा।
नन्वियं भवति नो गुरुपत्नीत्यादरं दृढमधत्त सखीनाम् ॥७१॥

सा तु दिव्यसरितोऽपि विशिष्टां प्रीतिमातनुत सह्यसुतायाम्।
सा ह्यसाविव यतो न सपत्नी तेन [१]तन्न तु गुरोर्गृहिणीति ॥७२॥

स्वर्गमाहु[२]रवगाहफलं यं सोऽपवर्ग इति मे मतिरस्याम्।
स्वर्गतोऽपि मधुरां भजतां तां स्वर्ग इत्यभिमतं किमिवान्यत् ॥७३॥

सा हयेन विशदेन चरन्ती सम्परीत्य सकलं कटकं तत्।
आसदत् पटकुटीमनु सायं सैनिकैः परिमितैरनुयाता ॥७४॥

प्रस्थितां परिचरन् पथि देवीं सेवया विविधया सुमतिस्ताम्।
एक एव बहुधा परिणेमे यामिकश्च सचिवश्च भटश्च ॥७५॥

दिग्जयाय चलितामथ देवीं तां निशम्य शतशो धरणीशाः।
सम्प्रगृह्य विविधानुपहारानाययुः शरणमर्थयमानाः॥७६॥

सूक्तिभिः सुमतिसङ्क्रमिताभिः स्वां चिरात् प्रवणतां भगवत्याम्।
ते निवेद्य दययानुगृहीताः सन्निधिं समुपजग्मुरमुष्याः॥७७॥

कीर्णरत्नकुसुमाञ्जलयस्ते वाहनानि च धनान्युपहृत्य।
सूचितास्सुमतिना स्वयमस्याः पादपीठनिकटे प्रणिपेतुः॥७८॥

मा बिभीत सुखिनः प्रतियातेत्याकलय्य मृदुलां गिरमस्याः।
उत्थिता गिरमवादिषुरित्थं ते निरीक्षितपरस्परवक्त्राः॥७९॥

मादृशेषु मलयध्वजदेवो यामधत्त करुणां करुणाब्धिः।
सा त्वया शतगुणाः निहितैवं किन्तु किञ्चिदिदमस्ति निवेद्यम् ॥८०॥

---

१. तत् सह्यसुताविषयकप्रीत्याततनम्।

२. 'रपवर्ग' इति खपुस्तके पाठः।

अर्पितात्मसु सदा कुलदासेष्वस्मदादिषु च सत्सु भटेषु।
स्वामिनी यदि विधित्सति यात्रां का यशःक्षतिरितोऽपि कुले नः॥८१॥

तत् प्रयातु भवती पुनरम्बामस्तु चैष सुमतिः स्थपतिर्नः।
त्वत्प्रसादकणिकामवलम्ब्य द्योचरानपि [१]समानमयामः॥८२॥

ईदृशा भवथ यूयमिमां क्ष्मां द्रष्टुमेव तु वयं चलिताः स्मः।
कौतुकं तु यदि वः सह यातेत्यन्वशात् सदसि सा नरपालान्॥८३॥

भूषणैः सुमतिहस्तवितीर्णैर्वाहनैर्बहुविधैश्च नृपालान्।
सा यथाक्रममिमान् बहुमत्य व्यादिदेश कटकावतराय॥८४॥

तां वाक्येषु गभीरतामथ च तां कालोचितार्थज्ञतां
तां नम्रेषु कृपालुतामपि च तां कीर्त्तौ परं लुब्धताम्।
सम्पश्यन् प्रमदाद्भुतव्यतिकरस्तब्धस्त्वमात्योऽसकृत्
पादेऽस्याः प्रणनाम वत्सलतया प्रायुङ्क्तचाप्याशिषः॥८५॥

त्वत्साचिव्यबलानतान् क्षितिभुजस्त्वच्छिक्षितैरक्षरै-
स्त्वत्सान्निध्यबलात् किलेदमवदं किञ्चिद्यथोपस्थितम्।
कर्त्तव्यं यदितोऽपि तत्र सुमते! कामं प्रमाणं भवा-
नित्युक्त्येयमपाचकार निखिलं सेवाश्रमं मन्त्रिणः॥८६॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
अष्टमः सर्गः॥८॥

●

---

१. समानमयामः सम्यगानमतः प्रयोजयामः। समाः सन्तो नमयाम इति वा, समानं यथा भवति तथा अयाम इति वा योजना।

अथ नवमः सर्गः

तां गीतसंवलितमर्द्दलवेणुवीणा-
नादामृताधिगमितस्वपनां सखीभिः।
वैतालिका इव सुशिक्षिततारवाचः
प्राबोधयन् मृगदृशः कतिचित् प्रभाते ॥१॥

अम्ब! त्वदभ्युदयतो निहतं पुरैव
हन्तुं तमः पुनरसावरुणः समुद्यन् ।
सुप्रातमावहति देवि! रथाङ्गनाम्नां
साजात्यरक्तचरणायुधबोधितानाम् ॥२॥

आयास्यतो दिनमणेरभिकस्य वार्त्तां
प्राभातिकानिलमुखादवधारयन्ती ।
उद्दण्डपङ्कजतया किल पद्मिनीय
मुद्ग्रीविकां वहति वासकसज्जिकेव ॥३॥

पत्युस्त्विषां प्रथमनिर्गलितैर्मयूखै-
र्ध्वान्तेर्ष्यया [१]मलिनदर्शमनुद्रवद्भिः।
उच्चाटिता मधुकृतोऽपि किमुत्पलेभ्यः
पर्याकुलास्तत इतोऽपि परिभ्रमन्ति ॥४॥

हंसेषु कञ्चुकिषु षट्चरणेषु कुब्जे-
ष्वादेशहारिषु मरुत्सु च सङ्गतेषु ।
[२]उद्घाटयन्त्यधिकृता इव शार्ङ्गपाणे-
रन्तःपुरं घटितमंशुमतो मयूखाः॥५॥

---

१. मलिनदर्शे सर्वाणि मलिनानि दृष्ट्वा। 'कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये' (३-४-२९) इति णमुल्।
२. 'व्याकोचयन्न' इति खपुस्तके पाठः।

उन्मुद्रिते सति मनागरविन्दकोशे
भृङ्गैरहम्प्रथमिकाकलितप्रवेशैः ।
आस्कन्द्यमानमपि सौरभमेकतस्त-
दादाय यान्त्यपरतो मरुतो यथेच्छम् ॥६॥

भूदेवमन्त्रितविमुक्तजलाञ्जलिभ्यो
निर्गत्य दैत्यहननाय समन्ततोऽपि ।
आसीदतामिव रविं महसा पवीनां
पौरन्दरी हरिदियं परिपिञ्जरासीत् ॥७॥

अम्भोनिधेस्तपनवाजिभिरुज्जिहानै-
राधूतकन्धरसटैरसकृद्विकीर्णा ।
सामुद्रविद्रुमलताशकलावलीयं
प्राचीमुखे विजयते न तु सान्ध्यरागः॥८॥

निर्जित्य विश्वमखिलं मकरध्वजेन
निर्गच्छता शिबिरसीमनि दीपितस्य ।
मन्यामहे हुतभुजः प्रथमप्रकाशो
मारुत्वते जयति सम्प्रति दिग्विभागे ॥९॥

जैत्रप्रयाणसमयं त्वयि वक्तुकामः
प्रायः प्रबोधसमयं प्रतिपाल्य भानुः।
उन्मज्ज्य सागरजलादुदयाद्रिशृङ्गे
लीनः क्वचिन्न किल [1] दर्शयतेऽधुनापि ॥१०॥

आमोदते बत कियत् कमलाकरोऽय-
मस्मिन्नपि प्रविकसत्यरविन्दकोशे ।
उन्मुद्रय त्वमधुना नयनारविन्द-
मामोदतामखिलमम्ब! जगत् त्वयेदम् ॥११॥

---

१. न किल दर्शयते चक्षुर्गोचरो न भवति। 'णेरणौ' (१-३-६७) इत्यात्मनेपदम्।

सुप्रातमस्तु मलयध्वजकन्यकायाः
सुप्रातमस्तु मधुरापुरवल्लभायाः।
सुप्रातमस्तु विधुवंशपताकिकायाः
सुप्रातमस्तु हरितां जगतां त्रयाणाम् ॥१२॥

इत्युक्तिभिर्मृगदृशं प्रतिबोधिता सा
निर्वर्त्त्य नैत्यिकविधिं नृपतेः कुमारी।
सज्जीकृतं सुमतिना सकलं बलं तत्
प्रस्थाप्य पार्थिवकुलानुगता प्रतस्थे ॥१३॥

अत्यद्भुतो विजयदुन्दुभिनादमन्त्र-
स्तस्या नृपालकुलकर्णपथावतीर्णः।
अस्तम्भयव्द्यधमदाचकृषे जघान
निन्ये वशं व्यघटयच्च यथायथं तान् ॥१४॥

भेरीरवश्चलति योजनमेव यावत्
तावत् ततो दशगुणं चलितः प्रतापः।
कीर्त्तिस्ततो दशगुणं व्यचलत् ततोऽपि
चेलुस्ततो दशगुणं विमता विदूरे ॥१५॥

वार्त्ताहरा दिशि दिशि प्रहिता हि याव-
दागत्य मन्त्रिणि न तं तमुदन्तमाहुः।
तावत् त एव धरणीपतयः सदाराः
सोपायनाः शरणमीयुरिमां सबालाः॥१६॥

आगच्छतां प्रणमतां वदतां प्रियोक्ती-
रग्रे निधाय विविधानुपहारभेदान्।
राज्ञामनुग्रहकृते सुमहान् विलम्बो
मार्गेऽभवत्प्रतिपदं मधुरेश्वरायाः॥१७॥

राज्यं प्रशासति पुरा मलयध्वजे ये
भूमीभुजः कतिपयेऽपरराधुरज्ञाः ।
तानप्यनन्यशरणान् ससुतान् सदारान्
सा चक्षुषानुजगृहे शरणं प्रपन्नान् ॥१८॥

सा तत्र तत्र शरणागतराजलोक-
विश्राणितानि मणिहेमविभूषणानि ।
मातुः समक्षमखिलान्युपहारयन्ती
कीर्त्तिं परां वितरति स्म दिशां मुखेषु ॥१९॥

दुर्गाटवीनगरराष्ट्रपदानि तैस्तै-
स्त्यक्तानि युद्धनिहतैश्च पलायितैश्च ।
भृत्येषु सा कुलपरम्परयागेतषु
न्यासीचकार सचिवानुमतेषु राज्ञी ॥२०॥

नासीरसीमपरिवर्त्तिभिरेव योधै-
र्विद्रावितान् विनिहतानपि वा गृहीतान् ।
सा शृण्वती नरपतीनपि नात्यहृष्यत्
सङ्ग्रामदर्शनकुतूहलिनी कुमारी ॥२१॥

त्यक्तान् भयात् प्रचलितैः पितृभिः स्वभेरी-
भाङ्कारनिर्लुठितगर्भपरिच्युतांश्च ।
सा तर्शितान् पथि शनैरवलोकयन्ती
स्वे स्वे पदे नृपशिशून् पुनरभ्यषिञ्चत् ॥२२॥

राज्यश्रियं प्रणिपतत्सु नरेश्वरेषु
रत्नानि हेमनिबहानपि भूसुरेषु ।
कीर्तिं प्रतापमपि सा हरितां मुखेषु
राजाधिराजतनया विकिरन्त्ययासीत् ॥२३॥

सम्भ्रान्तनिष्पतिततत्तदरातिराज-
शुद्धान्तयौवतजनैः पतिपुत्रभिक्षाम् ।
सा भिक्षितानुजगृहे करुणातरङ्ग-
सम्पातशीतलसमुल्लसितैरपाङ्गैः ॥२४॥

पाषण्डसागरनिमज्जदनादिसूक्ति-
निस्तारणाय धृतमानुषविग्रहायाः ।
मीनो महान् विरुरुचे वियध्वजेऽस्या
नासीरसीमनि नरेन्द्रकुमारिकायाः ॥२५॥

बाहुप्रतापविजिताभिररातिराज-
राज्येन्दिराभिरिव राजसुता सखीभिः ।
पर्यावृता पितृपितामहपालितोर्वी-
सीमापरिष्करणमाप तुषारशैलम् ॥२६॥

प्रालेयशैलशिखरादवनौ निपत्य
भागीरथीं[१] कनखलं परितो वहन्तीम् ।
दृष्ट्वैव सा स्वयमभूज्जननान्तरीय-
सोदर्यताप्रणयविद्रवदन्तरङ्गा ॥२७॥

स्रोतांसि तानि कबलीकृतदिङ्मुखानि
यादांसि तत्र च महान्ति समुल्ललन्ति ।
अप्रेक्षितश्रुतचराण्यवितर्किंतानि
चित्रार्पितेव चिरमैक्षत पाण्ड्यकन्या ॥२८॥

प्रागेव पाण्ड्यतनयाचरणारविन्द-
सेवानुभावचिरनिर्हृतकल्मषासु ।
सेनासु तत्र जलमात्रकृतोपयोगा-
ह्रीणेव सा सरिदवापदवाङ्मुखत्वम् ॥२९॥

---

१. कनखलं देशविशेषम्।

आलक्ष्यताममरसिन्धुमपारपूरां
स्त्रोतोदशां स्वयमपि प्रतिपद्य सद्यः।
अम्भोनिधिर्न्यविशतेव तटे तदीये
सेनानिभेन मलयध्वजकन्यकायाः॥३०॥

सेनां पृथक् पृथगिमां विरलं निवेश्य
मायापुरीपरिसरे सुमतिः समस्ताम्।
आसाद्य पाण्ड्यतनयामिदमाबभाषे
गङ्गातरङ्गलतिकाहृतदृक्तरङ्गाम्॥३१॥

पश्याम्ब! कीर्त्तिमिव ते भुवनं पुनाना-
मेनां दयामिव तवास्खलितप्रवाहाम्।
सूक्तिं तवेव च सुधामधुरां गभीरां
भागीरथीं भवजटापटलात् प्रवृत्ताम्॥३२॥

निश्रेणिकेयमपवर्गपदाधिरोहे
नौकेयमम्ब! दुरितार्णवसम्प्रतारे।
एषा सुधा भवविषज्वलनाभिषङ्गे
ज्योत्स्नेयमान्तरतमोऽभिभवे जननाम्॥३३॥

ब्रह्मर्षिशापनिहतान् भसितावशेषा-
नेषा दिवं सगरराजसुताननैषीत्।
एषा च कर्मधरणीघटनानपेक्षा
स्त्रोतस्त्रयेण भुवनत्रितयं पुनीते॥३४॥

कर्माणि पश्यत हरेरिति घोषयन्ति
यत् सेतुबन्धनमुखानि गिरः पुराण्यः।
सोऽप्यर्णवो ननु रसातलमाविशन्त्याः
पार्श्वाम्बुलेशपरिवर्त्तनपूरितोऽस्याः॥३५॥

नीहारभूधरशिलावलयाभिघात-
निर्गच्छदच्छजलशीकरनिर्विशेषैः।
अम्बावधेहि कनकध्वजमात्रलक्ष्यै-
रेतां वृतां दिविषदामभितो विमानैः॥३६॥

आस्तामदृष्टमदसीयमिहानुभाव्यं[१]
दृष्टं च किं क्वचन दृष्टमथ श्रुतं वा।
या यादृशीयमथ यासि च यादृशी त्वं
ते द्वे युवां परमिह व्यतिसंविदाथे॥३७॥

एतावती जननि! भारतवर्षभूमि-
रेषैव ते कुलपरम्परयागता भूः।
स्नानेन पावनजलामपि पावयित्वा
भूयोऽप्यमूं प्रतिनिवर्त्तितुमौचिती वः॥३८॥

इत्यालपन्तमियमाह तमेवमेत-
न्मन्दाकिनीं प्रति यथात्थ महामते! त्वम्।
लब्धस्थिरीकरणमात्रभवं यशस्तु
सञ्चिन्त्यमान[२]मयशःपरिहार एव॥३९॥

एनां विगाह्य तदशेषतमोपहन्त्री
मेतद्बलेन सुरसिद्धनिषेवितानि।
वर्षाणि तावदितराण्यपि साधयेयं
सेनामिहैव विनिवेश्य भवत्सहाया॥४०॥

त्वत्पादसेवनकृतां त्रिदिवे करस्थे
का नाम भूमिवलयाक्रमणेऽपि शङ्का।
साह्याय किं तव चमूरनुयायिनीयं
त्याज्या तु नेति समयोचितमाह सेनाम्[३]॥४१॥

---

१. आनुभाव्यम् अनुभावः। स्वार्थे ष्यञ्।
२. अतो भारतबहिर्देशसाधनेनैव यशोऽर्जनीयमिति;
३. स एनामिति च्छेदः।

अम्बा तथेति गिरमभ्युपगम्य तस्य
सन्नह्यतामिति च सा पृतनां नियुज्य ।
सस्नौ भवाङ्गपरिरम्भकृतार्थमम्भ-
स्त्रैस्त्रोतसं किल पुनश्च कृतार्थयन्ती ।।४२।।

यद् ब्रह्मणोऽभिभवनं सलिलात्मना प्राग्
यश्चाथ शन्तनुभुवां सलिलापवेधः।
अंहो निरन्वयममृज्यत तत्समस्तं-
तस्यास्त्रिलोकजननीचरणार्पणेन ।।४३।।

सा संवृता नृपसुता परितः सखीभिः
स्नानाय गाङ्गसलिले कलितावतारा ।
स्नान्तीभिरत्र सुरपन्नगकन्यकाभिः
संयुज्य मज्जनकुतूहलिनी विजह्रे ।।४४।।

सख्ये नृपालदुहितुर्विहृतिच्छलेन
नेत्रे पिधाय बधिराः पणिराजकन्याः।
स्मेराननासु परितः सुरसुन्दरीषु
स्वैरं किलापजहसुः श्रवणव्यपायात् ।।४५।।

संसारसिन्धुतरणिस्तरणिं विनैव
सा दूरमप्लवत तत्र समं सखीभिः।
प्रागार्जितं वि[१]तरणित्वमकृतं यशो यत्
तेनाधुना द्विगुणितं तदभूदमुष्याः।।४६।।

उद्दामनिश्वसितसौरभसारलोभा
दुन्मज्जनावसरमेव चिरं प्रतीक्ष्य ।
तं देशमप्रजहती भ्रमरावलीव
स्नान्त्याबहिर्विरुरुचे कबरी श्लथास्याः।।४७।।

---

१. वितरणित्वं वितरणवत्त्वं तरणिशून्यत्वं च। तेन कृतम्।

सा नन्दनोपवनचन्दनमङ्गराग-
मालिम्पती समुपदर्शितमप्सरोभिः।
सस्नौ यदा सुरसरित्सलिले तदैव
चक्रे सुरद्रुमसमाहरणावसायम् ॥४८॥

इत्थं विहृत्य सलिले सुचिरं सखीभि-
रुन्मज्ज्य नौत्यिकविधेरनु पाण्ड्यकन्या ।
तां सेतुना प्रथमतः सरितं ततार
नौकासहस्त्रनिबिडाकलितेन राज्ञी ॥४९॥

अस्नादपादपि चमूरधिगङ्गमस्या
मेने कमप्यतिशयं न तु तावता सा ।
राजीवबान्धवरथे वसतो जनस्य
को नाम दीपसमवायकृतः प्रकाशः॥५०॥

आदाय पुष्करमुखैरभितो विकीर्य
यावत् किल व्ययितमम्बु सुरस्त्रवन्त्याः।
तावत् ततो द्विगुणमप्यभिवर्षति स्म
दानोदकैर्द्विपगणः परितः स्त्रुतैस्ताम् ॥५१॥

मातङ्गपुङ्गवतुरङ्गशताङ्गयोध-
पाणिन्धमे धरणिसेतुपथे चरन्ती ।
नक्तन्दिवैस्त्रिभिरशिश्रयदभ्रसिन्धोः
पारं परं निरवशेषमनीकिनी सा ॥५२॥

सा सन्निपात्य सकलामपि वाहिनीं ता-
माज्ञां वितीर्य च गिरेरधिरोहणाय ।
आलीजनाकलितमारथिकर्मसुस्थं
कर्णीरथं कमपि तु स्वयमारुरोह ॥५३॥

तां वाहिनीं सुमहतीमपदिश्य तस्य
गङ्गेव तं गिरिवरं पुनराररुरोह ।
प्रस्थानसम्भ्रमवशादनिवेदितं प्रा-
गूक्तव्यशेषमिव किञ्चन वक्तुमीशे ॥५४॥

नीहारशैलशिखरेषु समुत्पतन्तो
निम्नोन्नतानि कियदप्यविचारयन्तः।
जग्मुः शताङ्गयुगसंयमितास्तुरङ्गा
देव्याः सुखं नयनरश्मिभिरुद्गृहीताः ॥५५॥

प्रस्निग्धकाशकुशकाननमेदुराणि
भागीरथीसलिलपातपवित्रितानि ।
स्थानानि संयमवतामतिसुन्दराणि
सव्यानि सा विदधती शनकैरयासीत् ॥५६॥

रत्नानि तत्र वणिजो भिषजोऽग्रहीषु-
र्दिव्यौषधीर्गजवरानपि राजकीयाः।
अस्मादृशाः क्षितिसुराः पुनराहरन्त
भागीरथीतटरुहाणि कुशाङ्कुराणि ॥५७॥

आमुक्तकञ्चुकमधिज्यशरासकाण्ड-
मुन्नद्धकुन्तलनियन्त्रितवन्यपुष्पम् ।
सेनारजोमसृणितालकसुन्दरं तत्
तत्त्वं परं वनचरैरपि तत्र दृष्टम् ॥५८॥

दुर्लङ्घतत्पथविलङ्घनकौतुकिन्याः
कोलाहलेन महता परितो ध्वजिन्याः।
यद्यद्विभिद्य पतितं शिखरं हिमाद्रे-
स्तत्तन्नवेन यशसा समपूरि तस्याः॥५९॥

नासीरसङ्गतभटोद्धटसिंहनाद-
विद्रावितान् गिरिगुहाशयितान् मृगेन्द्रान् ।
वन्यद्विपाः समभिदुद्रुवुरात्मवैर-
निर्यातनावसरलाभनितान्तहृष्टाः ॥६०॥

माध्वीकमिश्रनववैणवसक्तुभक्तैः
कस्तूरिकाहरिणमांसकृतोपदंशैः।
आतिथ्यमापुरुचितं शबरालयेषु
सेनाभटाश्चमरबालधिवीज्यमानाः॥६१॥

पारीन्द्रनिर्दलितकुञ्जरकुम्भमुक्त-
मुक्ताफलग्रथितहारकृतोपहाराः।
स्थानानि तत्र विविधान्युपदर्शयन्तो
देवीमसेविषत हैमवताः किराताः॥६२॥

अत्रैव नः कुलपतिं धनुषा जघान
मर्त्त्यः स कश्चिदिति वृद्धजना वदन्ति ।
दूरे सुवर्णकदलीवनमेतदम्ब!
जीर्णः कपिर्वसति यत्र चिराय कोऽपि ॥६३॥

नाचक्षते न निमिषन्ति न निश्वसन्ति
वल्मीकतः प्रसृमरा वपुषा तु मर्त्त्याः।
सन्ति द्रुमा इह शतं दलपुष्पहीना-
श्छित्वा नयाम यदि देवि! दिदृक्षसे तान् ॥६४॥

अस्त्यम्बिकेति-ननु गोत्रपितामहीनः
कोदण्डदण्डकुशला गतभाव्यभिज्ञा ।
कान्त्या गिरा करुणया च भुजोष्मणा च
दृग्भ्यां शपेमहि महेश्वरि! सैव नस्त्वम् ॥६५॥

बाहुस्त्वयावममृशे प्रथमं पुरो न-
स्तद्बाहुसारविजितो भविता पतिस्ते ।
सत्यानि विद्धि शबरीजनभाषितानि
जात्वम्ब! चिन्तय न जानपदानिवास्मान् ॥६६॥

इत्थं सदारशबरोक्तिकृतस्मितासु
राज्ञी सखीषु कृतनर्मवचोविलासा ।
मा जातु खण्डयत मानुषपादपानि-
त्याज्ञाप्यतानति ययौ[1] शनकैर्हिमाद्रिम् ॥६७॥

शार्दूलसिंहशरभाद्विरदाच्छभल्ल-
वाहद्विषद्वृकवराहपराहतेषु ।
शृङ्गेषु मार्गरहितेष्वपि सा हिमाद्रेः
सेना जगाम सुरसिन्धुमनुद्रवन्ती ॥६८॥

इत्थं हिमाद्रिशिखरादवतीर्य मन्दं
वर्षेऽथ किम्पुरुषनामनि सा विशन्ती ।
नोदन्ययोपससृजे न बुभुक्षया वा
नाध्वश्रमेण पृतना न च घर्मतोयैः॥६९॥

अज्ञातमेघजलमश्रुतसस्यभेद-
मर्थोपसङ्ग्रहणदानकथानभिज्ञम् ।
देशं समीक्ष्य सुमति[2] र्धुतविस्मयोऽपि
कामं बभूव स करग्रहणे निराशः॥७०॥

स्वच्छानि भौमसलिलानि सुधाधिकानि
सौरभ्यवन्ति च फलानि महीरुहाणाम् ।
दृष्ट्वैव तृप्तिभरितेषु चमूचरेषु
कौतूहलेन जगृहुः कतिचित्तु तानि ॥७१॥

---

१. इतः प्रभृति एकोनसप्ततितमश्लोकान्तो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति।
२. 'तिः कृत' इति खपुस्तके पाठः।

सन्त्यद्भुता द्रुमलता मृगपक्षिभेदाः
सन्ति स्त्रियोऽपि सुरयौवतनिर्विशेषाः।
किन्तु क्षितिं विमलसत्त्वमयीं गतास्ता
न क्वापि लोभमलंभन्त चमूचरास्ते ॥७२॥

धन्यान् जटापटलनीडसुखप्रसुप्त-
नानाविहङ्गकुलनादविनीतखेदान् ।
अध्यात्मयोगनिरताननुगृह्णती सा
मन्दं जगाम जननी जगतां त्रयाणाम् ॥७३॥

कालाद् बहोर्मुनिकुलेन कथञ्चिदन्त-
र्नीवारशूकवदलक्ष्यत् केवलं यत् ।
तद् दृश्यते स्म तरुणारुणकोटिदीप्रं
कान्तामयं कलितकार्मुकमात्मतत्त्वम् ॥७४॥

उच्चावचैः शमधनाः पृतनाचराणां
कोलाहलैः श्रुतिगणैरिव बोध्यमानाः।
कन्दं फलं सलिलमप्युपजह्रिरे यत्
तत् सम्प्रगृह्य बुभुजे स्वयमम्बिका सा ॥७५॥

सा तव्द्यतीत्य समुपत्य च हेमकूटं
तेनाध्वना च हरिवर्षमनुप्रपन्ना ।
तस्योत्तरं निषधभूधरमारुरोह
प्राक्पश्चिमार्णवतरङ्गकृताभिषेकम् ॥७६॥

तस्मिन् गिरौ प्रचलिता पथि पश्चिमे सा
मेरुं प्रदक्षिणतया परिवेष्टयन्ती ।
वासं किटेः क्रतुमयस्य हि केतुमालं
वर्षं निनाय बलमुच्छ्रितकेतुमालम् ॥७७।

भक्त्या प्रणम्य भगवन्तमभिष्टुता सा
विघ्नेन तेन वसुधाभरणश्रमाणाम्।
तद्दर्शितेन च पथा समवाप नीलं
शैलं निजेन यशसा विशदं समन्तात् ॥७८॥

सा रम्यकं समतिलङ्घ्य हिरण्मयं च
श्वेतं च शृङ्गिणमतीत्य महीधरौ द्वौ।
प्राप्तोत्तरानथ कुरून् प्रयता ववन्दे
पाण्ड्यात्मजा भगवतः प्रथमावतारम् ॥७९॥

ये नोदहारिषत वन्दिगणाः स्वकीया
जैत्रध्वजो जयति यश्च निजे शताङ्गे।
तेनादृता तदुपदर्शितमालुलोके
सा तत्र वारिनिधिमुत्तरमुत्तरङ्गम् ॥८०॥

प्रागेव ये कृतपदा यशसां प्रपञ्चाः
स्वोपार्जिताः पितृपितामहसम्भृताश्च।
स्वं द्रष्टुमप्युपगतानिव तानशेषान्
सा तत्र तत्र समवैक्षत फेनकूटान् ॥८१॥

पश्चात् समुद्यति रवौ कुरुषूत्तरेषु
प्रागेव दक्षिणमिमं विदती पयोधिम्।
उन्मज्जतात्र तिमिना नलसेतुनेव
निस्संशयं व्यवजहार वरूथिनी सा ॥८२॥

अभ्युद्यतैस्त्रिभुवनाक्रमणेच्छयेव
प्राप्तैः प्रतीरमपि वारिनिधेस्तरङ्गैः।
लिल्ये समुल्लसदसङ्ख्यतुरङ्गमस्या
वीक्ष्य ह्रियेव विपुलं बलमन्तिकस्थम् ॥८३॥

अम्भोधरेषु सलिलग्रहणावतीर्णे-
ष्वारात्प्रतिद्विपरुषा चलितान् निहन्तुम् ।
आघोरणा जगृहुरङ्कुशसम्प्रहारैः
सेनागजान् धुरि नरेन्द्रकुमारिकायाः ॥८४॥

तस्मिन् दिशां विजयकर्मणि धाविता ये
ये चाहवेष्वभिमुखं निहताः स्वयोधैः।
तानर्णवे च तटसीम्नि च तत्र राज्ञो
लब्धास्पदान् युगपदैक्षत पाण्ड्यकन्या ॥८५॥

पर्णाशनैः शमधनैः पनसाम्रजम्बू-
प्लक्षाशनैरपि च जानपदैर्वृतेषु ।
वर्षेषु तेष्वनधिगत्य करं चरन्ती
देवी चकाङ्क्ष जलधेरुपदां ग्रहीतुम् ॥८६॥

यावत् परामृशति सा न करेण मौर्वी
यावद् दधाति च निषङ्गमुखे न दृष्टिम् ।
तावत् प्रगृह्य विविधानुपहारभेदां
स्तामर्णवः शरणमेत्य वचो बभाषे ॥८७॥

[१]मुक्तापगा विशति दक्षिणमम्बुराशिं
जम्बूनदी विशति पूर्वमहं तु रिक्तः।
वेदान् विचेतुमुपशोधितगर्भसारः
साक्ष्यत्र मे स भगवान् ननु मत्स्यराजः॥८८॥

त्वद्बाहुसारविजितैर्जठरं गतैर्मे
भूपालकैरवगता ह्यसि भूयसा त्वम् ।
सत्यप्रियासि शरणागतवत्सलासी-
त्यानीतमेतदियमम्ब! चिराभिगुप्तम् ॥८९॥

---

१. मुक्तापगा ताम्रपर्णी।

मैनाकभूधरचरास्त इमे गजेन्द्रा
द्वीपे गभस्तिमति रत्नगणोऽयमासीत्।
शङ्खा इमे जननि! पश्चिमसिन्धुनीता
येषां प्रकाममवमः स हि पाञ्चजन्यः॥९०॥

इक्षूदधेरुपहृताः कमठाश्च मत्स्याः
पक्वा इमे गुडरसाः परिशोषिता वा।
हैयङ्गवीनमकरा इति सम्प्रतीता
एते पुनर्जननि! [१]याचितका घृताब्धेः॥९१॥

एषा जरापलितरोगविषादहन्त्री
दिव्या सुरोदधिहृता मदिरा सुगन्धिः।
दध्यर्णवादुपहृतं नवनीतमेत
न्नाद्यापि वेद तदिदं नवनीतचोरः॥९२॥

क्षीराब्धिनोपददिरे तुरगा गजाश्च
क्षीराशिनः सुविमलानवधारयेमान्।
एकं तु तच्छकलमैन्दवमास्त दत्तं
प्रागेव तद् भगवते प्रमथाधिपाय॥९३॥

सन्ति स्त्रियः कतिचिदत्र सखीरिमास्ते
सम्पश्यता न तु मया समुपाहृतास्ताः।
त्वं कामधेनुरसि कल्पलतासि च त्वं
नाहारि तद्द्वितयमम्ब! विडम्बनेति॥९४॥

ताम्रापगासलिलपानसुनिर्वृतानां
किं कार्यमस्ति सुधया मधुरोदतो वा।
मातस्तथाप्युपहृता मणिराशयोऽमी
त्वच्छासनश्रममविनोदपदे नतेन॥९५॥

---

१. याचितकाः याच्ञया लब्धाः।

सामुद्रदिव्यमणिजातिषु कौस्तुभश्च
चिन्तामणिश्च भुवने विदिते मणी द्वे ।
अन्यादृशी जननि! हारलतेयमेनां
वैवाहिकोत्सवविधौ वह मद्विभूत्य ॥९६॥

इत्थं निवेद्य निहितानुपहारभेदान्
हारं वितीर्य च करे विनतं पुरस्तात् ।
उत्थाप्य सा सुमतिना पतिमापगाना-
मम्बा जगाद वचनैरमृतावसिक्तैः ॥९७॥

सख्याः श्रियो मम यतो जनकोऽसि तावत्
तद्धर्मतोऽसि जनको मम च त्वमेव ।
दत्तं त्वया [१]हरणमेतदिति ब्रुवाणा
सा तं पुपोष नयनाञ्चलचन्द्रिकाभिः ॥९८॥

सा तं विसृज्य समुपेत्य च पूर्ववर्षं
भद्राश्वमत्र च नदीमतिलङ्घ्य सीताम् ।
तत्तीरसीमनि तपो विपुलं चरन्त-
मश्वाननं पुरुषमाद्यमसौ ववन्दे ॥९९॥

सा च स्वदर्शनकृतार्थतपःप्रबन्धा-
दश्वाननाद् भगवतो वरमातिथेयात् ।
आसेदुषी विजयमप्रतिघातमग्रे
जम्बूनदीप्रभवमापदिलावृतस्थम् ॥१००॥

यान्युत्तरेषु कुरुषु प्रभवन्ति यानि
जम्बूनदीपयसि यानि सुमेरुमूले ।
स्वर्णानि तानि सुमतिः पृथगानिनाय
वर्णोत्तराण्यननुभूततया न लोभात् ॥१०१॥

---

१. हरणं स्त्रीधनम्।

जम्बूनदीपयसि सर्वसुवर्णभूते
सेनाभटा अनवधारितवर्णभेदाः।
शैवालफेनकमलोत्पलशङ्खभृङ्ग-
हंसान् पृथग् जगृहुराकृतिमात्रभेदात् ॥१०२॥

पङ्कानि केचिदपरे सिकताः परे तु
पद्मोत्पलानि कतिचित् भ्रमरीमरालान्।
मण्डूककूर्ममकरानितरे तु तत्र
हेमाशया जगृहिरे पृतनासु योधाः॥१०३॥

प्रतिकरिपरिशङ्कितद्वाहिनीगन्धदन्तावल-
प्रतिहतिशिथिलक्षरज्जम्बुसम्भूतभूरिद्रवा।
सरिदियमभितोऽपि सम्प्लावयन्ती वनं तीरयो-
रकृतकृतनिवेशमस्मिन् बलं हैममेवाखिलम् ॥१०४॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे नवमः सर्गः।।९।।

●

अथ दशमः सर्गः

दिक्पतीनथ विजेतुमुत्सुका देवशैलशिखराग्रवर्त्तिनः।
उत्पपात सह सैनिकैर्दिवं स्यन्दनेन महता तटातका ॥१॥

सज्जसिन्धुरतरङ्गसङ्कुला सा दिवि प्रचलिता पताकिनी।
आववार सहसामरावतीमप्रतर्कितनिरोधविह्वलाम् ॥२॥

सत्पथोत्पतनजातकौतुकस्तब्धमुक्ततुरगा शनैः शनैः।
यावदाप न दिवं तटातका तावदत्र ववृते महान् रणः ॥३॥

तद्भटाश्चिरनिरुद्धदोर्मदाः सम्प्रहारविमुखेषु राजसु।
तं महाहवमुपस्थितं सुरैर्भागधेयफलमित्यमंसत ॥४॥

नित्यमुन्मुखचरान् सुरद्विपान् सायकैरिव निपात्य शायितान्।
कीटपेषमपिषन्[1] ससादिनः[2] पद्भिरेव करिणो मदोद्धताः॥५॥

यत्तदाहवभुवि प्रवर्तितं लोहितं निपतितं क्षमातले।
अग्रतः सुरगिरेरिलावृते लोहितोदमिति तच्छ्रुतं सरः॥६॥

दिग्जये भुवि हता रणेषु ये द्योचराः समभवन्निरोधिनः।
ते निपेतुरुपजातमन्यवस्तेजसीव शलभाश्चमूमुखे ॥७॥

अभ्युपेयुरधरेद्युरेव यान् सम्प्रसाद्य बहुधा जयाय ये।
सम्प्रजह्रुरपरेद्युराहवे सैनिकाः सुमनसस्त एव तान् ॥८॥

भर्त्सिता दिविचराश्चमूचरैस्त्वङ्कृतेन युधि हुङ्कृतेन च।
देवमानवदशाविपर्ययं वीक्ष्य वीक्ष्य वितथं निशश्वसुः॥९॥

स्वे बले परबले च ये हतास्तान् द्वयानपि समेत्य देवताम्।
तत्क्षणात् पुनरुपस्थितान् रणे वीक्ष्य विस्मयमवाप सा चमूः॥१०॥

---

१. कीटपेषं कीटमिवेत्यर्थः।

२. ससादिनः निषादिसहितान्। 'सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' इति मेदिनी।

तान् निरीक्ष्य समशीर्षिकान् रणे सैनिकेषु कतिचिन्महारथाः।
सम्प्रबोध्य मलयध्वजात्मजां सन्निपेतुरनपेक्षितासवः॥११॥

भूसुरस्वमुपभुज्य केवलं ते हि पुष्टवपुषो दिवौकसः।
तन्मुखे शिथिलतां जगाहिरे सेतवः पयसि सैकता इव॥१२॥

यावदस्त्रमभिमन्त्रितं सुरैः सन्निकर्षति न तान् महारथान्।
तावदेव सह तैः पलायितैस्तत्तदस्त्रमपि धावितं पुरः॥१३॥

हन्यमानममृतान्धसां बलं वीक्ष्य केऽपि युधि मानवामराः।
पूर्वबान्धवदशोपदर्शिनस्तेषु सान्त्ववचनानि चक्रिरे॥१४॥

ता पलायनपरामितस्ततो दुर्ग्रहां दिविषदामनीकिनीम्।
सङ्ग्रहीतुमपटुः शतक्रतुः सम्मुखीनमचलत् स्वयं पुरः॥१५॥

तं निरीक्ष्य शतमन्युमग्रतस्तन्मुखे चलितमम्बिकारथम्।
स्तम्भयन् प्रणतिभिश्च सान्त्वनैः सञ्चचाल सुमतिः स्वयं पुरः॥१६॥

तां विहाय शतमन्युतां निजां संश्रितं युधि सहस्रमन्युताम्।
शक्रमेक्ष्य[१] सुमतौ जयाशिषश्चेतसा प्रयुयुजे तटातका॥१७॥

ये शरा नमुचिजम्भभेदिनो ये च वृत्रबलघातिनो हरेः।
ते किलार्धपथ एव दारिताः सायकैः सुमतिचापनिस्सृतैः॥१८॥

आददे जयति मीनलोचनेत्येकमेव मनुमीरयन्नयम्।
यच्छरानजनि तेन निष्फलं दिव्यमस्त्रमखिलं दिवस्पतेः॥१९॥

मार्गणाः कतिपये मरुत्वतस्तस्य मर्मसु पतन्ति वा नवा।
मर्मसु प्रविविशुस्तदाशुगाः सर्व एव तु मघोनि दृङ्मये॥२०॥

अक्षिभिः शराचतैः पुरःस्थितैरक्षतैस्तु चरमाङ्गवर्त्तिभिः।
निष्फलैः शतमखे तु निष्क्रिये सन्दधे न सुमतिः शिलीमुखान्॥२१॥

[२]तं निरीक्ष्य समयं चमूचराश्चोरहूणयवनादयो भटाः।
भूषणैर्मणिमयैः समं हरेरायुधं कुलिशमप्यपाहरन्॥२२॥

---

१. एक्ष्य आङ्पूर्वादीक्षतेः क्त्वो ल्यप्; २. अयं श्लोकः खपुस्तके न दृश्यते।

स्थापितो भुवनमातुरग्रतः स प्रसह्य पृतनाग्रचारिभिः।
लज्जया शररुजा भयेन च स्तम्भवद्वलभिदास्त केवलम् ॥२३॥

सम्प्रणम्य सुमतिस्तटातकां धारयञ्छिरसि तत्पदं चिरात्।
लालितो बहुविधाभिरुक्तिभिस्तं च तच्चरणयोर्न्यपातयत् ॥२४॥

वीक्षितः स करुणार्द्रया दृशा वासवश्चरणयोर्नतस्तया।
स्वस्थतामुपगतो यथापुरं प्राह तां सुमतिनानुमोदितः॥२५॥

पश्य देवि! पदमेतदामरं पाल्यते स्म मलयध्वजेन यत्।
अभ्युपेत्य शतशः सहायतामाहवेषु दनुजान् निगृह्णता ॥२६॥

स्वर्गवीयमयमप्सरोगणः पञ्च देवि! सुरपादपा इमे।
एष सागरभवो मणिर्महानेष यूथपतिरेष सैन्धवः॥२७॥

त्वं गृहाण वितरानुयायितां मां नियोजय यथापुरं तु वा।
त्वं प्रमाणममरश्रिया समं द्यौरियं तव पदे निवेदिता ॥२८॥

आगतां नरचमूमतर्कितां तावकीति कथमप्यजानता।
प्रत्यवस्थितमिव क्षणं हि यत् तत् क्षमस्व शरणागते मयि ॥२९॥

इत्थमुक्तवति पाकशासने सा जगाद शरणागतप्रिया।
क्षान्तमेव निखिलं मयाधुना शान्तचेतसि पुरन्दर! त्वयि ॥३०॥

स्वीकृतं तदखिलं त्वयार्पितं [१]स्वीकृतं पुनरिदं मया तव।
एक एव गतशङ्कमिन्द्रतां वर्त्तय त्वमिह वासरे विधेः॥३१॥

सुन्दरेशमभिषेक्तुमर्चितुं स्वर्गवीं सुरतरूंश्च केवलम्।
मामनु प्रहिणु वासवेति सा तं विसृज्य चलिता ततः [२]पुरः॥३२॥

आनकध्वनिभिरश्वहेषितैः क्ष्वेलितैर्द्विरदबृंहितैरपि।
प्रज्वलन्नपि शशाम पावकः पाण्ड्यराजदुहितुर्विनिर्गमे ॥३३॥

---

१. इदं मत्स्वीकृतं पुनः प्राग्वत् मया तव स्वीकृतम् अस्वं स्वं सम्पद्यमानं कृतम् इति पदार्थः। त्वदर्पितं सर्वं स्वीकृत्य मया तुभ्यं प्रत्यर्पितमिति अर्थाभिप्रायः।

२. 'पुरीम्' इति खपुस्तके पाठः।

मा विधेहि सुमतेऽभिषेणनं रुन्धि रुन्धि चलितां पताकिनीम् ।
मामको हि जनको हुताश इत्यादिदेश मलयध्वजात्मजा ॥३४॥

यावदित्थमनुशास्ति सा चमूं तावदेव तनयादिदृक्षया ।
मङ्गलान्युपहरन्नुपायनान्याजगाम धुरि हव्यवाहनः॥३५॥

सावरुह्य सहसा शताङ्गतः सम्प्रणम्य मुदिता हुताशनम् ।
प्रार्थिता मुहुरनेन तानि च प्राभृतानि विविधान्युपाददे ॥३६॥

जम्बुसिन्धुतटसम्भवा निशा[१] नीलशैलशिखराहृता मषी ।
अम्बराणि मणयश्च भास्वराः स्वाहया पृथगथोपजह्रिरे ॥३७॥

पाणिपीडनमहोत्सवे तव प्रार्थये सपदि साक्षितामिति ।
ईरिते हुतवहेन सस्मिता तं विसृज्य चलति स्म सा पुरः॥३८॥

मा कदापि मधुरापुरीजुषां दृक्पथेषु पततेति बोधिताः।
नित्यमेव समवर्त्तिना भटास्तां निरीक्ष्य पृतनां प्रदुद्रुवुः॥३९॥

तारिताः सुमतिनाग्रगामिना तत्र तत्र निरयस्थिता जनाः।
मातुरेष महिमा यदीदृशी भक्तदृष्टिपथपातिनां गतिः॥४०॥

संवृतं मुसलपाशपाणिभिः सर्वतो भटगणैर्गदैरपि ।
पश्यति स्म पथि दूरतः स्थितं प्राञ्जलिं रविसुतं तटातका ॥४१॥

सोऽभिगम्य सुमतेरनुज्ञया तां प्रणम्य पदयोः समुत्थितः।
स्वां गदामुपहरन्नविप्लुप्तां प्रश्रितो वचनमेतदाददे ॥४२॥

भारत क्षितितले भवद्वशे सन्ति दुष्कृतकृतो न जन्तवः।
प्राक्स्थिताश्च नरकेषु तारिताः प्राप्त एवमिह विश्रमो मया ॥४३॥

निष्क्रियोऽस्मि किमिह स्थितेन मे सञ्चरामि सबलश्चमूमुखे ।
ये भवन्ति परिपन्थिनोऽत्र ते तेषु देवि बिनियुङ्क्ष्व मामिति ॥४४॥

संयुगेष्वभिमुखा न सन्ति नः सन्ति चेदतिथयो दिवस्तु ते ।
सर्वथव तव विश्रमोऽर्ह इत्याह तं सुमतिराहितस्मितः॥४५॥

---

१. निशा हरिद्रा। 'निशा दारुहरिद्रायां स्यात्त्रियामाहरिद्रयोः' इति विश्वः १६८-१४।

सा निवर्त्त्य समवर्तिनं ततः सञ्चचाल पुरतः शनैः शनैः।
आययौ निर्ऋतिराहृतोपदस्तावदेव सबलः सबान्धवः॥४६॥
अद्य पुण्यजनता ममागतेत्यालपन्तमिममानतं पदे।
सा विसृज्य सलिलाधिपोन्मुखी सञ्चचाल मलयध्वजात्मजा॥४७॥
उल्ललत्तिमितिमिङ्गलोद्भटं ग्राहकच्छपकुलीरसङ्कुलम्।
वाहिनी वरुणसैन्यमग्रतः पश्यति स्म सुमतेः पुरस्सरी॥४८॥
शस्त्रजालमपविध्य सर्वतो वागुराश्च बडिशानि च स्वयम्।
सम्प्रगृह्य मृगयाकुतूहलात् सन्ननाह पृतना चिराय सा॥४९॥
शङ्खविद्रुमसरोजमौक्तिकप्रायमाप्यमुपहारमण्डलम्।
आहरन् पुनरपां पतिः क्षणादाजगाम शरणं तटातकाम्॥५०॥
वारुणीं पलितरोगहारिणीमद्भुतामगुडपिष्टशीथुजाम्।
वाजिनश्च हरितानपां पतिः सन्निधाप्य निपपात पादयोः॥५१॥
प्राभृतं तदखिलं प्रचेतसः सा निरीक्ष्य सदयेन चेतसा।
तं विसृज्य विनतं तटातका गन्धवाहनगरोन्मुखी ययौ॥५२॥
मारुतैर्मलयजेन्दुगन्धिभिर्मन्दमन्दमुपदर्शितात्मभिः।
स्वर्धुनीसलिलपातशीतलैः सेव्यते स्म चतुरं वरूथिनी॥५३॥
दाक्षिणात्यमनिलं पुरस्सरं ते विधाय मरुतोऽपरे पुनः।
पारिजातकुसुमोपहारिणस्तां सुमत्यनुमताः सिषेविरे॥५४॥
तान् प्रदर्श्य पवनान् पृथक् पृथक् व्याजहार सचिवो नृपात्मजाम्।
एष जानपद एव देवि नो मारुतो मलयशैलमाश्रितः॥५५॥
पश्य चक्रपवनानिमान् पुरः सन्ततोर्ध्वगतिवाददेशिकान्।
आरसातलममीभिरुद्भ्रमत्यर्णवस्तिमितिमिङ्गिलाकुलः॥५६॥
आहरन्ति तरुवन्महागिरीनर्णवान् पृषतवत् किरन्ति च।
आविरिञ्चिभवनादनर्गलान् पश्य तान् प्रलयमारुतानितः॥५७॥

पश्चिमान् द्रुमलताप्रभञ्जनानौत्तरान् घनतुषारवर्षिणः ।
प्राग्भवान् प्रियकचातकप्रियान् यानवैषि त इमे समीरणाः ॥५८॥

भूतले [1]कबलयन्ति पन्नगा व्योम्नि भारवहने नियुञ्जते ।
तावके तु विषये तटातके! सञ्चरन्ति सुखिनः समीरणाः ॥५९॥

दर्शिताः सुमतिनेत्थमादृताः प्रेषिताश्च सदयं तयानिलाः ।
स्वस्वचेष्टितकृतः कुतूहलात् स्वां पुरीं प्रति ययुस्तदग्रतः ॥६०॥

प्रस्थिता धनपतेर्जिगीषया पाण्ड्यराजतनया ततः शनैः ।
प्राक् ततोऽपि स पथि व्यवस्थितः प्राभृतैः कनकरत्नराशिभिः ॥६१॥

तं निपत्य पदयोः समुत्थितं यक्षकिम्पुरुषराक्षसेश्वरम् ।
अन्वकम्पत दृशा दयार्द्रया प्रश्रयेण कथयन्तमन्तिके ॥६२॥

अम्ब कश्चिदलमेव मे जये नै[2]गमेषु मधुरानिवासिषु ।
भक्त इत्युपनतं प्रतीच्छ मां पश्य किञ्चिदिदमाहृतं पुरः ॥६३॥

शङ्खपद्ममकरादयस्त्वमी मातरष्ट निधयो मयाहृताः ।
उत्तमस्तु स वरस्त्वयाग्रतो लभ्यते चल पदानि कानिचित् ॥६४॥

इत्युदीरितगिरं विसृज्य तं प्रस्थिता प्रमथनाथसन्निधिम् ।
तावतीमविगणय्य वाहिनीं सन्ननाह समराय सा स्वयम् ॥६५॥

चन्द्रशेखरपुरीसमीपतः सा निविश्य सकला पताकिनी ।
सिंहनादमतनिष्ट बृंहितं बृंहितानकनिनादहेषितैः ॥६६॥

नादमेनमवकर्ण्य चुक्रुधे नन्दिना पुरभिदा तु प्रिप्रिये ।
नापरोऽस्ति चतुरो महेश्वरान्नादतत्त्वमवबुध्य नन्दितुम् ॥६७॥

---

१. कवलयन्तीति। अर्थात् समीरणान्। एवं नियुञ्जत इत्यत्रापि।

२. नैगमेषु वणिक्षु। निगमे भवः नैगमः तत्र भवः (पा.सू. ४।३।५३) वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्। पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः।। (अम. २।९।७८) 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजो नागरेऽपि च' इति विश्वः ११३।४२, मे. १११।४६) संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्य-भावे 'निगमः' अपि। 'निगमो वाणिजे पुर्याम् कटे वेदे वाणिक्यथे' इति विश्वः ११३।४२, मे. १११।४५।

संवृतः प्रमथसेनया [१]स्वया सन्निकर्षमुपसृत्य शूलिनः ।
व्याहरन्नरचमूसमागमात् प्रज्वलन्निव शिलादनन्दनः ॥६८॥
गर्भदासकुलदासतां गता ये हि पाण्ड्यविषये नृपास्त्वयि ।
तेषु वेत्सि कुलशेखरं नृपं तत्सुतं च मलयध्वजं ततः ॥६९॥
तस्य नाम दुहिता तटातका किञ्चिदुच्चलितशैशवा सती ।
सन्निपात्य तृणपूलवच्चमूं मानुषीमित इतोऽभिवर्तते ॥७०॥
सा मनुष्यवशगेषु केषुचित् तादृशेषु विबुधाधमेष्वपि ।
सम्प्रदर्शितपराक्रमा सती मन्यते न हि महेश! मामपि ॥७१॥
तां प्रधाव्य धरणीतलं ततस्तत्[२]पदानुपदिकान् सुराधमान् ।
तापसांश्च कतिचित् तदाश्रयान् दण्डयेयमिति दण्डवन्नतः ॥७२॥
तं जगाद गिरिशः कृतस्मितः सा पुनः श्रुतिपथं गतैव नः ।
अप्रमत्तमभिषेणन्निमां स्वस्तिमान् पुनरुपेहि मामिति ॥७३॥
तां गिरं तमपि च स्मिताङ्कुरं सोऽविचिन्त्य किमपि स्मरद्विषः ।
निर्जगाम समराग्रही बहिः सप्तभिर्गणचमूपकोटिभिः ॥७४॥
तत्र सप्तनयनास्त्रिनासिकाः षण्मुखा द्विजठरा दशाङ्घ्रयः ।
षष्टिसप्ततभुजा ज्वलत्कचा मुण्डिता धृतशिखाः कपर्दिनः ॥७५॥
वीतबाहुचरणा विमस्तकाः कुक्षिलग्नवदना शिरोङ्घ्रयः ।
विष्फुलिङ्गनयना विषोद्गिरा लम्बमानरसनोष्ठनासिकाः ॥७६॥
श्वेतपीतहरितासितारुणाः शृङ्गिणः सगरुतः सचञ्चवः ।
व्याघ्रदन्तिहयवायसाङ्घ्रयः पादपाचलशिलानखायुधाः ॥७७॥
ऋक्षवानरतरक्षुपन्नगद्वीपिसिंहशरभद्विपाननाः ।
निर्ययुर्युगपदट्टहासिनः सङ्घशो युधि गणा मदोल्बणाः ॥७८॥
(चक्कलकम्)

१. 'स्वयम्' इति खपुस्तके पाठः।
२. तत्पदस्यानुपदं गच्छतः।

धावदश्वमवघूर्णितद्विपं नष्टयोधमवसन्नसैनिकम् ।
सम्प्रमुग्धसचिवं क्षणादभूत् तादृशं तदपि मानवं बलम् ॥७९॥

ते पदातिकुलमूरुवेगतः फूत्कृतेन गजवाजिमण्डलम् ।
स्यन्दनांश्च करतालमारुतैर्व्यक्षिपन् रणमुखाद्विदूरतः ॥८०॥

क्षुद्रदीपमिव चण्डमारुतः शुष्कगुल्ममिव दावपावकः ।
ध्वान्तबृन्दमिव भास्करोदयस्तद्बलं नरबलं व्यनीनशत् ॥८१॥

युद्धदर्शनकुतूहलागताः सिद्धचारणसुपर्वपन्नगाः ।
अप्सरश्चरमभागवर्त्मना दुद्रुवुः प्रमथयूथदृक्पथात् ॥८२॥

तां प्रधाव्य पृतनां गणैः समं सम्प्रसर्पति शिलादनन्दने ।
अग्रतो व्यचलदात्तकार्मुकः सम्प्रहृष्टवदनः सखीजनः ॥८३॥

बद्धकक्ष्यमपिनद्धकञ्चुक कुञ्चितभ्रुकुटि कोमलाननम् ।
मुग्धभीषणमलक्षि तद्बलं मूर्तमादिमरसद्वयं यथा ॥८४॥

स्वोचितप्रतिबलानवेक्षणस्त्रस्तयुद्धकुतुका शनैरिव ।
आददे धनुरधिज्यमम्बिका सा निरीक्षितसखीजनोद्यमा ॥८५॥

तत्र शक्तिपृतनाधनुश्च्युताः सायकाः कनकपुङ्खशोभिनः ।
सर्वतः प्रमथमण्डलेऽपतञ्छार्वरे[१] दिनमणेरिवांशवः ॥८६॥

तां पुरैव विकृतां वरूथिनीं स्वाशुगैर्विकृतिमापितां पराम् ।
वीक्ष्य वीक्ष्य समरे विजह्रिरे ता निरीक्षितपरस्पराननाः ॥८७॥

स्त्रस्तशूलमपविद्धतोमरं ध्वस्तमुद्गरमपास्तकार्मुकम् ।
नन्दिनं शरणमीयुराहवे ताडिता गणवरास्तदाशुगैः ॥८८॥

धावतो गणवरान्निवारयंस्तर्जयन्युधि च तत्सखीजनान् ।
सन्ददर्श धुरि तां रथे स्थितां स द्वितीय इव शङ्करो गणः ॥८९॥

निर्दयं प्रविविधुः सखीजना मन्दमन्दमिषुभिस्तमम्बिका ।
मातृहस्तगलिता हि मार्गणाः कस्य मर्मणि निवेष्टुमीशते ॥९०॥

१. शार्वरे तमसि।

स्वामिनीति जननीति चावशान्निस्सरत्सु वचनेषु चासकृत् ।
पाणिना स युयुधे क्षणं बलादञ्जलिं प्रतिमुहुश्चिकीर्षता ॥९१॥

पाण्ड्यराजदुहितुः करच्युता नाशुगास्तमसुभिर्व्ययोजयन् ।
तत्त्वतो हि कुसुमानि सायकानैक्षवं च धनुराहुरागमाः ॥९२॥

सर्ववित् स हि शिलादनन्दनः सन्निवृत्य झटिति स्वयं रणात् ।
स्वामिने तदखिलं व्यजिज्ञपत् पादयोः प्रणिपतन् मुहुर्मुहुः ॥९३॥

सन्धिरेव भवतस्तयोचितः सङ्गरो न तु महेश! जात्वपि ।
एहि याम इतिवादिनं तु तं सोऽवलम्ब्य निरगात् कृतस्मितः ॥९४॥

पाण्ड्यराजदुहितुर्हि दक्षिणः प्रास्फुरत् समरकर्मणे भुजः ।
वीक्षिते तु वृषभध्वजे विभोरस्फुरत् स्वयमदक्षिणो भुजः ॥९५॥

आदिमं रसमिवात्तविग्रहं त्यक्तरौक्ष्यमिव तेजसां निधिम् ।
सा ददर्श शरदिन्दुसुन्दरं पुङ्गवे पुरहरं सनन्दिनम् ॥९६॥

स्त्रंसते स्म सशरं धनुः करात् तत्वरे तमुपगूहितुं मनः ।
उन्ममज्ज पुलकोऽभितस्तदा निर्ममज्ज हृदयेऽधिकः कुचः ॥९७॥

यं प्रहर्तुमवलम्बितं धनुस्तं निरीक्ष्य समरे तदुज्झितम् ।
तत्कटाक्षशरणः समाददे साभिमान इव मीनकेतनः ॥९८॥

तद्विलोकविवशीकृते हरे बाणपातचकिते च नन्दिनि ।
रन्ध्रमेतदुपलभ्य दर्पकः स्वां रुषं सफलयाम्बभूव सः ॥९९॥

युध्यते कथमियं कुमारिका युध्यते कथमसौ हरस्त्विति ।
द्रष्टुमिच्छति जगत्त्रये स्मरस्तावुभौ शरगणैरिवाकिरत् ॥१००॥

यां विदन्नपराध्यमाशुगं प्रागजीयत कृतश्रमः स्मरः ।
अद्य लब्धमनया महद्यशः काल एव विजयस्य कारणम् ॥१०१॥

तस्तम्भिरे च मुमुहुश्च चकम्पिरे च
यत् त्रासिता युधि तया प्रमथाः समस्ताः ।
सद्यो दशा परिणता ननु सैव तस्यां
कस्यापि जीर्यति न शैवजनापचारः ॥१०२॥

मारस्य चार इव वीक्ष्य हरं पुरस्ता-
दन्तर्यदा प्रविशति स्म कुचस्तृतीयः ।
सम्बोधितः सुमतिना सविधं तदैव
तस्या जगाम तरुणस्तरुणेन्दुमौलिः ॥१०३॥

ददृशे किल पुष्पवर्षमेकं प्रकटं मूर्ध्नि तयोस्तदा प्रवृत्तम् ।
हृदयस्थपरस्परा[1]धिगम्यं ववृते चान्तरमाङ्गजं तदन्यत् ॥१०४॥

उन्नमय्य मुखमानतमस्याः पाणिनेदमवदत् प्रमथेशः ।
पश्य देवि! किमपत्रपसे त्वं यत् त्वया युधि वयं विजिताः स्मः ॥१०५॥

घटितमखिलं ज्ञातो भावो न किञ्चन शेषितं
तदपि भवतीं वाचा याचामि काञ्चनमालिकाम् ।
इति निगदति स्मेरे शम्भौ रसोत्तरमुत्तरं
चतुरमवदत् सद्यो बाला तथा क्रियतामिति ॥१०६॥

चातुर्यं तदवेत्य वाक्यसरणौ चन्द्रार्धचूडामणि-
र्बाले! तत् कियते तथैव भवती सद्यः परावर्त्तताम् ।
आसन्ने विधुवार एव मधुरामेतास्मि सज्जीभवे-
त्याभाष्य स्मितमन्थरं स्वयमसावन्तर्दधे[2] तामपि ॥१०७॥

सद्यः करग्रहफला तव जैत्रयात्रे-
त्युक्तं न विस्मर वचः कलशीभुवेति ।
सा बोधिता सुमतिना सविलज्जमन्तः
स्मित्वा तदैव मधुराभिमुखी प्रतस्थे ॥१०८॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
दशमः सर्गः ।।१०।।

●

---

१. 'भिगम्यम्' इति खपुस्तके पाठः।

२. अन्तर्दधे तिरोहितः अन्तर्हृदये धृतवांश्च।

अथैकादशः सर्गः

अथोत्थितां तामनुगृह्णती चमूं सुखप्रसुप्तप्रतिबोधितामिव ।
विहाय सा भूमिपथं सखीवृता विहायसा प्रास्थित पुष्पकाश्रिता ।।१।।
ददर्श वल्मीकवदुन्नतान् गिरीन् महान्त्यरण्यान्यपि शाड्वलानिव ।
सुरापगाद्याः सरितोऽपि तन्तुवद् विदूरभावादवनौ नृपात्मजा ।।२।।
पुरोपशल्योपवनेऽवतीर्य सा शुभे मुहूर्त्ते सुमतिप्रवेदिते ।
विवेश राज्ञो भवनं परिष्कृतं गजेन दुग्धार्णवजन्मना शनैः।।३।।
प्रविश्य गेहं सदसि क्षणं स्थिता विसृज्य पौराननुयायिनोऽपि च ।
सखीसमेता सुमतौ पुरस्सरे जगाम मातुः सदनं तटातका ।।४।।
अभिद्रवन्तीं द्रुतमासनान्निजात् प्रमोदबाष्पस्थगितेक्षणामियम् ।
ननाम नाम स्वमुदीर्य पादयोर्विकीर्णपुष्पा विनयेन मातरम् ।।५।।
सुतां विनम्रां परिरभ्य निर्भरं शिरस्युपाघ्राय चुचुम्ब चानने ।
पुनश्च माता परिषस्वजे चिरं पुनश्च जघ्रौ सुचिरं शिरस्पदे ।।६।।
नियन्त्रितानन्दतरङ्गसम्प्लवां निरुद्धहर्षाश्रुलवां कथञ्चन ।
समेत्य सख्यः सुमतिश्च पादयोर्मुहुः प्रणेमुर्महिषीं महीपतेः ।।७।।
इयं नदीभर्त्तुरियं सुधान्धसामियं नृपाणामुपदेति मन्त्रिणा ।
निवेद्यमानेऽपि सुतामुखार्पितां न दृष्टिमावर्त्तयितुं शशाक सा ।।८।।
इयान् जयस्ते सुमतेः प्रभावतः सखीभिराभिः सुखमस्मि पोषिता ।
इमान् समालोकय देवि! तावदित्यबोधयन्मातरमम्बिका स्वयम् ।।९।।
तथेति सा मन्त्रिनिवेदितां पृथग् ददर्श दिव्यामुपदां च पार्थिवीम् ।
सुरद्रुमान् स्वर्गगवीं च पूजितान् प्रणम्य जग्राह नृपालभामिनी ।।१०।।

वरः सुराणां जगतां च यो वरो वरः स एव स्वयमम्बयार्जितः।
किमेभिरद्येत्यवदन्महत्प्रियं समेत्य सख्यः सुमतिश्च तां प्रति ॥११॥

किमेतदित्यप्रतिपत्तिमन्थरां विशिष्य देवीं सुमतिर्विबोधयन्।
स संविधित्सुः सकलं तदाज्ञया बहिः प्रतस्थे बहुधा तयादृतः ॥१२॥

उपस्थितेशानविवाहमङ्गलामुदीक्ष्य पुत्रीं मुमुदे न सा तथा।
यथा व्यषीदत् तनयोत्सवप्रियं पतिं स्मरन्ती मलयध्वजं नृपम् ॥१३॥

परीत्य हेमाम्बररत्नभूषणैः प्रवर्त्तितारात्रिकमङ्गला स्वयम्।
चकार रक्षां जननी तनूभुवः सितेन फाले भसितेन शूलिनः॥१४॥

अथोपकार्या विविधाः सुधान्धसां धराभुजां तत्र तपस्विनामपि।
समस्तवस्तूपचिताः समन्ततश्चकार सज्जाः सुमतिः क्षणादिव ॥१५॥

सुगन्धिगन्धद्रवलिप्तभित्तिकं सुवर्णरम्भाघटितं गृहे गृहे।
नियन्त्रितच्छत्रमुदञ्चितध्वजं पुरं स्वतः पौरजनैरलङ्कृतम् ॥१६॥

विनिर्गतः सुन्दरनाथलिङ्गतो महेश्वरो मानुषमास्थितो वपुः।
पुरोपशल्येऽवततार संवृतो गणैः सुरैर्मातृगणैश्च सर्वतः॥१७॥

स पाण्ड्यदेवीप्रहितेन मन्त्रिणा निवेदितासन्नमुहूर्त्तमङ्गलः।
प्रभुर्विवाहोचितवेषसुन्दरः प्रवेष्टुकामो मधुरां विनिर्ययौ ॥१८॥

किरीटकोटीघटितोऽस्य पाटलो मणिर्बभौ वासुकिनोपदीकृतः।
निकृत्य बालं विधुमुच्चकैस्ततः परिस्फुरन् बाल इव त्विषां पतिः॥१९॥

विजित्य मारं जगदेकधन्विनं यदाप कीर्त्तिं महतीं महेशितुः।
तदक्षि तस्मिन्नधुना विजृम्भिते ममज्ज मन्दाक्षवशादिव स्वयम् ॥२०॥

प्रसक्तमङ्कं विमले कथञ्चन प्रमार्ष्टुमीष्टे न शिवोऽपि सर्वथा।
मृगेण हीनोऽप्यलिकेऽस्य यत् क्वचिद्बभौ मुखेन्दुर्मृगनाभिलाञ्छितः॥२१॥

कपोलसौन्दर्यममुष्य पश्यतः कटाक्षरेखाः पतिता जनस्य याः।
नवोद्गतश्मश्रुनिभादिहैव ता निषेदुरत्यादरकीलिता इव ॥२२॥

विशुद्धमुक्ताफलकुण्डलाङ्कितं विकीर्णमन्दस्मितसुन्दराधरम् ।
विशालनेत्रं वदनं निरीक्षितुं तदस्य सैवार्हति मीनलोचना ॥२३॥
विशुद्धहेमत्विषि विश्वमङ्गले वपुष्यमुष्याद्भुतकुङ्कुमाङ्किते ।
अलक्षि सूक्ष्मो विशदश्च कञ्चुकोऽवतंसितेन्दोरिव चन्द्रिकाङ्कुरः॥२४॥
मुहूर्त्तपर्यन्तविलम्बनाक्षमाविजृम्भमाणस्मरसञ्ज्वरार्जितः ।
विनीलिमेव व्यरुचद् भुजान्तरे तनुस्तदीये मृगनाभिचर्चिका ॥२५॥
पृथग्विधाभिर्मणिहारयष्टिभिः परिष्कृतं तद्वपुरैन्दुशेखरम् ।
अलक्ष्यताखण्डलचापमण्डितः पयोधरः सान्ध्यरुचेव पाटलः॥२६॥
मणीमयैरङ्गदकङ्कणादिभिर्भरं न मेने मृदुलोऽपि तद्भुजः।
महीधराणां महतां फणाभृतां विरोपणासादितलाघवोत्सवः॥२७॥
दिगम्बरः काञ्चनमम्बरं हरः कथं बभारेति न विस्मयाय नः।
तनुत्विषा तस्य दिशो दशापि यत् प्रतप्तकार्त्तस्वरभास्वरीकृताः॥२८॥
किमस्य मञ्जीरपदे कृतालयाः परीत्य मुक्ताश्चरणं सिषेविरे ।
महोत्सवं द्रष्टुमिमं महेश! नः सकृत् पुनः संसरणं भवत्विति ॥२९॥
वपुश्चिदानन्दमयं यदद्भुतं तदावृतं तावदविद्ययद्यया ।
इदं ततस्सुन्दरमित्थमावृतं मणित्विषेति व्यषदन्महर्षयः॥३०॥
विभूषितस्यास्य पुरः पुरन्दरो विशालमेकं मुकुरं समाददे ।
[१]न तत्समश्चेति गिरं पुरातनीमपाकरिष्यन्निव बिम्बलम्भनात् ॥३१॥
स नन्दिना सङ्घटितं पदाब्जयोः पुनन् पुरारिर्मणिपादुकायुगम् ।
करौ कृतार्थौ कमलाक्षवेधसोः सलीलमालम्ब्य शनैर्बहिर्ययौ ॥३२॥
मदालसाभिक्रमणाक्षिमीलनैः करार्पणाकुञ्चितकर्णचापलैः।
गजाननात् तत्क्षणशिक्षितैर्दृढं स पुङ्गवः कुञ्जरपुङ्गवोऽभवत् ॥३३॥
उदञ्चिताकुञ्चिततत्पुरःपदक्षणार्पिताङ्घ्रिः श्रवणावलम्बनः।
सलीलमुन्नम्य स पूर्वपर्वतं पतिस्त्विषां बाल इवारुरोह तम् ॥३४॥

१. 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च लोके' इति।

निगृह्यमाणौ करिणौ मुहुर्मुहुः पुनर्नयन्तौ सममाज्ञया विभोः।
कृतानुलापौ विधिकेशवौ तदा प्रचेलतुस्तस्य तु पार्श्वयोर्द्वयोः॥३५॥

क्वचिन्महाकालमुखान् गणेश्वरान् क्वचिच्च देवासुरसिद्धचारणान् ।
नियन्त्रयन् दूरत एव पार्श्वयोश्चचाल नन्दी पुरतः सवासवः॥३६॥

स्मृतीतिहासैर्निगमास्तमेकतः शिवागमास्तन्त्रगणैस्ततोऽन्यतः।
ववन्दिरे वन्दिदशामुपाश्रिता विमिश्रिता योगिभिरात्मदर्शिभिः॥३७॥

पुरः पुरः पाण्ड्यनृपालवाहिनी ततोऽनु देवाः प्रमथास्ततोऽनु च ।
ततोऽनु भेरीजयकाहलादयस्ततोऽनु चेलुर्विविधा जयध्वजाः॥३८॥

शचीमुखैर्निर्जरकामिनीजनैः समावृते मातृगणैश्च सर्वतः।
महार्हकर्णीरथमध्यगे रमावचोऽधिदेव्यौ तमनु प्रचेलतुः॥३९॥

श्रियं नृपाणामवरोधसुभ्रुवो द्विजातिपत्न्यो दयितां हविर्भुजः।
गिरं गृहिण्यो विदुषां च सादरं विशिष्य भक्त्यावनता ववन्दिरे ॥४०॥

समुद्धृतं मूर्धनि तस्य पाण्डरं प्रकाशते स्मातपवारणं महत् ।
शिरस्स्थितं स्वं शिशुमस्य वीक्षितुं समागतः पूर्ण इव क्षपाकरः॥४१॥

सितातपत्रान्तरसम्मितं विभोः शिरस्पदं वीक्षितुमुन्मना मनाक् ।
विधातृहंसः परितः पतन्निव व्यलोकि धूतं दिवि चामरद्वयम् ॥४२॥

अयं स राज्ञीपतिरेति पश्यतेत्यनुद्रवज्जानपदोक्तिभङ्गिभिः।
कृताभ्यसूयेषु गणेषु सस्मितौ हरिर्विरिञ्चिश्च तमन्वपश्यताम् ॥४३॥

पराक्रमं स्वं प्रकटीचिकीर्षता समाहृतं शम्बरवैरिणा शिवे ।
बलं निजं मौलमिवाङ्गनाजनस्तमीक्षितुं सन्निपपात सर्वतः ॥४४॥

तमेकवक्त्रं द्विभुजं द्विनेत्रमप्यमानुषं भावमिवास्थितं त्विषा ।
निरीक्षमाणा निभृतैर्विलोचनैः परस्परामित्थमवादिषुः स्त्रियः॥४५॥

अहो मुखाम्भोजमहो युगं दृशोरहो भुजद्वन्द्वमहो भुजान्तरम् ।
अहो महत्कौशलमस्य वीक्षितेष्वहो विचित्रा मदवारणे स्थितिः॥४६॥

जिता त्वया यत् पृथिवी न तज्जितं जिताश्च यद्देवि! सुरा न तज्जितम् ।
अनेन यूना यदनन्यनिर्जितं जितं वधूजन्म तदूर्जितं जितम् ॥४७॥
अमुं समालोक्य युगेन सा दृशोरमुं समाश्लिष्य भुजद्वयेन वा ।
कथं पुनर्निर्वृणुयात् तटातकाप्यपूर्णकामाः सकला वयं ततः॥४८॥
हृतं मनोऽनेन हृते विलोचने सहैव नीताः सखि! पञ्च चासवः।
इदं वपुर्नः परमत्र पातितं गतत्रपो विध्यति तच्च मन्मथः॥४९॥
त्वदीक्षणायोपगतास्त्वदाश्रिता हिनस्ति नस्त्वय्यपि पश्यति स्मरः।
इतीरयामो वयमस्य सन्निधौ प्रभुः किलायं नगरस्य चास्य नः॥५०॥
मयाम्बुजाक्षः सविशेषमीक्षितो मयाद्य दृष्टः सविधे चतुर्मुखः।
अमुं युवानं प्रथमं विलोकयन्त्यहं तु मुग्धा न कमप्यवेदिषम् ॥५१॥
मयास्य दृष्टे विपुलायते दृशौ मयास्य मन्दस्मितमीक्षितं शुचि ।
अहं द्वयं प्रैक्षिषि साधु साध्वियं पशुर्हि नः पुच्छविषाणवर्जितः॥५२॥
अनङ्गसर्वस्वमनन्यवीक्षितं न्यधायि यत् पाण्ड्यकुमारिकावशे ।
तदप्यवस्कन्तुमुपागतः स्वयं युवा किलायं चतुरा जितस्मरः॥५३॥
इति प्रवृत्ताः प्रतिवीथि सङ्कथा मृगीदृशामाकलयन् कृतस्मितः।
विकीर्यमाणः पथि लाजमौक्तिकैः पुराङ्गनाभिः पुरशासनो ययौ ॥५४॥
स राजगेहं समया मतङ्गजं नियन्त्रयन्नादिशति स्म नन्दिनम् ।
श्रियं च वाणीमपि राजमन्दिरं प्रवेशय प्रागमरीगणैरिति ॥५५॥
ततः शिलादात्मजवेत्रताडितद्रवन्नभोभूचरसंसदा पथा ।
समं समस्तामरसुन्दरीजनैर्जगज्जनन्यौ ययतुर्नृपालयम् ॥५६॥
पुरस्कृते स्वोचितया सपर्यया पुरोधसा कुम्भभवेन ते उभे ।
अभिद्रुता काञ्चनमालिका जवाद् विकीर्णपुष्पा पदयोरवन्दत ॥५७॥
पृथक् पृथक् सा परिरभ्य लालिता शचीरमावाग्जननीभिरादरात् ।
श्रिये सरोजं शुकमुज्ज्वलं गिरे मणिं च शच्यै विनयादुपाहरत् ॥५८॥

उपेहि मातामहि! कुत्र सा वधूः प्रदर्शयास्मज्जननीमितीरिता ।
निनाय ताः काञ्चनमालिका शनैस्तमालयं यत्र तटातकास्थितिः ॥५९॥
विसृज्य भद्रासनमात्तपादुकां समायतीं प्रश्रयगन्धिभिः पदैः ।
वधुं विवाहोचितवेषकोमलां निरीक्ष्य तस्थुर्निभृताः सुरस्त्रियः ॥६०॥
अलक्ष्यतास्या मणिपादुकाञ्चले समन्ततो मौक्तिकपङ्क्तिरुज्ज्वला ।
अदूरलग्ना चरणारविन्दयोरनुश्रवाणामिव वर्णपद्धतिः ॥६१॥
अतीत्य लाक्षारसमाहितं नवं मणिप्रभां पादुकयोश्च तावतीम् ।
अकृत्रिमः पाटलिमा पदाब्जयोरलक्ष्यतास्या विसरन् बहिःस्फुटम् ॥६२॥
प्रबोधयन्ती श्रियमक्षिसंज्ञया सरस्वती तच्चरणाम्बुजद्वयम् ।
क्षणं निदध्यौ विकचेक्षणा ततश्चिरं तु दध्यौ मुकुलीकृतेक्षणा ॥६३॥
समापतन्त्याः सविलासमाबभौ मनोहरोऽस्या मणिमेखलारवः ।
विजित्य शम्भुं मदनेन गर्जता प्रवर्त्तितोच्चैरिव वीरघोषणा ॥६४॥
प्रतिक्षणोन्मेषिपयोधरोन्नतिप्रतिस्फुटत्कञ्चुकसन्धिपूरणः ।
उरोजनिश्शेषसमावृते बभावुरस्यमुष्या मणिहारकोरकः ॥६५॥
परस्परस्पर्ध्यपि तत् कुचद्वयं विजेतुकामं किल मेरुमन्दरौ ।
तथा समेतं समये मिथः स्वयं यथोपलभ्येत न किञ्चिदन्तरम् ॥६६॥
कृपाणचापग्रहकन्दुकाहतिप्रपन्नकोटीरतटार्पणादिभिः ।
करो न काठिन्यमवाप हेतुभिर्वदान्यतावासनयेव सुभ्रुवः ॥६७॥
त्रिलोकजेतुर्जयलाञ्छनेन सा त्रिभङ्गिसङ्घट्टितमौक्तिकात्मना ।
करारविन्दं कटकेन बालिका विभूषयामास मनोभवाज्ञया ॥६८॥
उपासितुं सा पतिमुत्पलप्रियं करे च कर्णे च निवेशितोत्पला ।
बभार भूयो नयनोत्पले ततः स्वयं बभूवोत्पलदामकोमला ॥६९॥
अलक्षि ताटङ्कयुगान्तरार्पितो विनिर्मितो मौक्तिकरत्नमण्डलः ।
स्वयंवरायोपगतस्त्यजन् विधुं तदाननेन्दोरिव तारकागणः ॥७०॥

अलक्ष्यतासन्नकरग्रहोत्सवप्रमोदजोऽस्या विशदः स्मिताङ्कुरः।
विसृत्य नासामणिचन्द्रिका बहिर्विभूषयन्तीव रदच्छदान्तरम् ॥७१॥
प्रचीयमानं मुखरामणीयकप्रवाहमित्थं वयसा नवं नवम्।
अवेक्ष्य मीनाविव जातवल्गनावशोभिषातां चपले तदीक्षणे ॥७२॥
विधुं चतुर्धा प्रविभज्य तन्मुखे त्रिभिः कपोलौ निटिलं च कल्पयन्।
तुरीयमंशं विनियोगवर्जितं न्यवेदयत् स्वामिनि शङ्करे विधिः॥७३॥
विशेषयामास यदर्धचन्द्रतो ललाटमस्या मृगनाभिरेखिका।
विशेषकत्वं वहति स्म तेन सा ततोऽन्यतस्तत्पदमौपचारिकम् ॥७४॥
रराज तद्वेणिलतावलम्बिनी प्रसूनपङ्क्तिश्चरमाङ्कसीमनि।
प्रहर्त्तुमीशं समये मनोभुवा निवेशिता गूढमिवेषुसंहतिः॥७५॥
हरस्य शृङ्गाररसाधिदेवतामवेक्ष्य तां मन्थरमायतीं पुरः।
अलज्जत श्रीर्जगदादिसुन्दरी ललज्जिरे लज्जितुमप्सरोगणाः॥७६॥
पदैरिमां प्राकृतवस्तुसंहतिप्रसक्तसङ्केतमलीमसीकृतैः।
अवर्णयन्ती विववार भारता स्ववैदुषीं मौनत एव केवलम् ॥७७॥
शची तदीयादृतरूपदर्शने सहस्रमक्ष्णां स्वयमिच्छती सती।
सकृत्प्रवृत्त्यापि चकाङ्क्ष गौतमे बलादहल्याकृतशापमात्मनः॥७८॥
ततः शनैर्भूषणगौरवेण सा सखीजनालम्बितहारमण्डला।
ननाम वाणीकमले नता स्वयं सुराङ्गनाभिः परिषस्वजे शचीम् ॥७९॥
अयं प्रणामो ननु लाभ एव नो विवाहदीक्षावभृथे तु देवि! ते।
न हि प्रणामावसरं लभेवहीत्यवोचतां तां परिरभ्य ते दृढम् ॥८०॥
अथावतीर्य द्विरदादलङ्कृतादनुद्रुतः पारिषदैः सुरैरपि।
विरिञ्चिवैकुण्ठकरावलम्बनो विवेश राज्ञो भवनं महेश्वरः॥८१॥
तमर्घ्यपाद्याचमनीयपूर्वया सपर्यया कुम्भभवः सभाजयन्।
प्रवेशयामास वरं महर्षिभिः प्रसन्नया तस्य दृशा कृतार्थितः॥८२॥

स पाण्ड्यशुद्धान्तविलासिनीजनैर्विकीर्यमाणः शुभलाजमुष्टिभिः।
जटाभिघातोत्पतदभ्रवाहिनीपयःकणाकीर्ण इवाबभौ वरः॥८३॥

प्रविष्टमन्तः प्रतिहारसीमनि प्रतीक्ष्य जामातरमिन्दुशेखरम्।
प्रचोदिता काञ्चनमालया रमा चकार पाद्यं पयसास्य पादयोः॥८४॥

प्रदीपहस्ता वचसामधीश्वरा प्रदक्षिणीकृत्य शचीसमन्विता।
प्रवेशयामास शशाङ्कशेखरं पुरस्सरन्ती दिविषत्पुरन्ध्रिभिः॥८५॥

स विद्रुमस्तम्भचतुष्कशोभितां विचित्रवैदूर्यविटङ्कलाञ्छिताम्।
विलम्बिमुक्तामणिदामकोमलां विवेश देवोऽथ विवाहवेदिकाम्॥८६॥

भेरीभाङ्कारसान्द्रं बहिरबहिरपि प्रौढशुद्धान्तकान्ता-
पाणिव्याविद्धतूर्यध्वनिजनितचमत्कारसङ्गीतरम्यम्।
जामातृश्लाघनोक्तिव्यतिकरितवधूबान्धवोल्लासहासं
जज्ञे राज्ञो गृहं तन्मुनिजनरचितोत्तुङ्गमङ्गल्यपाठम्॥८७॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
एकादशः सर्गः ।।११।।

अथ द्वादशः सर्गः

अथासने रत्नमये निषण्णमाद्यं युवानं मुनयः पुराणाः।
आशीर्वचोभिर्विविधैरपुष्णन्ननाहतातोद्यनिनादमिश्रैः ॥१॥

प्रकीर्य पुष्पाणि मणीमयानि पत्नीं नमन्तीं मलयध्वजस्य ।
श्रिया च वाण्या च निवेद्यमानां श्वश्रूं हरः प्रैक्षत गौरवेण ॥२॥

अगस्त्यमामन्त्र्य ततो विधातुरादेशतः श्रीश्च सरस्वती च ।
निवेशयामासतुरासनार्धे वधूं ह्रिया नम्रमुखीं वरस्य ॥३॥

दाने स्वसुर्दानवमर्दनोऽपि नियुज्यमानः कमलासनेन ।
श्रिया समं काञ्चनमालिकायाः समक्षमारान्निषसाद वध्वाः॥४॥

प्रस्थापितः प्राग् गिरिजाविवाहे यत् कुम्भजन्मा तदृणं विनेतुम् ।
ब्रह्माणमीशस्तु विवाहहोमे वव्रे तमध्वर्युमथाब्जयोनिम् ॥५॥

यत्नादपि प्रागनवेक्षितं यत् तच्छाम्भवं पादतलं मुकुन्दः।
पद्माकरावर्जितपाद्यधौतमानर्च पश्यन्निभृतं प्रसूनैः॥६॥

आरोपयन्नङ्कतलं हरिस्तामाचक्षते स्वं परमं पदं याम् ।
राज्यश्रिया दक्षिणया सहैव ददौ त्रिवेदीकवये वराय ॥७॥

दातुर्ग्रहीतुश्च किमस्ति गोत्रं को वा पिता कश्च पितामहो वा ।
अतोऽद्भुतस्तुभ्यमिमां ददामीत्यासीदियानेव तु दानमन्त्रः॥८॥

[1]तत्पूर्वमुत्तानदशागृहीतसङ्केतके पाणितले पुरारेः।
न्यस्तः करः पाण्ड्यकुमारिकायाः सर्वोत्तरत्वं प्रकटीचकार ॥९॥

करो गृहीतः पृथिवीपतिभ्यो दिक्पालकेभ्यश्च यया जयन्त्या ।
तस्यास्त्वयाग्राहि करोऽधुनेति देवी गिरां सस्मितमाह देवम् ॥१०॥

---

१. तर्त्पूवमित्यादि। इदम्प्रथममुत्तानिते इति विशेषणार्थः।

परस्परस्योपरि मन्मथेन प्रयुक्तमस्त्रं समयं प्रतीक्ष्य ।
सन्दर्शयन्ताविव चक्रतुस्तौ माल्यार्पणव्यत्ययमङ्गलानि ॥११॥

गृह्णन् वरः स्वाञ्जलिना मृगाक्ष्या लाजाञ्जलिं होमविधौ चकाशे ।
माल्यापवेधम्लपनापराधनिर्माजनायानुनयन्निवेमाम् ॥१२॥

अश्मानमारोपयितुं पदाब्जमालम्बमाने दयिते मृगाक्ष्याः।
पादग्रहः प्राथमिकोऽयमस्याः प्रचीयतामित्यवदन्मुकुन्दः॥१३॥

कान्तः शरण्यो जगतां त्रयाणां तस्याः करस्थे चरणारविन्दे ।
ऐश्वर्यमुर्व्यादि सदाशिवान्तमव्याहतं तद् बुबुधे करस्थम् ॥१४॥

आमुक्तमञ्जीरमलक्तकाङ्कमाकुञ्चितं किञ्चिदिव ह्रियान्तः।
स्विन्नं करे स्विद्यति लग्नमैशे धन्याः पदं तद् ददृशुर्जनन्याः॥१५॥

आसीत् तदाविष्कृतहर्षबाष्पमक्षिद्वयं काञ्चनमालिकायाः।
आ मानुषादा च महेश्वरीयादानन्दसाम्राज्य[1] इवाभिषिक्तम् ॥१६॥

आधीयमानेऽश्मनि तत्पदाब्जे मञ्जीरघोषो मधुरो जजृम्भे ।
सद्यः समास्फालितदोर्द्वयेन मुक्तः स्मरेणेव जयाट्टहासः॥१७॥

प्रदक्षिणीकुर्वति[2] हव्यवाहं द्वन्द्वे जगन्मङ्गलधाम्नि तस्मिन् ।
प्रदक्षिणींचक्रुरिव प्रजानां दृशस्तदीयोत्पलदामदम्भात् ॥१८॥

निर्वर्त्त्य वैवाहिकहोमशेषमम्भोजभूः कुम्भभुवोपदिष्टः।
न्यवेशयद्रत्नमयेऽथ पीठे वामे वधूं दक्षिणतो वरञ्च ॥१९॥

आसन्नमप्यन्तरलेशशून्यं मिथो न तृप्तिं मिथुनं तदूहे ।
अतृप्तयोरेकशरीरभावेऽप्यासक्तिरेषा कतमा तयोः स्यात् ॥२०॥

आशीर्भिरानुश्रविकीभिराद्यामाचारपद्यामनुपालयन्तः ।
संवर्धयामासुरिमौ समेता ब्रह्मर्षयो ब्रह्ममुखा हसन्तः॥२१॥

---

१. साम्राज्येत्यादिर्मधुर इत्यन्तोंऽशः खपुस्तके न लिखितः।

२. ति हव्येत्यादिर्दृश इत्यन्तोंऽशः खपुस्तके न लिखितः।

स दक्षिणाभिः परितोष्य विप्रान् सम्मान्य देवानुचितोपचारैः।
विश्रान्तिहेतोरवरोधगेहं विवेश देवोऽथ तटातकायाः॥२२॥
धैर्योपदेशादसकृत् सखीभ्यां वाणीरमाभ्यां प्रतिबोधितायाः।
आलम्बमानः करमम्बिकाया मञ्चे परार्ध्ये निषसाद देवः॥२३॥
ताम्राधरोष्ठं तरलायताक्षमास्विन्नमीषत्त्रपयावनम्रम्।
वक्त्रं शनैरुन्नमयाम्बभूव मार्जन्निव स्वेदलवान् स तस्याः॥२४॥
ताम्बूलमासन्नसखीवितीर्णमादाय पर्याकुलितां ह्रिया ताम्।
आलक्षयन्ती कमला सलीलमाह स्म पत्ये प्रतिपादयेति ॥२५॥
कुतो गृहीता वलयास्त्वयेमे केनोपहारीकृत एष हारः।
इत्यङ्गमङ्गं पतिराममर्श जिज्ञासयेवाभरणेषु तस्याः॥२६॥
[1]आपृच्छ्यमाना दयितेन तत् तदवाङ्मुखी नोत्तरमाचचक्षे।
निर्बन्धपृष्टा तु कथञ्चिदेषा मन्दस्मितेनोत्तरयाम्बभूव ॥२७॥
माता तवेयं मलयध्वजस्य किं भोगिनी किं गृहिणीषु काचित्।
इत्युक्तिभिः कोपयतापि पत्या प्रत्युत्तरं भ्रूकुटिरेव लेभे ॥२८॥
तदिङ्गितानामयथावबोधात् समाचरन्तीभिरिवान्यदन्यत्।
सल्लाँपयामास रुषा सखीभिः सङ्केतिताभिः स हसन् नवोढाम्॥२९॥
यदाह यत् प्रैक्षत यज्जहास यदास्त जोषं यदपि न्यषेधत्।
सा तेन तेनैव शरीरलाभसाफल्यमापादयति स्म यूनः॥३०॥
स यावदित्थं [2]समयाचकार नवोढया नर्मपरो महेशः।
तावज्जना [3]भक्तकराः समेत्य निर्वर्तितं पाकविधिं शशंसुः॥३१॥
ते शासनात् तत्र महेश्वरस्य प्राक् ब्राह्मणान् भोजयितुं समेतान्।
सम्मेलयन्ति स्म समन्ततोऽपि स्वयं तु भक्त्या सुमतिर्महर्षीन् ॥३२॥

---

१. आपृच्छ्यमाना ईषत् पृच्छ्यमाना।
२. समयाचकार समयं यापितवान्।
३. भक्तकरा अन्नकराः।

असेवमानौ नटनं पुरारेरपोऽपि यौ जात्वपि नाददाते।
तौ व्याघ्रपादश्च पतञ्जलिश्च सन्नेहतुर्हेमसभां प्रयातुम् ॥३३॥
आकर्ण्य तन्निश्चयमानिनाय तौ यौगिनौ सुन्दरपाण्ड्यदेवः।
आचष्ट चैनावभिगम्य भक्त्या पादे स्पृशन् प्रश्रयपूर्वमित्थम् ॥३४॥
सभानटः काञ्चनसंसदीव संसेव्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः।
हालास्यनाथोऽपि करोति नृत्तमस्मिन् सदा रूप्यसभान्तराले ॥३५॥
अत्रैव नृत्तं तरुणेन्दुमौलेरासेव्य माध्याह्निकमद्भुतं तत्।
आगच्छतं क्षिप्रमनुग्रहीतुं प्राणाग्निहोत्राचरणादिहास्मान् ॥३६॥
इतीरितौ पाशुपतौ मुनी तौ तथेति गत्वा कनकाम्बुजिन्याम्।
निर्वर्त्तयन्तौ नियमाभिषेकमासेदतुर्नृत्तसभां पुरारेः॥३७॥
अन्तर्हितब्रह्मकपालजालमाबद्ध्य दृश्येन्दुकलं कपर्दम्।
आमुक्तवैयाकरणाङ्गदाङ्घ्रिरवातरत् तत्र तदा नटेशः॥३८॥
मुरं पुरा यः स्वयमाजघान स एव देवो मुरजं तदानीम्।
ससर्ज यस्तालं[१]मसेवनीयं स एव तालं जगृहे तु वेधाः॥३९॥
प्रागेव यः पाण्ड्यसुतोपलम्भान्नाथः स्थितो नर्त्तितुकाम एव।
भक्तानुकम्पामपदिश्य तस्य नृत्तं तदावर्त्तत निर्विशङ्कम् ॥४०॥
अतोद्यगीतानुगपादतालमाविर्भवद्भावरसोत्तरङ्गम् ।
आवर्त्तवेगत्रुटिताङ्गहारमनृत्यदीशो ललिताङ्गहारम् ॥४१॥
उदञ्चितोऽङ्घ्रिश्चिरमुल्ललास नृत्ते स्थितावर्त्तकनाम्नि शम्भोः।
चिते विलीने जतुवन्मुनीनां न्यासादिव स्पन्दयितुं न शक्यः॥४२॥
वृत्तौ चकारेव विलम्बितायां मञ्जीरनादैः प्रणवोपदेशम्।
तस्यां द्रुतायां स तदूर्ध्वलग्नां तुर्यामुपादिक्षदिवार्धमात्राम् ॥४३॥
स्वभावरम्याणि यथा यथासन् स्वाच्छन्द्यतस्तस्य विचेष्टितानि।
तथा तथा पप्रथिरे जगत्यां शैलूषतन्त्रोपनिषद्प्रभेदाः॥४४॥

१. तालं वृक्षविशेषम्।

तालान्तनृत्तारभटीषु तस्य निर्गच्छतां निश्वसितागमानाम्।
आदौ महाव्याहृतितामवापुर्भूषाभुजङ्गेश्वरफूत्कृतानि ॥४५॥
उद्भिन्नरोमाञ्चमुदश्रुपूरमाश्चर्यसम्मूढमनन्यवृत्ति ।
आलेख्यविन्यस्तमिवास्त विश्वमानन्दनृत्तावसरे पुरारेः॥४६॥
सव्यानसम्मृष्टमुखं भवान्या विस्त्रस्तचन्द्रार्धविलोभनीयम्।
नृत्तान्तरम्यं वपुरिन्दुमौलेर्निध्याय तौ तुष्टुवतुर्मुनीन्द्रौ ॥४७॥
नम्रेषु चित्तान्नवनीतवृत्तेर्नाथ! त्वदीयादपि कोमलौ यौ।
अस्मत्कृते तौ चरणौ यदित्थमायासितौ तत् प्रथमं क्षमेथाः॥४८॥
त्वयीश! नृत्ताद्विरतेऽपि चित्तं त्वदास्पदं नौ परमाद्भुतेन।
नाद्यापि नृत्ताद्विरतिं प्रयाति ततो न किञ्चित् प्रतिभां भजावः॥४९॥
आवां प्रसादेन कृतार्थितौ ते याचावहे लोकहिताय किञ्चित्।
नृत्तोत्सवः काञ्चनसंसदीव नित्योऽस्त्वमुष्यामपि संसदीति ॥५०॥
तथेति दत्वाभिमतं तयोस्तत् प्रसेदिवान् लोकहितार्थनेन।
देवोऽनुजग्राह पुनः स्वयं तौ दत्वा शिवज्ञानमनन्यलभ्यम्॥५१॥
सेवावसाने पुरशासनस्य समागतान् भूमिसुरान् सुरांश्च।
हैमेषु पीठेषु वितीर्णपाद्यानस्थापयत् कुम्भभवोऽथ भोक्तुम्॥५२॥
ते भाविताश्चन्दनचर्चिकाभिः कर्पूरकाश्मीरकरम्बिताभिः।
अभ्यर्चिता दक्षिणया च माल्यैरभुञ्जतान्नानि रसोत्तराणि ॥५३॥
शाकौदनव्यञ्जनसूपयूष[१]रसायनक्वाथ[२]रसप्रभेदैः ।
भक्ष्यैरसङ्ख्यैर्घृतशर्कराढ्यैः फलैर्विचित्रैरपि तृप्तिमापुः॥५४॥
ते भक्ष्यभोज्यैः [३]खलचूर्णलेह्यनिर्यूह[४]पानीयगणैश्च चित्रैः।
विस्मापिताः स्वां विधिवञ्चितेति जातिं निनिन्दुः शतशः सुधाशाः॥५५॥

---

१. यूषो रसः; २. क्वाथः कषायः।
३. खलं दधिघनः; ४. निर्यूहः कषायः।

आपृच्छमाना विबुधा मनुष्यानास्वादभङ्गीमभिधां रसं च।
अत्यादरादभ्यवजह्रुरित्थमाश्चर्यमग्ना इव तान् पदार्थान् ॥५६॥

आकर्ण्य गर्हाममृताशनत्वे तपःफले तत्र सुरैः प्रयुक्ताम्।
वाताम्बुपर्णाशनवृत्तयोऽपि वाचंयमाः स्वानि जहुर्व्रतानि ॥५७॥

अनेकवक्त्रोदरपाणिचिह्नानालक्ष्य भूतेशगणानसङ्ख्यान्।
तद्विक्रियायै स्पृहयाम्बभूवुस्तत्र प्रजाः प्रत्यवसानसक्ताः॥५८॥

इत्थं जगत् तर्पितमिन्दुमौलिर्निशम्य निर्वर्त्तितनित्यकर्मा।
वध्वा समं भोजनवेदिकायामुपाविशन्मङ्गलतूर्यघोषैः॥५९॥

वाणीविरिञ्चौ कमलामुकुन्दौ शचीमहेन्द्रौ च निषदुरग्रे।
हेरम्बषाण्मातुरनन्दिनस्तु पार्श्वे निदेशेन शशाङ्कमौलेः॥६०॥

अथान्नपूर्णापरिविष्यमाणमन्नं शुचि स्वादु बहुप्रकारम्।
आमोदयन् नर्मभिरन्तिकस्थानभुङ्क्त वध्वा सह चन्द्रचूडः॥६१॥

स भुक्तशेषं कवलं प्रियायै समन्त्रमेकं प्रथमं ददौ यत्।
हेतुस्तदासीदिव भाविनीनां तद्भुक्तशेषग्रहसन्ततीनाम् ॥६२॥

पक्वं फलं [१]मान्मथमेतदद्य जामातुरेवार्हमिति ब्रुवाणम्।
सत्यं प्रसादेन तु [२]माधवस्य तल्लब्धमित्याह हसन् स शौरिम् ॥६३॥

पत्युः प्रियं बिम्बफलं विनैव फलान्यसंख्यानि मुधाहृतानि।
अतः पिपासा विरतास्य नेति वाणी वधूमाक्षिपति स्म राज्ञीम् ॥६४॥

भोज्यानि यानि त्रिदिवेऽद्भुतानि तान्याददानः स्वयमीषदीषत्।
सासूययोरात्मजयोर्महेशः शैलादये तत्र [३]दयाम्बभूव ॥६५॥

भुक्तोत्थितो नर्मकथाभिरित्थं विसृज्य विश्रान्तिकृते वयस्यान्।
सज्जीकृतं प्राप तटातकायाः शय्यागृहं सुन्दरपाण्ड्यदेवः॥६६॥

---

१. मान्मथं दाधित्थं अथ च पाञ्चशरम्।

२. माधवस्य वसन्तमासस्याथ च विष्णोः।

३. दय दाने।

ततो जनाः पाकगृहे नियुक्तास्तत्रान्नराशीन् शतशोऽवशिष्टान् ।
आवेदयामासुरनुक्रमेण देव्याः पुरः काञ्चनमालिकायाः ॥६७॥

कोट्यस्त्रयस्त्रिंशदिति प्रतीता सङ्ख्या त्वियं काचन देवतानाम् ।
सङ्ख्या गणानामपि मानवानां सङ्ख्यायते भुक्तवतां न कैश्चित् ॥६८॥

शाकेषु सूपेषु फलेष्वपूपेष्वन्नेषु माध्वीगुडशर्करासु ।
शिष्टानि शक्ता न वयं प्रवक्तुं शाधि त्वमेषामुपयोगयोगम् ॥६९॥

इतीरितं काञ्चनमालिका तच्चेटीभिरासूचयदात्मजायाः।
सा च प्रियं किं क्रियतामिहेति मन्दाक्षमन्दाक्षरमन्वयुङ्क्त ॥७०॥

तामाह देवस्त्वमसीह राज्ञी देवी त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
तत्तावकीमन्नसमृद्धिमेतां भोक्तुं जनाः के मम सम्भवेयुः॥७१॥

कुण्डोदरो नाम गणोऽयमेकस्तथापि शिष्टः परिचर्यया मे ।
भोक्तुं न यस्यावसरः पुराभूत् तं भोजय [१]स्वोदरपूरमेनम् ॥७२॥

इत्यादिशन्नन्नसमृद्धिगर्वमपाचिकीर्षुः स नृपालपत्न्याः।
देवो गणस्य त्रिजगच्छरीरवैश्वानरात्मा जठरं विवेश ॥७३॥

पौरोगवास्तत्र तया नियुक्ताः प्रवेश्य तं भोजनमण्डपान्तः।
विस्तार्य पत्राणि विशङ्कटानि भक्ष्याणि भोज्यानि ततोऽभ्यवर्षन् ॥७४॥

प्राणाहुतेः पर्युपयुक्तमन्नमप्यत्र दृष्ट्योपलभे न यावत् ।
तावत् कथं भोक्तुमुपक्रमेयेत्यूचे स भुङ्क्ष्वेति वदत्सु रोषात् ॥७५॥

सा पाण्ड्यदेवी सुमतिश्च तत्र समेत्य विस्मेरविलोचनान्तौ ।
आपूपिकैरान्धसिकैश्च भूयोऽप्यदापयेतां मुहुरन्नराशीन् ॥७६॥

पात्राधिकं प्रेक्ष्य स भक्तराशिं व्यामिश्रितं व्यञ्जनशाकभेदैः।
प्राणाहुतिं प्राथमिकीं कथञ्चिन्निर्वर्त्त्य तस्थौ निभृतं क्षुधार्त्तः॥७७॥

सम्भ्रम्य दास्योऽथ नृपालपत्न्याः सम्भूय सम्भूय यथोपलब्धम् ।
भक्ष्याणि भोज्यान्यदुरक्रमेण पक्वान्यपक्वान्यपि धावमानाः॥७८॥

---

१. 'चर्मोदरयोः पुरे' (पा.सू. ३-४-२१) इति णमुल्।

प्राणाहुतीः पञ्च ततः कथञ्चित् प्रसाध्य खिन्नः क्षुधया महत्या ।
स तावतीनां परिवेषिणीनां न चक्षमे तत्र गणो विलम्बम् ॥७९॥
अथान्नकूटैरभितोऽप्यसङ्ख्यैरपूपशैलैश्च निरन्तरालम् ।
महानसं स स्वयमाविवेश महाह्रदं मत्त इव द्विपेन्द्रः॥८०॥
तत्रान्नकूटान् सह भक्ष्यवर्गैरालोडयन् दृष्टिपथं प्रविष्टान् ।
षष्ट्या नवत्या च शतेन चैषां स एकमेकं कबलं चकार ॥८१॥
अन्नोच्चयानास्तरणैः सहैव दुग्धानि भाण्डैर्दृतिभिर्धृतानि ।
स्वीकुर्वतोऽस्माच्चकिताः समन्तात् प्रदुद्रुवुः पाकगृहे नियुक्ताः॥८२॥
सुरद्रुमाः स्वर्गगवी च तत्र सम्प्रार्थ्यमाना नरपालपत्न्या ।
यान् यानसंख्यानसृजन् पदार्थास्ते तेऽभवन्नस्य किलोपदंशाः॥८३॥
गोधूममाषाढकमुद्गशालिश्यामाकनीवारतिलादिमानि ।
धान्यानि चान्यानि स चर्वति स्म कुड्यैः कुसूलैर्मणिकैश्च[1] कुम्भैः॥८४॥
सम्भ्रान्तचेटीशतघुष्यमाणतच्चेष्टिताकर्णनजातलज्जाम् ।
अभिद्रवन्तीं स्वयमेव देवीमपाङ्गयन् सस्मितमास्त देवः॥८५॥
अथ क्षणादक्षयमन्नगर्त्तं ससर्ज तस्मै शफरेक्षणा यम् ।
तमप्यसौ स्थण्डिलमात्रशेषं चक्रे महद्भिः कबलैश्चतुर्भिः॥८६॥
अपूर्णमन्नैरुदरं ममेदमापूरयिष्ये सलिलेन वेति ।
कुण्डोदरे याचति पाण्ड्यकन्या सस्मार गङ्गां तरलोर्मिसङ्गाम् ॥८७॥
अथाभ्रसिन्धुर्मलयाद्रिशृङ्गादाविर्भवन्ती विपुलैस्तरङ्गैः।
आप्लावयन्तीव भुवं समस्तामभ्यर्णमागान्मधुरानगर्याः॥८८॥
स पाणिना वक्त्रनिवेशितेन तथा पपा तामपि दिव्यसिन्धुम् ।
कौतूहलात् प्रेरयतस्तमासीद् गङ्गाधरस्यापि यथानुतापः॥८९॥
स्वीकुर्वतस्तां सिकतावशेषां सृक्वद्वयीमालिहतश्च भूयः।
सा तस्य तां ग्लानिमवेक्षमाणा गौरी सलज्जा गिरिशं बभाषे ॥९०॥

---
१. मणिकैर्बृहद्भाण्डैः।

अजानती यद् भवतः प्रभावमन्नोच्चयोच्छेषमवादिषं प्राक् ।
तन्मर्षयन् मानद! तर्षमेनं कुण्डोदरस्यास्य निवारयेति ॥९१॥
व्याजेन केनापि गिरं त्वदीयां शूश्रूषमाणो यदकार्षमित्थम् ।
तत् संहृतं देवि! तव प्रभावादश्रान्तपूरास्तु वियन्नदीयम् ॥९२॥
वेगागता वेगवतीति नाम्ना ख्याता नदीयं भविता भुवीति ।
प्रसादयन् पाण्ड्यसुतां मृदूक्त्या रेमे तया सुन्दरपाण्ड्यदेवः॥९३॥
अथापरेद्युस्त्रिदशैः समस्तैरगस्त्यमुख्यैः परमर्षिभिश्च ।
पाण्ड्याधिराज्ये कलिताभिषेकः शशास पृथ्वीं स तया महिष्या ॥९४॥
इत्थं स पाण्ड्यतनयाचरणावलम्बसौभाग्यसम्पदुपपन्नसमस्तराज्यः।
देवान् विसृज्य निखिलानुचितोपचारैर्देवः ससागरवनां बुभुजे धरित्रीम् ॥९५॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
द्वादशः सर्गः ।।१२।।

अथ त्रयोदशः सर्गः

सम्प्राप्येत्थं पाण्ड्यराज्याभिषेकं सार्धं देव्या सुन्दरः पाण्ड्यदेवः।
आसीमाद्रेर्निर्हृतारातिशल्यां पृथ्वीं रेमे बिभ्रदेकातपत्राम् ॥१॥

साब्धिद्वीपा साटवीदुर्गशैला सर्वाप्युर्वी यत्तुलाकोटिमूर्ध्नि।
लग्ना दृष्टा रत्नवद् बाहुना तां तस्येदानीं बिभ्रतः कः प्रयासः॥२॥

या भूयोभिः पाण्डरैरातपत्रैः सञ्छन्ना भूराप सन्तापमन्तः।
सैवाह्लष्यच्छाद्यमाना तदानीमेकच्छत्रच्छायया तस्य राज्ञः॥३॥

नायष्टारो नाकृतब्रह्मविद्या नादातारो नाप्यधर्मे प्रसक्ताः।
विप्राः किन्तु त्यक्तपाण्डित्ययोगाः स्थातुं बाल्ये तस्य राष्ट्रे चकाङ्क्षुः॥४॥

चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यरम्यं चातुर्वैद्यं तच्चतुर्वर्गयोगम्।
दृष्ट्वा तेन स्थापितं निर्विशङ्कं तस्थौ धर्मस्तत्र पादैश्चतुर्भिः॥५॥

गावो धान्यं भूषणान्यम्बराणि स्वर्णं रूप्यं यानि चैवंविधानि।
स्वामिन्यादौ विप्र[1]लब्धे तदीयं सर्वं जज्ञे विप्रलब्धं तदानीम्॥६॥

कैलासाद्रिं शासतः कल्पकोटीः पूर्णः कोशो यस्य भिक्षाकपालैः।
प्राप्तेनेत्थं पाण्ड्यराज्याधिपत्यं लब्धा सद्यस्तेन लक्ष्मीरपारा॥७॥

शैवाः शाक्ता वैष्णवाः सांख्यनिष्ठा योगाचार्या ब्रह्मविद्याविदोऽपि।
गत्वा गत्वा तं यथैकं प्रपन्नास्तद्वत् तास्ताः कीर्त्तयोऽपि त्रिलोक्याम्॥८॥

येऽस्मिन्नम्रास्तेजसा तं प्रपन्ना ये तु द्विष्टास्ते हताः सङ्गरेषु।
भित्त्वा भानोर्बिम्बमूर्ध्वं पतन्तः पर्यावृत्य प्रापुरन्ते तमेव॥९॥

वक्त्राम्भोजान्निस्सृतं वाक्यमात्रं पश्यन् देवो वेदवादायमानम्।
सङ्ख्याधिक्याद्वेदशाखासु भीतः स्तोकस्तोकं व्याजहाराप्रमत्तः॥१०॥

---

१. वञ्चिते अथ च विप्रै. लब्धे।

सीमन्यम्भोविप्लवे सेतुबन्धे गोसञ्चारे सार्थसम्मेलने वा।
या मीनाक्ष्या स्थापिता प्राक् प्रजानां तां मर्यादां स प्रमाणीचकार ॥११॥
कोशान् पञ्चैवाहुरन्नादिरूपान् यस्याशेषं शासतोऽमुं प्रपञ्चम्।
संख्यातीता हेमरत्नादिरूपास्तस्येदानीं तेऽभवन् पाण्ड्यभर्त्तुः ॥१२॥
पाण्ड्याध्यक्षः पाण्ड्यजामातृदेवः प्रेयान् राज्ञ्याः पालको द्रामिडानाम्।
इत्याख्याभिः प्रीतिरस्याधिकासीदात्मब्रह्मज्योतिरादिश्रुतिभ्यः[1] ॥१३॥
या मीनाक्ष्यास्तावती राज्यशक्तिः सा सङ्क्रान्ता तत्र भूयश्चकाशे।
प्राप्तोत्कर्षा सानुनि स्फाटिकाद्रेः पत्युर्भासां भास्वरेवांशुरेखा ॥१४॥
स्वे स्वे धर्मे स्थापिताः सर्व एव क्ष्मापालत्वं बिभ्रता तेन लोकाः।
[2]कालस्त्वेकश्च्यावितः स्वाधिकाराद् धर्मैकान्त्यं तन्वता मानवेषु ॥१५॥
इत्थं राज्यं बिभ्रता तेन राज्ञा देवी जातु स्फारचिन्तानिमग्ना।
भूयो भूयो हेतुमत्रानुयुक्ता प्राह स्मेदं प्राणनाथं मृगाक्षी ॥१६॥
सञ्चिन्वाना तावकीनात् प्रसादाद् धर्मं तं तं नाथ! माता मदीया।
जातौत्सुक्या तीर्थयात्राविधाने स्नातुं सिन्धौ श्वः प्रतिष्ठासते सा ॥१७॥
इत्याकर्ण्य प्रेयसीखेदमूलं तत्रानेष्यन् सागरान् सप्त देवः।
सस्माराग्रे सद्य एवास्य तेऽपि प्रादुर्भूता मूर्त्तिमन्तः प्रणेमुः॥१८॥
प्राचि स्थाने सोमसौन्दर्यनेतुः प्रागेवास्ते कश्चिदेकस्तटाकः।
सर्वे तस्मिन् सन्निधत्तेति देवो [3]नामादेशं सागरानादिदेश ॥१९॥
पश्यन्तीनामग्रतस्ते प्रजानां त्यक्त्वा रूपं पौरुषं सिन्धुराजाः।
दृश्यन्ते स्म व्योम्नि दूरे तरङ्गैराजिघ्रन्तो दिक्तटानुत्तरङ्गैः॥२०॥
स्वं स्वं रूपं सङ्क्षिपन्तोऽपि ते ते कासारान्तस्सम्भवार्हं समुद्राः।
आलक्ष्यन्त स्पष्टमत्यद्भुताभिर्वल्गन्तीभिः पङ्क्तिभिर्वीचिकानाम् ॥२१॥

---

१. श्रुतयो व्यपदेशाः ताभ्यः।

२. कालो वैवस्वतः।

३. नामादेशं नामग्राहं। 'नम्न्यः दिशिग्रहोः' (३-४-५८) इति णमुल्। 'रामादेशम्' इति खपुस्तके पाठः।

आक्रामद्भिर्व्योमकक्ष्यामकाण्डे स्त्रोतोभिस्तैः स्वीकृताः सागराणाम्।
जग्मुर्मेघास्तत्र शैवालभावं विद्युल्लेखा विद्रुमत्वं च तेषाम्॥२२॥
आसप्तर्षिस्थानमाक्रान्तिहेतोः संवर्त्तेषु द्यामिव द्रष्टुकामैः।
आरूढे व्योम्न्यर्णवैरभ्रसिन्धोः सव्यं चक्षुः शश्वदस्पन्दतोच्चैः॥२३॥
भागीरथ्या जातु लेभेऽभिषेकं पर्याप्तं यः प्राग्युगे व्योमकेशः।
द्रव्यैस्तैस्तैर्दुग्धदध्याज्यमुख्यैर्द्वैतीयीकः सोऽस्य जज्ञेऽभिषेकः॥२४॥
पश्यत्यग्रे पाण्ड्यदेवे ततस्ते पारावाराः पल्वले तत्र पेतुः।
पार्श्वस्थास्नोर्त्र्ऋत्विजः कुम्भयोनेः प्रायस्तालुन्यार्द्रतामावहन्तः॥२५॥
क्षीरं सर्पिवारुणीमिक्षुसारं दध्यप्यभ्रे दुर्लभं पातुकामाः।
विष्वग् देवाः सम्पतन्तो विमानैः स्त्रोतस्येषां[1] कीटमज्जं ममज्जुः॥२६॥
क्षारं वारि क्षीरमुख्यानि वस्तून्येकं सर्वाण्येकदैवाजघान।
मौढ्यं ह्येकं हन्ति राशिं गुणानां शौर्यौदार्यस्थैर्यगाम्भीर्यमुख्यम्॥२७॥
शब्दस्पर्शौ रूपगन्धौ रसश्च प्राप्तास्तीर्थे चित्रतां तत्र सद्यः।
आस्तामेतन्मज्जतामत्र नृणां स्वर्गेऽप्यासीच्चित्रता यद्विचित्रा॥२८॥
सर्वे गन्धा यत्र सर्वे रसाश्च प्रादुर्भूतास्तीर्थराजे हि तस्मिन्।
स्नानाल्लभ्ये तादृशि ब्रह्मभावे न्यायज्ञानां नागमाः पर्युपास्याः॥२९॥
नीरक्षीरे द्वे विवेक्तुं प्रगल्भा हंसास्तस्मिन् सर्वसङ्घातरूपे।
भग्नोत्साहा मत्स्यमण्डूककूर्मैः प्राप्ताः साम्यं न प्रचेलुर्विलज्जाः॥३०॥
पत्या सार्धं योषितोऽधिक्रियन्ते तीर्थे स्नातुं पुत्रवत्योऽथवेति।
श्रुत्वा शास्त्रं चिन्तया दूयमानां श्वश्रूमन्तस्तत्र शुश्राव देवः॥३१॥
आवर्त्ताईं स्थानमुल्लङ्घ्य सर्वं सम्प्राप्तस्तच्छाश्वतं धाम शम्भोः।
प्रत्यानेयो वल्लभोऽस्याः कथं वेत्यन्तश्चिन्तामाप देवस्ततोऽपि॥३२॥
पत्युश्छायां पाण्ड्यदेव्याः स कामप्यानीयाग्रे दर्शयन् प्रेयसीं स्वाम्।
तद्वृत्तान्तस्मेरदृष्ट्यानया तां वृत्तान्तं तं वेदयामास देवः॥३३॥

१. कीटमज्जं ममज्जुः कीटा इव मग्नाः 'उपमाने कर्मणि च' (पा.सू.३-४-४५) इति णमुल्।

सा संहृष्टा तां निशम्य प्रवृत्तिं पश्यन्ती च प्राणनाथं विमाने ।
आलिङ्गन्ती निर्भरं मीननेत्रां भूयो भूयो मूर्ध्नि चैनामजिघ्रत् ॥३४॥
त्वन्मातृत्वात् सिद्धमेवापवर्गं मन्वानाहं तेन हृष्टा न तावत् ।
यावत् तातं वीक्षमाणा तवेति स्तावं स्तावं सा बभाषे कुमारीम् ॥३५॥
लब्ध्वा योगं लज्जमाना विमानादाप्लुत्यारादागतेन प्रियेण ।
दत्तानुज्ञा देवपाण्ड्येन देवी सस्नौ तीर्थे [१]सप्तरत्नाकरे सा ॥३६॥
दीनं रूपं प्रेयसा विप्रयोगाद् देव्याः स्नान्त्यास्तत्र दृष्टं जनैर्यत् ।
उन्मज्जन्त्यास्तत् ततः पर्यणंसीच्चन्द्रापीडं चारुहासं त्रिणेत्रम् ॥३७॥
सा गच्छन्ती शाश्वतं धाम शम्भोः सार्धं पत्या सर्वसौभाग्यधाम ।
क्लेशं कन्याविप्रयोगप्रसक्तं किञ्चिच्चित्ते धारयन्तीदमूचे ॥३८॥
अद्य ज्ञातं ब्रह्म पूर्णं युवामित्यद्योत्सन्नः पाशवर्गोऽखिलो मे ।
दूयेऽथापि त्वर्धविच्छिन्नमासीत् त्वत्सौभाग्यालोकभाग्यं किलेति ॥३९॥
शुश्रुषस्व प्रेयसः पादपद्मं क्षान्त्या धृत्या प्रेमवत्या च भक्त्या ।
लब्ध्वा पुत्रं राज्यभारेऽभिषिच्य द्रष्टास्मि त्वां स्वं पदं प्रत्युपेताम् ॥४०॥
इत्यादिश्य प्रस्थितायां जनन्यां सर्वोत्तीर्णं शाङ्करं धाम दिव्यम् ।
आनन्दोत्थैः शोकजैश्चाश्रुपूरैर्वक्त्रं देव्या दूषितं भूषितं च ॥४१॥
ताभिस्ताभिस्तत्प्रसङ्गोचिताभिर्मार्जन् वाग्भिर्मानसं क्लेशमस्याः।
वारिक्रीडां वारिजाक्ष्यानयासावानन्दाब्धावाचचार प्रवीरः॥४२॥
दीनान् दानैर्देवता यज्ञभागैरार्त्तानार्तिच्छेदनैस्तत्तदर्हैः।
जिज्ञासूनप्यात्मविज्ञानदानैर्देवो रक्षन् पालयामास पृथ्वीम् ॥४३॥
अन्तर्वत्नीं जातु कालेन पत्नीं दर्शं दर्शं पिप्रिये देवपाण्ड्यः।
केकीवाम्भस्सम्भृतां मेघमालां माध्वीगर्भां पद्मिनीमप्यलीव ॥४४॥
यत् कातर्यं यौवनेनाक्ष्णि दत्तं यच्चानीतं दौहृदेनाथ तस्याः।
प्रागल्भ्याय प्राभवत् सर्वमेतत् तत्सम्भूतेरद्भुतं मीनकेतोः॥४५॥

---

१. सप्तानां रत्नाकराणां समाहारः सप्तरत्नाकरं तस्मिन् बहुव्रीहिर्वा।

पुष्टान्यङ्गान्यापुरस्याः कृशत्वं नित्यं कार्श्यं निर्जहौ मध्यदेशः।
पर्यायेण ह्रासवृद्ध्योः प्रवृत्तिस्तत्राप्यासीदीदृशः कालभेदः॥४६॥

अन्योन्येन स्पर्धमानावुरोजावास्तामस्या [1]यौवनोपक्रमं यौ।
स्पर्धां मुख्यामद्य तावन्वभूतां सङ्घर्षेणान्योन्यमासादितेन॥४७॥

शक्तिः ख्याता यावती या च तस्याः सर्वाप्येषालम्भि गर्भेण नूनम्।
नो चेदित्थं स्यात् कथङ्कारमस्याः स्नातुं पातुं स्पन्दितुं चाप्यशक्तिः॥४८॥

केन्द्रे[2] चन्द्रे देशिके चामराणामृक्षे रौद्रे रौद्रवृत्तिः परेषु।
प्रादुर्भूतः पाण्ड्यवंशस्य भूत्यै तस्या गर्भात् तारकारिः कुमारः॥४९॥

आनेष्यन्ते यानि तेनात्मजेन स्वर्णान्यग्रे मेरुमूलादमीषाम्।
चक्रे देवः कोशगेहेऽवकाशं भूदेवानां भूरिदानच्छलेन॥५०॥

राज्ञां पश्यन् राज्यतन्त्रस्थितानां बालो दोषान् [3]बाहुमुख्यप्रयुक्तान्।
साब्धिद्वीपां पालयिष्यन् धरित्रीं चक्रे देवः षण्मुखोऽप्यै[4]कमुख्यम्॥५१॥

उग्रस्यर्क्षे जातमुग्रं प्रकृत्याप्युद्गन्तारं तेजसा च श्रिया च।
जानन् बालं शासनात् कुम्भयोनेश्चक्रे नाम्नाप्युग्र इत्येव देवः॥५२॥

मीमांसाङ्गन्यायधर्मेतिहासैः सार्धं वेदाः स्वस्वशाखासमेताः।
प्राप्ते काले प्रत्यभुः पाण्ड्यसूनोर्द्वारं कृत्वा देशिकस्योपदेशम्॥५३॥

दैतेयारिर्येन खड्गे विनीतश्चापे शिष्यो जामदग्न्यो यदीयः।
साक्षादासीन्मेरुधन्वा स देवः शस्त्रास्त्राणां शासिता तस्य यूनः॥५४॥

कन्या ख्याता कान्तिमत्याख्ययासीद् भास्वद्वंश्या सोमचूडस्य राज्ञः।
पित्रा दत्तां तामुपानीय देवः पाणौ तेन ग्राहयामास यूना॥५५॥

---

१. 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' (२-४-२१) इति नपुंसकता। यौवनोपक्रम्यमाणमिति स्पर्धनक्रियाविशेषणम्।

२. केन्द्रे लग्नस्थे सतीत्यर्थः।

३. बाहुमुख्यप्रयुक्तान् बाहुभिर्मुख्यं यथा भवति तथा प्रयुक्तान् अथ च बहुमुखत्वेन प्रयुक्तान्।

४. ऐकमुख्यं एकमुखत्वम्।

शक्तिर्दण्डश्चक्रमित्यायुधानि त्रीणि प्रौढज्वालमालाकुलानि ।
दत्वा तस्मै देवदेवोऽभ्यषिञ्चत् प्रह्वीभूतं पाण्ड्यराज्ये कुमारम् ॥५६॥
प्रागासीद्यो देवसेनापतिः स प्रापेदानीं पाण्ड्यसेनापतित्वम् ।
दैतेयः प्राक् तारको निर्जितोऽद्य त्वज्ञानाब्धेस्तारकस्तात एव ॥५७॥
पृथ्वीं सर्वामर्पयित्वा कुमारे पृथ्वीं कीर्त्तिं केवलं गृह्णतः स्वाम् ।
सार्धं देव्या वत्सराणां सहस्त्राण्येवं षष्टिः षट् च तस्य व्यतीयुः॥५८॥
इत्थं पाल्या भूमिरित्थं विजेया दृप्ता इत्थं वर्त्तितव्यं त्वयेति ।
आदिश्योग्रं दम्पती मूललिङ्गे मीनाक्ष्यां च प्रापतुस्तौ प्रवेशम् ॥५९॥
तौ मीनाक्षीसुन्दरेशात्मनाथच्छन्नौ किञ्चित् प्रत्यहं सेवमानः।
चक्रे राज्यं नामयन् राजवंश्यानुग्रंपश्यैः शासनैरुग्रपाण्ड्यः॥६०॥
ईजे शम्भुं यच्छतेनाश्वमेधैर्यच्चाभुङ्क्त स्वर्गभोगान् स भूमौ ।
तेनासूयां तत्र शक्रो बबन्ध प्रायेणायं पामराणां स्वभावः॥६१॥
आक्रम्याम्भस्सम्प्लवै राजधानीमुन्मर्यादैरुग्रपाण्ड्यस्य राज्ञः।
राष्ट्रं चास्य स्वीकुरुष्वेति शक्रो नेदीयांसं दक्षिणाब्धिं न्ययुङ्क्त ॥६२॥
अर्धे रात्रेरप्रसक्ते कथञ्चिद् वर्षे वाते दुर्दिने वा क्षणेन ।
सन्नह्यद्भिः सर्वतो वीचिसङ्घैः परावारः स्वात् पदादुच्चचाल ॥६३॥
एकैकोर्मिस्पन्दमात्रादपि क्ष्मां क्रोशं क्रोशद्वन्द्वमप्यावृणानः।
भीमैर्घोषैर्भीषयन्नम्बुराशिर्ग्रामं ग्रामं मज्जयन् निर्जगाम ॥६४॥
उच्चैरुच्चैरुत्पतन्तः पतन्तो घ्नन्तो जन्तून् गण्डशैलान् क्षिपन्तः।
आवृण्वानाः सैकतैरद्रिकूटानभ्यक्रामन्नूर्मयो वारिराशेः॥६५॥
वल्गन्तोऽग्रे दुर्ग्रहा वीचिकानां जातोत्साहा जन्तवः सागरीयाः।
व्यादायास्यं व्याघ्रसिंहद्विपादीन् वन्यान् सत्त्वान् लीलयैवाग्रहीषुः॥६६॥
इत्थं पुर्या योजने योजनार्धे यावत् सिन्धुर्नाजिहीते निशीथे ।
तावत् स्वप्ने बोधितस्तां प्रवृत्तिं सूक्त्या शम्भोर्जागरामास देवः॥६७॥

आरुह्य द्रागभ्रमातङ्गकल्पं क्रुद्धो देवः कुञ्जरं किञ्चिदुच्चैः।
पाणौ कुर्वन् शक्तिमीशेन दत्तां पाण्ड्यः पारावारमभ्युज्जगाम ॥६८॥
शैलेनेवोत्सर्पता कज्जलानां व्योम्नेवाधो धावता सन्निपत्य।
सोऽभूत् तेन स्रोतसा वारिराशेर्हृष्टो देवः सद्य एवाथ रुष्टः॥६९॥
नायं कालः कौतुकं कर्त्तुमस्मिन् नश्यत्स्वेवं प्राणिषूच्चावचेषु।
इत्यालोच्य प्रज्वलन् प्रज्वलन्तीं पाण्ड्यः शक्तिं पातयामास सिन्धौ ॥७०॥
शीत्कुर्वाणा सा विशन्ती समुद्रे सर्वं पाथः सम्भ्रमत्कूर्मनक्रम्।
उच्छ्वासेनैकेन यान्ती पिबन्ती जह्ले भूमेः प्राक्तनं चार्द्रभावम् ॥७१॥
[1]मर्यादाब्धेर्मा विलोपीति शक्तिं प्रत्याहृत्य प्रज्वलन्तीं स भूयः।
तत्संसिद्धां तावतीमप्यदत्त क्षोणीं देवः सुन्दरेशाय सद्यः॥७२॥
आकैलासादा च लङ्कोपकण्ठाज्जाते दैवाज्जात्वनावृष्टियोगे।
राज्ञः सर्वान् मेलयन् पर्यपृच्छद् राजा पाण्ड्यः कुम्भयोनिं विधेयम् ॥७३॥
तस्यादेशादर्चनाभिः प्रणामैस्ते ते वृष्टिं देवराजं ययाचुः।
दैन्यं त्वेतन्मीननेत्रात्मजस्य स्वान्ते जातु स्वादुतां नाबभार ॥७४॥
अभ्यर्णेऽसौ जातुचिच्चन्दनाद्रेराखेटार्थं पर्यटन् पाण्ड्यदेवः।
स्वच्छासीनान् पुष्कलावर्तकादीन् शृङ्गोत्सङ्गे तस्य मेघानपश्यत् ॥७५॥
कः सुत्रामा कात्र याच्ञा वराके वृष्टिर्लभ्या विक्रमेणेति देवः।
मत्वा भृत्यैर्ग्राहयन्नम्बुवाहान् कारागारे वासयामास बद्धान् ॥७६॥
केचिन्मेघास्तत्र चोद्यानपालैः केचिच्छेकान्[2] पालयद्भिर्मयूरान्।
आकृष्यन्त स्वैरमारक्षकाणां[3] सौहार्देन द्विस्सकृद् गूढमह्लाम् ॥७७॥
नश्यद्गर्जा लुप्तविद्युद्विलासाः संशुष्यन्तः साध्वसेनाम्बुवाहाः।
धूलीजालैर्धूसरा धूमशेषास्तत्रावात्सुः शासनात् तस्य राज्ञः॥७८॥
आपातालादा च सप्तर्षिलोकादम्भोभिर्ये विश्वमाप्लावयन्ते।
तानम्भोदांस्तत्र रुद्धान् निशम्य क्रुध्यन्निन्द्रस्तेन योद्धुं प्रतस्थे ॥७९॥

---

१. अयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति; २. छेकान् गृहाश्रितान्; ३. नगररक्षिणाम्।

ज्यानिर्घोषच्छादिताशावकाशं बाणासारध्वस्तहस्त्यश्वयोधम् ।
रक्तस्त्रोतःपातरक्तं समन्ताज्जज्ञ युद्धं तस्य चाखण्डलस्य ॥८०॥

चापोन्मुक्तैः सायकौघैरमोघैर्वेधं वेधं व्योमयानादमर्त्यान् ।
यूथं यूथं पातयन् कौतुकेन [१]श्यैनम्पातामाचचारेव वीरः॥८१॥

येऽवागृह्णन् खेचरा वृष्टिमुर्व्यां ते[२]षामेवोज्जासयन्नङ्गमङ्गम् ।
मर्माविद्धिर्मार्गणैरुग्रपाण्ड्यश्चक्रे वृष्टिं मज्जमांसास्त्रविस्त्राम् ॥८२॥

उन्मर्यादैरुत्पतद्भिस्तदस्त्रः कीर्णे विष्वक् कण्टकौघैरिवाभ्रे ।
स्थातुं यातुं स्पन्दितुं चाप्यशक्ता तस्तम्भेऽसौ वाहिनी जम्भहन्तुः॥८३॥

तत्कोदण्डोन्मुक्तनाराचधारासद्यःकृत्तभ्रश्यदश्वभयोधम् ।
हाहाकुर्वत्सिद्धगन्धर्ववर्गं शौनासीरं तत्र नासीरमासीत् ॥८४॥

मर्त्त्या युद्धे पातिता देवभावं लब्ध्वा देवीर्धावमाना वरीतुम् ।
धावद्देवस्त्रैणमद्भ्रान्तपालं[३] चक्रुः स्वर्गं सम्प्रवृत्तापवर्गम् ॥८५॥

अस्त्रैरस्त्रं वरयन्नुग्रपाण्ड्यः शस्त्रैः शस्त्रं शस्त्रिणश्चावभिन्दन् ।
जातस्तातस्याक्षिकोणात् तृतीयाज्जज्वालोच्चैर्जातवेदा इवान्ते ॥८६॥

पश्यन् पाण्ड्यो वज्रमिन्द्रेण दत्तं प्रायुङ्क्तोग्रं चक्रमीशादवाप्तम् ।
तद् दम्भोलिं स्तम्भयत् तस्य मौलिं भित्त्वा भूयः पाणिमस्याजगाम ॥८७॥

भग्ने शक्रे भग्नकोटीरकोटौ धावत्यग्रे मुक्तकेशं सुधाशाः।
चेलुर्विष्वक् चण्डवातावधूता दूरे दूरे तूलपिण्डा इवाभ्रे ॥८८॥

क्रन्दद्गन्धद्विपमपसरत्सैन्धवोद्धूतयोध-
प्रत्युद्धारव्यसनविमुखापेतपादातजातम् ।
धावद्देवप्रवरसमरोदत्तयाथार्थ्यबोध-
भ्राम्यत्पौरं नगरमभवज्जर्जरं निर्जराणाम् ॥८९॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे त्रयोदशः सर्गः।।१३।।

---

१. श्येनपातोऽस्त्यस्यां क्रीडायामिति श्यैनम्पाता ताम् 'घञः सास्यां क्रियेति ञः' (पा.सू.४-२-५२) इति ञः।

२. जासिनिप्रहणेति (पा.सू.२-३-५६) षष्ठी;

३. 'बालम्' इति खपुस्तके पाठः।

अथ चतुर्दशः सर्गः

तस्मिन् कुमारे मीनाक्ष्यास्तथा शासति मेदिनीम् ।
ताराग्रहाणां पञ्चानां जाता जात्वपि वक्रता ॥१॥
अवागृह्णत ते वृष्टिमासेतोराहिमाचलात् ।
जलदुर्भिक्षतश्चात्र जग्ले जानपदैर्जनैः॥२॥
सोमवारव्रतेनाथ सोमसुन्दरमीश्वरम् ।
स समाराधयाञ्चक्रे शासनात् कुम्भजन्मनः॥३॥
तस्य चिन्तयतः स्वप्ने तरुणेन्दुशिखामणिः।
आविर्भूय दयासिन्धुरनुजग्राह पार्थिवम् ॥४॥
वार्षिकीयमनावृष्टिर्वक्रैः शुक्रादिभिः कृता ।
किं करिष्यति वर्षान्ते किं करिष्यन्ति ते ग्रहाः॥५॥
दण्डश्चण्डायुधाख्यो यो दत्तोऽस्माभिः पुरा तव ।
कनकं तेन हेमाद्रेः [1]कणेहत्योपनीयताम् ॥६॥
इति सम्बोधितस्तेन प्रतिबुद्धो महीपतिः।
प्रयाणं रोचयामास प्रातर्हेमाचलं प्रति ॥७॥
चण्डायुधं समादाय स गच्छन्निरवर्णयत् ।
भूपद्मकर्णिकाकारं भूपालः कनकाचलम् ॥८॥
निकषे व्योम्नि यं घर्षन् वेधा जलदसिक्थके[2] ।
संयोज्यालोकतेऽद्यापि वर्णं सौदामनीच्छलात् ॥९॥
श्रीकण्ठकार्मुके यत्र शृङ्गलग्ना वियन्नदी ।
वलयीकृत्य विन्यस्ता वासुकिज्येव दृश्यते ॥१०॥

---

१. कणेहत्य यावत्तर्षनिवृत्तिः; २. सिक्थकं मधूच्छिष्टम्।

सर्वरत्नाकरं हैमं संरक्षितुमहर्निशम् ।
यामिकाविव चन्द्रार्कौ यं न जातु विमुञ्चतः ॥११॥
प्रस्तरा यत्र रत्नानि मृत्तिका यत्र काञ्चनम् ।
निर्झरो जाह्नवी यत्र लुब्धको यत्र शङ्करः ॥१२॥
यजन्ति च तपस्यन्ति यमुद्दिश्यैव देहिनः ।
यत्परं निगमस्यार्थं[1] योऽपवर्गादनन्तरः ॥१३॥
ये केचिद् द्विपदा ये च षट्पदा ये चतुष्पदाः ।
सर्वेऽप्यष्टापदमयाः सम्बन्धाद्यस्य विश्रुताः ॥१४॥
द्यौर्मूर्धा पृथिवी मध्यं पादः पातालमण्डलम् ।
यस्य [2]गङ्गाधरस्येयं युक्ता त्रैलोक्यरूपता ॥१५॥
द्रवीभवत्सु शृङ्गेषु यत्र दावाग्निसङ्गमात् ।
स्वर्गास्थिरत्ववादानां प्रत्यक्षैव प्रमाणता ॥१६॥
काञ्चने यत्र मृद्भूते कामिन्यास्त्रिदिवौकसाम् ।
कुतूहलिन्यो भूषासु कुलालान् पर्युपासते ॥१७॥
पल्लवं जीर्णपत्रं च प्रत्यभिज्ञातुमक्षमाः ।
हैमेषु सहकारेषु खिद्यन्ते यत्र कोकिलाः ॥१८॥
चामीकरैकरूपेषु सर्वेषु कुसुमेष्वपि ।
व्युत्पन्ना एव यत्रत्या गन्धेषु न मधुव्रताः ॥१९॥
स तं प्रदक्षिणीकृत्य सर्वदेवालयं गिरिम् ।
तस्थौ पाण्ड्यः पुरोभागे तस्य काङ्क्षन्ननुग्रहम् ॥२०॥
उदासामास हेमाद्रिरुग्रपाण्ड्ये[3]ऽपि पार्थिवे ।
किं चकारार्णवो रामे निसर्गोऽयं जडात्मनाम् ॥२१॥

---

१. निगमस्यार्थं कर्मकाण्डः।

२. गङ्गाधरस्य गङ्गाधारिणः अथ च शिवस्य।

३. 'वीरपाण्ड्ये' इति खपुस्तके पाठः।

प्रकृत्यापि विनीतस्य पाण्ड्यस्योग्रस्य दण्डिनः।
अभिख्यानुगुणं वृत्तमान्तरं करणं तदा ॥२२॥

माहेश्वरं स तं दण्डं मकरद्वयलाञ्छितम्।
आवर्त्त्य रुषितो वेगादाजघान सुरालयम् ॥२३॥

स्थिरधन्वेति भूतेशः श्रूयते येन धन्वना।
चकम्पे स हतस्तेन चामीकरमयो गिरिः॥२४॥

तापिते तपनालोकैस्ताडिते तेन दण्डतः।
आसीद् दिष्ट्यात्र वैपुल्यमसम्बाधाय नाकिनाम् ॥२५॥

कम्पिते दण्डघातेन काञ्चने तत्र भूधरे।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः परिलुप्तमिव ह्रिया ॥२६॥

हालास्यनाथतनयमवबुध्य ततः स तम्।
स्वं रूपं दर्शयन्नाह सुविनीतं सुरालयः॥२७॥

अज्ञासिषमहं न त्वामास्थितः स्थावरं वपुः।
जानन्निह जगत्तत्त्वं जातु न क्रोद्धुमर्हसि ॥२८॥

चूर्णीकुर्या अपि त्वं मां चापं चेत् पितुरेव ते।
स्वामिनस्तस्य[१] सा हानिः स्वस्य किं परिहीयते ॥२९॥

अस्ति मे बहुशः स्वर्णमत्यल्पमिदमुच्यते।
अहमेव तवास्मि स्वं [२]मनोहत्योपयुङ्क्ष्व माम् ॥३०॥

इति प्रसादितस्तेन दर्शितश्च महाखनिम्।
जग्राह विविधं हेम भित्त्वा चण्डायुधेन सः॥३१॥

नभश्चरहयाकृष्टैर्नरदेवः परश्शतैः।
मनोभिरपि दुष्प्रापम[३]नोभिस्तदुपाहरत् ॥३२॥

स चामीकरवर्षेण सर्वं प्रकृतिमण्डलम्।
पालयामास नृपतिः पाण्ड्यो यावदवग्रहम् ॥३३॥

---

१. 'ते' इति खपुस्तके पाठः; २. मनोहत्य यावत्तर्षनिवृत्ति; ३. अनोभिः शकटैः।

तथा ववर्ष कनकं भूयोभूयः स भूतले।
अवग्रहं यथा नित्यमाचकाङ्क्षुः शरीरिणः॥३४॥
स कान्तिमत्यां प्रेयस्यां चन्द्रमौलेरनुग्रहात्।
पुत्रं यथार्थनामानं वीरपाण्ड्यमविन्दत॥३५॥
विन्यस्य सकलां पृथ्वीं वीरपाण्ड्ये महीपतिः।
प्रविवेश परं धाम परमानन्दलक्षणम्॥३६॥
तस्मिन् भक्त्या च पूजाभिस्तपसा चाम्बिकापतेः।
पुत्रादपि विशेषेण पौत्रे प्रीतिरवर्धत॥३७॥
जिज्ञासमानाः श्रुत्यर्थं सेवया सुन्दरेशितुः।
कण्वादयो मुनिवराः कदम्बवनमाययुः॥३८॥
तपोभिः कर्मभिर्ध्यानैर्दानैरपि पृथग्विधैः।
निन्युः संवत्सरं पूर्णं नियतास्ते शिवान्तिके॥३९॥
प्रसन्नः सुन्दरेशोऽथ भक्तिलेशवशंवदः।
विप्ररूपेण विप्रेभ्यो विववार निजं वपुः॥४०॥
उपसन्नः स मुनिभिः सन्निधौ सुन्दरेशितुः।
व्याघ्रचर्मासनो वेदान् व्याख्यातुमुपचक्रमे॥४१॥
अस्ति वाग्ब्रह्म तत् किञ्चिदखिलोत्पत्तिकारणम्।
प्रणवोङ्कारतारादिपर्यायगणघोषितम्॥४२॥
तदेकधा त्रिधा विप्राश्चतुर्धा पञ्चधा स्थितम्।
अपि द्वादशधा भिन्नमागमेषूपदिश्यते॥४३॥
ततो व्याहृतयस्ताभ्यो गायत्री विश्वपावनी।
ततो वेदाः सोपभेदास्तेभ्यः सर्वं च वाङ्मयम्॥४४॥
प्रभावं तस्य तारस्य ब्रूयां शब्देन केन वः।
तत्प्रसूता गिरः सर्वास्तव्द्याप्या व्यापकस्तु सः॥४५॥

एकमातृप्रसूतानामैकमत्यप्रवर्त्तिनाम् ।
स्ववैमत्येन वैमत्यं शास्त्राणां बालिशा जगुः ॥४६॥

अस्ति यत् परमं ज्योतिरस्मिन् लिङ्गे तिरोहितम् ।
तदेव सकलैः शब्दैस्तात्पर्यविषयीकृतम् ॥४७॥

अङ्गानि मन्त्रास्तन्त्राणि शास्त्राणि निगमा अपि ।
अन्ततो लोकगाथा अप्यत्रैवायान्ति विश्रमम् ॥४८॥

इमा गिरः समस्ताश्च रुद्राय स्थिरधन्वने ।
इति ब्रुवाणा [१]वाणी वः प्रमाणमकुतोभवा ॥४९॥

सर्वानुग्राहिणी शक्तिः शम्भोरनतिरेकिणी ।
तामप्रपद्य तत्तत्त्वं न शब्दैरवधार्यते ॥५०॥

आरोहन्त इव स्तोकमवरोहन्ति भूयसा ।
जानन्त इव मुह्यन्ति तत्पादविमुखा जनाः ॥५१॥

सा वक्ति सा वाचयति सा चेतयति सा चितिः।
सा गतिः सा गमयति सैवेयं मीनलोचना ॥५२॥

तामनन्याः प्रपद्यध्वं तपोदानाध्वरादिभिः।
वाङ्मयं सर्वमेकस्थं ततो वः प्रतिभास्यति ॥५३॥

अनुगृह्यैवमीशस्तान् मस्तन्यस्तेन पाणिना ।
मिषतामग्रतस्तेषां मूललिङ्गे तिरोदधे ॥५४॥

अथ कालेन महता वीरपाण्ड्यो महीपतिः।
भूयसस्तनयान् लेभे भोगस्त्रीषु दुराशयान् ॥५५॥

समाराध्याथ बहुधा साम्बं हालास्यवल्लभम् ।
देवो वंशकरं पुत्रं देव्यां समुदपादयत् ॥५६॥

सर्वदा मृगयासक्तः स जातु विपिनान्तरे ।
सञ्चरन् राजशार्दूलः शार्दूलेन निपातितः॥५७॥

---

१. 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वन गिरः' यजुः।

तदेव रन्ध्रमासाद्य तस्य भोगवधूसुताः।
परिलुण्ठितसर्वस्वाः पलायन्त ततस्ततः॥५८॥

कुलवृद्धास्ततस्तस्य कुमारं पञ्चवार्षिकम्।
अभिषेक्तुं पदे तस्मिन्नन्योन्यं सममन्त्रयन्॥५९॥

मकुटेनाभिषेक्तव्यमभिषेकेण सुस्थिरे।
राज्ये रत्नानि सम्पाद्य मकुटं कर्त्तुमीश्महे॥६०॥

अन्योन्याश्रयदुस्स्थोऽयमभिषेकोऽस्य भाति नः।
न मिथ्यानुग्रहः शम्भोर्न विघ्नः पुनरायतिम्॥६१॥

इति चिन्तयतां तेषामग्रतः पाण्ड्यमन्त्रिणाम्।
आविरासीत् तदा शम्भुराश्रितो वैश्यविग्रहम्॥६२॥

स भृत्यैर्बहुभिर्वीतः समृद्ध्या परया ज्वलन्।
रत्नानां वणिगस्मीति राजभृत्यानुपासदत्॥६३॥

[१]स भृत्यैराहृतां रत्नपेटीमुद्घाटयन् पुरः।
वैदग्ध्यं रत्नशास्त्रेषु व्याकुर्वन्नाददे गिरम्॥६४॥

सर्वे पश्यन्ति रत्नानि सर्वे बिभ्रति च स्वयम्।
तत्त्वं तु ब्रह्मण इव तेषां नावैति कश्चन॥६५॥

पशुभावं प्रपन्नस्य पाकशासितुरध्वरे।
बलस्य देहधातुभ्यो वराद्धातुर्यदुद्भवः॥६६॥

या वीर्याच्चन्द्रचूडस्य रत्नजातिः पुराजनि।
या च यज्ञवराहस्य फेननिष्यन्दबिन्दुभिः॥६७॥

या दृङ्मलान्महेन्द्रस्य या दधीच्यस्थिमण्डलात्।
ये चाकरा भुवि स्वर्गे पाताले च पृथग्विधाः॥६८॥

या छाया याकृतेर्निष्ठा यः स्पर्शो यच्च गौरवम्।
यन्मानं यानि मूल्यानि ये दोषा ये च वा गुणाः॥६९॥

१. इतः श्लोकद्वयं न लिखितं खपुस्तके।

ये जातिभेदाः विविधा जात्याभासाश्च ये पुनः।
ये रागकृत्रिमाः केचिद् ये च सर्वात्मकृत्रिमाः॥७०॥

यदा धार्यं यथा धार्यं यैर्धार्यं यत्र वा पुनः।
यथा क्रयो विक्रयो वा यथा दानप्रतिग्रहौ॥७१॥

यश्चैषां रक्षणोपायो यः परीक्षाविधिक्रमः।
या चाप्येषामुपनिषदध्यात्ममधिदैवतम्॥७२॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था या या स्त्रीपुंसविकल्पना।
जीवाजीवविभागो यो या मर्त्यामरभोग्यता॥७३॥

ये च दौर्लभ्यसौलभ्ये येषामौत्पातिकी जनिः।
यदौषधोपयोगित्वं याश्च संज्ञाः परश्शताः॥७४॥

शक्तः को वेदितुमिदं सर्वमेकं तमन्तरा।
रत्नं समस्तदेवानां रत्नसानुशरासनम्॥७५॥

नप्तायं देवपाण्ड्यस्य नन्वसौ पार्थिवात्मजः।
अर्हतीदं रत्नजातममूल्यं मदुपाहृतम्॥७६॥

अभिनिर्वर्त्त्य कोटीरमभिषिच्य च पार्थिवम्।
राज्ये स्वस्थीकृते दत्त रत्नमूल्यं यथोचितम्॥७७॥

इत्युदीर्य मणीन् दिव्यान् दत्वा तेभ्यः स काङ्क्षितान्।
सद्यस्तिरोदधे तेषां समक्षं सपरिच्छदः॥७८॥

चिह्नेन तेन ते सर्वे चिन्तयन्तस्तमीश्वरम्।
प्रशशंसुः शिशोर्भाग्यं बाष्पगद्गदया गिरा॥७९॥

सद्यो निर्माप्य ते मौलिं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना।
अभ्यषिञ्चन् नृपं बालमखिला राजमन्त्रिणः॥८०॥

दृष्ट्या दयार्द्रयैवायं देवदेवस्य शूलिनः।
अभिषिक्तः पुरा पश्चादभ्यषिच्यत मन्त्रिभिः॥८१॥

तस्याभिषेकपाण्ड्याख्या तदादि भुवि पप्रथे ।
ईदृशं भक्तसौलभ्यमिन्दुचूडस्य देहिषु ॥८२॥

यदचेष्टत यत्प्राह स बालः पाण्ड्यभूपतिः।
तत्सर्वं वरिवस्येति जग्राह मधुरेश्वरः॥८३॥

यदवस्त यदाजघ्रौ यदभुङ्क्त यदालिपत् ।
यद् दधौ च स सर्वं तच्छिव एव निवेदितम् ॥८४॥

दिदृक्षा शिवलिङ्गेषु शुश्रूषा शिववैभवे ।
चिकीर्षा शिवपूजासु शिशोरेवास्य कौतुकम् ॥८५॥

रत्नदस्य विभोर्लिङ्गं रत्नैरेवाभ्यपूजयत् ।
अधमर्णं स्वमात्मानं स जानन् शाश्वतीः समाः॥८६॥

देवस्तस्मै शिलास्वेव ददौ रत्नानि कानिचित् ।
सर्ववस्तुषु रत्नानि स तस्मै समुपाहरत् ॥८७॥

वासवो जातुचित् कर्त्तुं वार्षिकं कमलार्चनम् ।
प्राप्तस्तेन कृतां शम्भोः पश्यन् पूजामलज्जत ॥८८॥

कथान्तरे कदाचित् स कथयामास पाशिने ।
भक्तवात्सल्यमीशस्य भक्तिं पाण्ड्यशिशोश्च ताम् ॥८९॥

परीक्ष्य तद् द्वयमपि शक्रभाषितं ततः शिवं स्वयमपि तत्र सेवितुम् ।
जलग्रहामयमृदितो जलेश्वरः पुरं निजं पुनरगमत् सविस्मयः॥९०॥

कस्तूरीहिमवालुकाहिमपयःश्रीगन्धगोरोचना-
काश्मीरैरनुलेपितः पशुपतिः पाण्ड्यात्मजेनासकृत्।
कस्तूरीघनसारसुन्दर इति ख्यातिं तदादि श्रितो
येनाद्यापि समीहते तनुभृतां तामेव सेवां [१]पराम् ॥९१॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे चतुर्दशः सर्गः।।१४।।

---

१. 'वराम्' इति खपुस्तके पाठः।

अथ पञ्चदशः सर्गः

सलिलाधिपतिप्रचोदितः सरिदीशो मधुराजिघृक्षया।
ववृधे विजितोऽपि सन् पुरा समये कस्य न सम्भवेद् भ्रमः॥१॥

समभिद्रवता शनैः शनैः सलिलानां निधिनातिभीषिताः।
शरणं नृपतिं ययुः प्रजाः स च हालास्यनिकेतनं हरम्॥२॥

चतुरश्चिकुरान् जटापदाच्चतुरः स्वानवचित्य शङ्करः।
परिपश्यति पाण्ड्यभूपतौ विचकार त्वरितं विहायसि॥३॥

अपिबन्नधिगत्य मेघतां सकलं ते सलिलं सरस्वतः।
परिशुष्क इवास्तृतः पटः प्रदरस्थानगतं जलाञ्जलिम्॥४॥

अपि वीक्ष्य तदद्भुतं महद् वरुणो न व्यरमत् परीक्षणात्।
विबुधेष्वपि चेदियं दशा मतिभेदो मनुजेषु नाद्भुतः॥५॥

प्रहिता वरुणेन तोयदाः कृतवैरप्रतियातनेच्छवः।
प्रलयागमभैरवै रवैः कबलीचक्रुरिवाखिलं नभः॥६॥

सुदृशां कलहस्पृशामपि स्वयमालिङ्गननर्महेतुभिः।
कटुभिर्मम्रृजे घनारवैस्तरुणानामपराधभीरुता॥७॥

अपराद्धशरं शरव्यतः सकृदाकर्षणसन्नदोर्लतम्।
मदनस्य चिरोज्झितं धनुः परिचेतव्यमिवाभवत् पुनः॥८॥

यदुपैक्षि यदर्धदर्शितं यदपि प्रागथवास्ति विस्मृतम्।
अनुतप्त इवाधुना व्यधादखिलं कर्म तदद्भुतं स्मरः॥९॥

विधिरभ्रजलैः पुरोऽनिलैर्वियता कैतकर्भवर्त्तिना।
तटिता नवनीपपांसुना व्यसृजद् घर्महतं पुनः स्मरम्॥१०॥

विधुतं पवनेन चातकाः पतितं चञ्चुपुटे कथञ्चन।
क्षुधिताः क्षुधिते पुरः शिशौ नवमम्भो न ददुर्न वा पपुः॥११॥
चलितेषु सितच्छदेषु यैः सरसि स्थातुमचिन्ति षट्पदैः।
विरताब्जतया न तैः स्थितं विपदन्यव्यसनार्थिनां पुरः॥१२॥
कमलं न चकास्ति कैतकं कलहंसा नहि सन्ति केकिनः।
न शशी ननु चास्ति मन्मथः किमभावादिह किं विहीयते ॥१३॥
कटु भेकगणेन चुक्रुशे कलकेकामुखरेषु केकिषु।
कवयः कवयन्तु तावता कविपाशः किमुपैति मूकताम् ॥१४॥
सरसी चिरकालशीलनादजहद्भिर्भ्रमरैरदृश्यत।
क्षुभितोद्गतगर्भकर्दमच्छुरितेवाम्बुजिनीनिमज्जनात् ॥१५॥
अवधूय दुकूलपल्लवानलकानप्यवमृश्य विश्लथान्।
तरुणैरिव मेघमारुतैस्तरुणीनां ममृजे रतिश्रमः॥१६॥
चिरसम्भृतचातकोदरज्वलनोज्जासनलब्धजन्मभिः।
विततैरिव धूममण्डलैर्वियदापूरितमम्बुदैर्नवैः॥१७॥
निबिडे चरमाङ्गमण्डले निपतन्ती जलदस्य चन्द्रिका।
स्थगिता चिरमक्षरत् क्षितौ कणशः किं करकोपलात्मना ॥१८॥
अतिथेरपि भाग्यतो भवत्यभिवृद्धिर्भवने कुडुम्बिनाम्।
कलहंसकुले विनिर्गते कथमासन् कमलाकरश्रियः॥१९॥
विरमत्कमलोत्पलं सरो व्यरुचत् पुष्पितकैतकैस्तटैः।
गजवाजिसमाकुलं बहिर्भवनं राज्ञ इवान्ततो[१]ऽधनम्॥२०॥
कमलैर्विरतं कलानिधिः कलहंसाश्च न गोचरे दृशाम्।
शनिरास्त ककारमस्तके समये तत्र कलापिनं विना ॥२१॥
महिषा जहृषुर्मदागमे महिषैस्तुल्यधियश्च कर्षकाः।
अभवन्तु न हंसगृह्य इत्ययशोनैल्यमिवावहद् घनः॥२२॥

---
१. अन्ततः अन्तर्भागे।

बभुरुल्लसितास्तटिल्लता जगदन्धङ्करणीषु रात्रिषु ।
पथि चारयतोऽभिसारिकाः प्रसवेषोः करदीपिका इव ॥२३॥

परिलुप्तरवीन्दुतारके समये सन्तमसावृते सदा ।
द्युनिशोरुपदेशदेशिका युवतीनां गृहचक्रवाकिकाः॥२४॥

स्तनिते स्तनिते पयोमुचां कलकेकामुखराः कलापिनीः।
अभिलक्ष्य भृशं ललज्जिरे रभसालिङ्गितवल्लभाः स्त्रियः॥२५॥

स्थगितार्ककरैः पयोधरैः परिलुप्तप्रसवासु वल्लिषु ।
पवनापहृताः पयःकणा मदनस्यास्त्रपदेऽभिषेचिताः॥२६॥

नवतोयनिपातहर्षितां नगरीं तामवलोक्य कुप्यतः।
अथ ते वरुणस्य शासनादतिमात्रं ववृषुः पयोमुचः॥२७॥

परमां सखितां प्रचेतसः प्रतिपेदेऽग्निसखः समीरणः।
समयानुगुणैव शत्रुता सखिता वा त्रिदिवौकसामपि ॥२८॥

परिपाटितकाननद्रुमाः परिकृष्टेभगवाश्वमानवाः।
सरितः परितो जजृम्भिरे विकटावर्त्ततरङ्गसङ्कुलाः॥२९॥

गणशः पशुपक्षिमानवान् गणशो ग्रामपुराश्रमालयान् ।
पवमानसखाः पयोमुचः पणबन्धादिव पर्यपातयन् ॥३०॥

न दिशो विदिशो न पादपा न समुद्राः सरितो न पर्वताः।
न दिवा न निशा न चान्ततो जगदप्यैक्षत मध्यमं तदा ॥३१॥

अथ पाण्ड्यसुते समं जनैः शरणं जग्मुषि चन्द्रशेखरः।
स्वकपर्दभवैः पयोधरैः स्थगयामास स वर्षतो घनान् ॥३२॥

पटमण्डपवद्व्यवस्थिताः परितस्ते मधुरां पयोमुचः।
रुरुधुर्भुवि वारिसम्प्लवं जगृहुश्चोपरि निष्पतत् पयः॥३३॥

पटगर्भगता इव प्रजाः कियदप्यश्रुतवर्षनिस्वनाः।
व्यजनैरुपवीज्य लेभिरे नगरस्था मरुतं कथञ्चन ॥३४॥

अपि यत् प्रलयेषु वर्षितुं समरक्षन् सलिलं वलाहकाः।
अभिवृष्य तदप्यशेषतो गृहधूमा इव खे चकाशिरे ॥३५॥

प्रथमं पतितैः पयोभरैः परमम्भोधिरपूरि शोषितः।
चरमं पतितं तु तत्पयो जगृहुः शैवकपर्दवारिदाः॥३६॥

जलदा जलदैर्निराकृताः प्रतियान्तः परितो यथागतम्।
वरुणेन सम्बभाषिरे वरुणस्तैरपि लज्जया मिथः॥३७॥

परितो विनिवेशितान् घनान् प्रतिसंहृत्य निजान् महेश्वरः।
परिदर्शयति स्म नागरैः प्रकृतिस्थं निखिलं महीतलम् ॥३८॥

चतसृष्वपि दिक्षु कूटवज्जलदान् न्यस्य ररक्ष यत् पुरीम्।
तदुपक्रममभ्ययोजयत् स चतुष्कूटसमाख्ययापि ताम् ॥३९॥

अतिमानुषदेवदानवं वरुणो वीक्ष्य तदद्भुतद्वयम्।
मघवोदितमीशवैभवं मनसामन्यत [1]दिक्प्रदर्शनम् ॥४०॥

स समेत्य सुवर्णपद्मिनीसलिलस्नानगलज्जलग्रहः।
कनकाम्बुरुहैस्तदुद्भवैः कलयामास महेश्वरार्चनम् ॥४१॥

स्तुतिभिर्बहुभिः प्रसादयन् स महेशं शफरेक्षणामपि।
कृतपाण्ड्यनृपालसौहृदः कृतकृत्यः स्वपुरं पुनर्ययौ ॥४२॥

अथ जात्वभिषेकपाण्ड्यभूरमणे शासति राज्यमूर्जितम्।
समदृश्यत सिद्धवेषभृत् सह शिष्यैर्मधुरापुरे हरः॥४३॥

जपदामकरो जटाधरः कलयन् काञ्चनवेत्रमुज्ज्वलम्।
विचचार युवातिसुन्दरो भसितालेपनपाण्डरच्छविः॥४४॥

करुणैकमयः कलानिधिः सुलभः सुन्दरमूर्त्तिरुज्ज्वलः।
अवलोकित एव देहिनामहरद् वाङ्मनसे स तापसः॥४५॥

बहुशः कुणिमूकलो[2]हला बधिरक्लीबजडान्धपङ्गवः।
जटिलेन कृतार्थिता जनाश्चरणाम्भोजरजोऽनुषङ्गतः॥४६॥

---

१. 'दृक्प्रदर्शनम्' इति खपुस्तके पाठः; २. लोहलोऽस्फुटवाक्।

चरणोदकसेवया हरन्नपि वन्ध्यत्वमनेकधा स्थितम्।
अवसन्नतरं हरश्चिरादनुजग्राह कुलं कुडुम्बिनाम् ॥४७॥
जरतस्तरुणान् प्रकल्पयन् युवभावं युवसु स्थिरं दिशन्।
अपि वर्षगणानुवर्त्तिनीः शमयामास रुजः स भस्मना ॥४८॥
भसितं रसनासु निक्षिपन् कवयामास जडाननेकधा।
विततार परां विरक्ततां विषयासङ्गमलीमसात्मनाम् ॥४९॥
अपि दुर्लभभैक्ष्यजीवनानकरोदाढ्यतरान् गिरैव सः।
उदजीवयदुक्षणादपामुरगक्ष्वेलहतानपि क्षणात् ॥५०॥
पतिवल्लभतां मृगीदृशां प्रमदासु प्रियतां विलासिनाम्।
व्यतरद् भिषजां च मूलिका विविधप्रत्ययकारिणीर्हरः॥५१॥
घुटिकांशुकखड्गपादुकारसलेपाञ्जनमुख्यसिद्धयः ।
तमनुस्मरतां शरीरिणां स्वत एव प्रचकाशिरे तदा ॥५२॥
ग्रहभूतपिशाचयक्षिणीगणकूश्माण्डविनायकादयः ।
अभिदुद्रुवुरादिसिद्ध इत्यभिधानाक्षरकीर्त्तनान्नृणाम् ॥५३॥
स जगाद दृशोरगोचरः कथयन्नेव कथास्तिरोदधे।
स्थविरस्तरुणोऽथ मुण्डितो जटिलश्चैष जनैरदृश्यत ॥५४॥
समदर्शयदुन्नतान् गिरीन् सविधे वारिनिधीन् वनानि च।
स्तुवतां हसतां प्रधावतां मिषतामेव [१]तदुन्ममार्ज सः॥५५॥
कियदित्यभिदध्महेऽद्भुतं किमितीदं चरितं स्तुवीम वा।
वयमप्युपदर्शयेम तद्यदि हि स्याम जगच्छरीरिणः॥५६॥
इति केलिकलाकुतूहली विजहारैष यथा यथा पुरे।
अशृणोदखिलं तथा तथा प्रकृतिभ्यो नृपतिः पदे पदे ॥५७॥
स कदाचन सुन्दरेशितुर्वितते धाम्नि विमानपश्चिमे।
उपविष्टममुं यदृच्छया नृपतिः प्रैक्षत सेवितुं गतः॥५८॥

१. तद् दर्शितम्।

दृशमस्य तृणीकृतामरां गिरमज्ञातपरानुवर्त्तनाम्।
स्थितमीप्सितगन्धदुर्विधं परिपश्यन् नृपतिर्विसिष्मिये ॥५९॥
अतिवाङ्मनसैर्महोभरैरपि तत्त्वं परमस्य सूचितम्।
अधिगन्तुमनाः स्वयं मनागनुयुङ्क्ते स्म स गोत्रनामनी ॥६०॥
श्रवणे दधदक्षमालिकां शिथिलीकृत्य स पद्ममासनम्।
अमृतस्नपितैरिवाक्षरैरिदमाह स्म नृपं तपोधनः॥६१॥
न कुलं गृहं न बान्धवा न च वर्णाश्रमयन्त्रणापि नः।
अवधूतपदे निषेदुषामभिधा सिद्ध इति स्फुटैव ते ॥६२॥
चतुरुत्तरषष्टिभेदतः प्रथिता या भुवने कला इति।
यदि तासु कुतूहली भवानभिसम्पश्यतु सिद्धिमद्भुताम् ॥६३॥
इति वादिनि योगिनां वरे पुनरूचे नृपतिः कुतूहली।
उपदीकृतमिक्षुमायतं कमनीयं कलयन् करेण तम् ॥६४॥
अयमस्ति विमानधारको द्विरदो यः किल दार्षदः पुरः।
इममिक्षुमसौ गिलत्विति स्मयमानः स तदन्वमन्यत ॥६५॥
स ततः पुरतः शिलागजः स्तनितस्निग्धगभीरबृंहितः।
नरपालकराग्रवर्त्तिनं नवमिक्षुं विचकर्ष शुण्डया ॥६६॥
कबलीकृतकोमलेक्षुणा करिणा तत्र विमानवर्त्तिना।
जगृहे नृपकण्ठमालिकामणिहारोऽपि मृणालकोमलः॥६७॥
चकिताः स्तिमिताः पलायिता रुषिताश्चानुचरा महीपतेः।
उपलद्विरदस्य चेष्टितान्युपलभ्य क्षुभिताः प्रचुक्रुशुः॥६८॥
न निकर्षचिकीर्षया कृतं न परीचिक्षिषया न गर्वतः।
कुतुकेन तु वृत्तमेतदित्यसकृत् तं प्रणमन्नसान्त्वयत् ॥६९॥
नमते धरणीभृते वरं तनयं वंशकरं प्रसादयन्।
स्मयमानमुखाम्बुजो हरो मिषतस्तस्य पुरस्तिरोदधे ॥७०॥

---

१. तद् दर्शितम्।

अथ विक्रमपाण्ड्यभूपतिस्तनयोऽभूदभिषेकपाण्ड्यतः।
उदितोदितमुद्वहन् कुलं कुलदासः कुसुमायुधद्विषः।।७१।।

स पितुः परलोकमेयुषश्चरमाज्ञां शिरसोपधारयन्।
अनुपाधिमनन्यगामिनीमचलां भक्तिमधत्त शङ्करे।।७२।।

शिवनामपरः शिवाश्रयः शिवविन्यस्तभरः शिवाश्रमी।
जगदाकलयन् शिवात्मकं जननाथो बुभुजे वसुन्धराम्।।७३।।

शशिनीव समस्तवल्लभे नृपतौ भूतपतेः प्रणप्तरि।
पितरीव सुता महीभुजो बिभरामासुरविप्लुतां मतिम्।।७४।।

कुलशेखरपाण्ड्यसप्तमं नृपतिं तं किल चोलपार्थिवः।
न ममर्ष शरद्विनिर्मलं शशिनं चोर इव स्वदोषतः।।७५।।

अतिवर्त्तितुमेनमक्षमः स वराकः समरे भुजोष्मणा।
क्षपणैः क्रतुमाभिचारिकं कलयामास पयःस्विनीतटे।।७६।।

तत उच्चलितो दुरध्वराद् द्विरदः कोऽपि गिरीन्द्रभीषणः।
समया मधुरामुपाद्रवत् कलयन् मुद्गरमायसं करे।।७७।।

तमुदन्तमयं विचारयन् शरणं प्राप शशाङ्कशेखरम्।
स च तत्र किरातरूपभृत् परिचक्राम निजालयाद् बहिः।।७८।।

वनपल्लवभङ्गशेखरं वरगुञ्जाफलपुञ्जभूषणम्।
अधिरोपितकार्मुकं जना ददृशुर्दिव्यममुं वनेचरम्।।७९।।

उपलभ्य गजं तमुद्धतं पथि गव्यूतियुगे व्यवस्थितम्।
नरसिंहमयोजयच्छरे नरसिंहस्य मुदे वनेचरः।।८०।।

त्रिपुरेषु गतेषु लक्ष्यतां हसितेनास्मि पुराप्यपोदितः।
इति सत्वरमीशकार्मुकादुदयासीद् दनुजान्तकः शरः।।८१।।

स हसन्नचलेन धन्वना विशिखेन स्वयमच्युतेन च।
जगदेकधनुर्धरः क्षणादभिनत् सिन्धुरमाभिचारिकम्।।८२।।

नरकेसरिणास्त्ररूपिणा शमिते हस्तिनि शैलतां गते।
तमनु प्रहितास्तथागता न समैक्ष्यन्त यथा तथा गताः॥८३॥

सुगतान् सुगतात्मनेषुणा स विजिग्ये चतुरो वनेचरः।
अहिरेव हि वेत्त्यहेः पदं कथमन्येन घटेत तज्जयः॥८४॥

विदितः किल सर्वदेहिनां विजयः पञ्चमुखेन हस्तिनः।
गुणगृह्यतया तदप्यसौ मुमुदे विक्रमपाण्ड्यपार्थिवः॥८५॥

अनुगृह्य दयार्द्रया दृशा प्रणतं भूतपतिः प्रजेश्वरम्।
तनयं च तदन्वयोचितं वरमस्मै वितरंस्तिरोदधे॥८६॥

अजनिष्ट विभोरनुग्रहात् तनयस्तस्य च राजशेखरः।
यदुपाहितभूभरो गुरुः प्रतिपेदे पदमैश्वरं परम्॥८७॥

सप्तमो मलयध्वजस्य स सप्तसप्तिसमद्युति-
र्बिभ्रदङ्गदनिर्विशेषमशेषमेव महीतलम्।
आरराध सभाजनैरतिमानुषैर्मधुरेश्वरं
रञ्जयन् जनताः सुतानिव राजशेखरपार्थिवः॥८८॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

अथ षोडशः सर्गः

अथ क्षितिं बिभ्रति राजशेखरे द्विजो विरूपाक्ष इति प्रथां गतः।
चिराय शम्भुं तपसा प्रसादयन्नवाप गौरीत्यभिविश्रुतां सुताम् ॥१॥

स कन्यया जात्वपि पञ्चवर्षया समेत्य तातस्तपसेऽभियाचितः।
अदेयमप्येवमपत्यसौहृदाददिक्षदेकाक्षरमम्बिकामनुम् ॥२॥

भवप्रवाहप्रतिपन्नवासनाप्रबन्धयोगेन कुमारिकापि सा।
असाधयन्मन्त्रमशेषसिद्धिदं जगन्निदानं जपयज्ञनिष्ठया ॥३॥

गुरौ वसन्तं कृतभैक्षवृत्तिकं कदाचिदेकं गृहमागतं वटुम्।
अवेक्ष्य तस्मै गुरुरात्मजामदादचिन्तयित्वा कुलशीलबन्धुताः॥४॥

दुरागमाभ्यासविलुप्तसत्पथे महेश्वरद्वेषमलीमसात्मनि।
दधीचिशापोपहते द्विजान्वये प्रसूतमेनं बुबुधे ततस्तु सः॥५॥

अलङ्घनीयं शिवशासनं सुरैरपि स्वयम्भूविबुधेश्वरादिभिः।
स चिन्तयन् स्वोचितदानसत्कृतां सहोपयन्त्रा प्रजिघाय कन्यकाम् ॥६॥

अथ स्नुषामात्मभुवा स्वयं हृतामवेक्ष्य फाले भसितेन लाञ्छिताम्।
शिवद्विषौ तच्छ्वशुरौ ज्वलद्रुषौ निवेशयामासतुरालये पृथक् ॥७॥

शिवार्चनध्यानकथाविवर्जिते श्मशानतुल्ये सदने तु तत्र सा।
अमङ्गले सत्यपि सर्वमङ्गलामनुस्मरन्ती दिवसानि चिक्षिपे ॥८॥

ततः सदारे श्वशुरे बहिर्गते कदाचिदेनां सदने निषेदुषीम्।
प्रहर्षयन् प्रादुरभूद् द्विजात्मना विभूतिरुद्राक्षविभूषितो हरः॥९॥

तमातिथेयीभिरसौ सभाजयन्त्युपास्त यावज्जरठं द्विजर्षभम्।
विवेश तावतच्छ्वशुरस्तमालयं स च द्विजोऽदृश्यत सुन्दरो युवा ॥१०॥

ततः शिवानुस्मरणैकसाधनां स वेपमानामभिलक्ष्य तां हरः।
स्तनन्धयोऽदृश्यत तत्समीपतः स्वरेण तस्याः श्वशुरावमर्षयन् ॥११॥
ततस्तु पृष्टा प्रतिवेशिनीसुतं तमालपन्ती श्वशुरेण कुप्यता।
वहिर्निरस्ता शिशुनामुना समं निनाय पर्यश्रुमुखी निशामसौ ॥१२॥
भवस्य तं पश्चिमवक्त्ररूपिणं शिशुं स्मरन्तीं हृदि विप्रकन्यकाम्।
निनाय कल्ये निजमास्पदं शिवो वृषेण विस्मापितविष्टपत्रयः॥१३॥
स्तनन्धयं देवमुपास्य सा जहौ स्तनन्धयत्वं भवसङ्गसञ्चितम्।
क्रमेत शम्भावविततर्क्यवैभवे क्व तत्क्रतुन्यायविदुक्तिपद्धतिः॥१४॥
मनुं किल द्व्यक्षरमाचचक्षिरे प्रभुं प्रजासर्गविधौ पुराविदः।
अयं तु सृष्टिस्थितिसंहृतिक्षमो मनुं यमेकाक्षरमारराध सा ॥१५॥
कदापि देवः करिकालचोलतो निशम्य नृत्तानभियुक्ततां निजाम्।
बभूव सद्यो नटसूत्रपारगः किमादिशैलूषकुले तदद्भुतम् ॥१६॥
शिवे प्रसक्ते सति शैवरात्रके महाव्रते मन्दिरमैशमाश्रितः।
प्रसन्नमभ्यर्चनया हरं पुनः प्रसादयिष्यन् प्रणनर्त्त पार्थिवः॥१७॥
उदञ्चिताकुञ्चितसव्यपादिकाचिरानुवृत्तिश्रमखिन्नमानसः।
श्रमं तमीशेऽपि समं व्यचिन्तयत् स हि स्वयं पश्यति शम्भुमात्मवत् ॥१८॥
निधाय सव्यं निभृतं पदं क्षितावुदञ्चयन् दक्षिणमङ्घ्रिमुच्चकैः।
नटन्नुदस्व श्रममित्यनुक्षणं नटेश्वरं प्रार्थयते स्म पार्थिवः॥१९॥
अदर्शितस्पन्दमथेषदप्यमुं नटेशबिम्बं कलयन् नरेश्वरः।
कृपाणकृत्तेन निजेन मौलिना स दैवमाराधयितुं समैहत ॥२०॥
न किञ्चिदानन्दमयं स वेद तं न वा किमर्चास्वनपायिनीं स्थितिम्।
तथापि तस्याभवदीदृशी मतिस्तथा हि भक्तिस्तपसापि दुर्लभा ॥२१॥
अवेत्य दुर्भेदममुष्य निश्चयं तथा स देवः प्रससाद नर्त्तितुम्।
न दुर्लभा तस्य कदापि वश्यता सुदुर्लभा तु स्थिरशीलतैव नः॥२२॥

अनन्यथात्वव्रतमात्मकर्मणामपि त्यजन् दूरत एव शङ्करः।
यथा स मेने हृदि राजशेखरस्तथा विपर्यस्य ननर्त्त तत्क्षणम् ॥२३॥
निधाय सव्ये निखिलं भरं तनोः पदे यदास्त प्रकृतिस्तु तस्य सा।
प्रपञ्चसर्गस्थितिभङ्गभारमप्ययं तु तत्रैव निवेश्य निर्वृतः॥२४॥
तदद्भुतं ताण्डवमैन्दुशेखरं प्रसादतस्तस्य सिषेविरे जनाः।
गणेश्वरास्ते विषये महीपतेर्वसन्ति ये शङ्करभक्तिशालिनः॥२५॥
बबन्ध भक्तिं स्वकृते कृते नृपो विशिष्य तस्मिन् विपरीतताण्डवे।
तदादि तद्वंशभुवोऽपि पार्थिवास्तमेव देवं शरणं प्रपेदिरे ॥२६॥
प्रमार्ष्टुमागः शतशः समर्पयन् पतिः प्रजानां मणिभूषणानि सः।
सुतं कुलोत्तुङ्ग इति श्रुतं ततो वरेण लेभे नचिरेण शूलिनः॥२७॥
गते धरित्रीभृति राजशेखरे गतिं समाख्याविधयैव सूचिताम्।
कुलोचितोत्तुङ्गगुणाकरश्चिराद् दधौ कुलोत्तुङ्गमहीपतिः क्षितिम् ॥२८॥
गुणेन शीलेन कुलेन चोन्नतं तमीक्षमाणाः क्षितिपास्ततस्ततः।
उपाहरन् स्वस्वकुमारिकाः स्वतस्ततोऽयुतं तस्य बभूवुरङ्गनाः॥२९॥
स तासु लेभे सकलासु पार्थिवः समानरूपान्वयशीलवृत्तिषु।
कुलोचितौदार्यविवेकशालिनां कुमारकाणामयुतानि षट् ततः॥३०॥
अजायतानन्तगुणाख्यया श्रुतस्तनूभवानां प्रथमो धरापतेः।
तदाश्रितास्तच्चरणार्पितासवः परेऽपि तत्तुल्यगुणा विजज्ञिरे ॥३१॥
यदीदृशी दारसमृद्धिरीदृशी कुलाभिवृद्धिश्च बभूव भूपतेः।
इदं हि लीलायितमिन्दुशेखरप्रसादलेशप्रतिलम्भसम्पदः॥३२॥
स वीरभद्रः स्वशरीरसम्भवैः स्वतुल्यतेजोनिधिभिर्गणैरिव।
समं कुलोत्तुङ्गमहीपतिः सुतैः शशास सर्वाञ्छिवशासनद्विषः॥३३॥
अथ द्विजः कश्चन बालपुत्रया समं गृहिण्या मधुरां समासदत्।
तले वटस्यास्त विशालशीतले क्वचित् कठोरातपतापतापितः॥३४॥

असञ्चरत्पान्थमनालपद्द्विजं सरोजकोशोदरलीनषट्पदम् ।
प्रतप्तहेमप्रतिमं समस्तमप्यभूदहर्मध्यगते जगद् रवौ ॥३५॥
ज्वलद् विनापि ज्वलनेन भूतले मदान्धभद्रेभनखंपचं रजः।
अवेक्षमाणैर्नयनैः शरीरिणामतिप्रतेपे दहनाहतैरिव ॥३६॥
स गेहिनीं बाहुलतोपधायिना कुचाग्रविन्यस्तमुखेन सूनुना ।
तले शयानां तृषयार्दितां तरोरवेक्ष्य हर्त्तुं सलिलं ययौ बहिः॥३७॥
स किञ्चिदासाद्य सरोऽतिनिर्मलं हरन् जलं पद्मदलेन शीतलम् ।
ददर्श विद्धां दयितां महेषुणा रुदन्तमस्याः शिशुमप्युरस्स्थले ॥३८॥
प्रियावियोगव्यसनाभिमूर्च्छितः स यावदन्विष्यति तत्र कारणम् ।
ददर्श तावन्मृगयाविहारिणं धनुर्धरं लुब्धकमेकमन्तिके ॥३९॥
अनेन नूनं दयिता ममाहतेत्यवेत्य केशेषु परामृशन्नमुम् ।
उपेत्य राज्ञः प्रतिहारमुच्चकैर्द्विजः प्रचुक्रोश विषादविह्वलः॥४०॥
ततः कुलोत्तुङ्गनृपस्तदद्भुतं निशम्य खिन्नः पृथगन्वयुङ्क्त तौ ।
न निश्चकार्यैकमघाभियोक्तरि द्विजे किराते च दृढं मृषोत्तरे ॥४१॥
न तत्त्वमत्र व्यवसातुमीश्महे विना प्रसादाद् गिरिजापतेरिति ।
निरुध्य लुब्धं शमयन् द्विजं गिरा नृपः प्रपेदे शरणं पिनाकिनम् ॥४२॥
द्विजद्वितीयो नगराद् बहिश्चरन् निशि त्वमस्यामुपलप्स्यसेऽखिलम् ।
इतीरितो भूपतिरिन्दुमौलिना स वैश्यवीथ्यामचरत् क्वचिद्बहिः॥४३॥
ततः क्वचित् संवदतोर्द्वयोर्मिथः कथा स शुश्राव कृतान्तदूतयोः।
निनीषतोर्वैश्यगृहे वरं क्षणात् प्रवृत्तवैवाहिकमङ्गलावधौ ॥४४॥
शरव्यमुद्दिश्य शकुन्तमेककं पुरा पुलिन्देन चिरार्पितः शरः।
वटद्रुलग्नः पवनाहतः पतन् यथावधीद् विप्रवधूमतर्कितम् ॥४५॥
तथाद्य वैवाहिकतूर्यनिस्वनैः परिभ्रमन्त्यात्र गवा निपातितम् ।
वरं समादाय करग्रहावधौ पुनर्निवर्त्तेवहि तत्क्षणादिति ॥४६॥

सुविस्मितस्तेन सह द्विजन्मना स्वसंशयच्छेदकरीं गिरं तयोः।
निशम्य संवादकृते नृपः क्षणं प्रतीक्ष्य तस्थौ वरपातनक्षणम् ॥४७॥
तथैव वृत्तेऽत्र कृतान्तचेष्टिते धनैः प्रभूतैः परितोष्य स द्विजम् ।
विसृज्य च व्याधमनुग्रहं विभोरशेषमावेदयति स्म मन्त्रिषु ॥४८॥
विधुः कलङ्की वियति भ्रमन्नसौ कलङ्कशङ्कापि न शङ्कराश्रिते ।
अतो न ते स्यादपवादभीरिति प्रशंसितः पाण्ड्यनृपः स मन्त्रिभिः॥४९॥
निवेशितोऽनन्तगुणोऽथ मन्त्रिभिः पदे पितुः शाङ्करमेयुषः पदम् ।
स रत्नकेयूरवदावहद् भुजे चतुस्समुद्रीपरिवेष्टितां भुवम् ॥५०॥
द्विजाधमः कश्चिदवन्तिषु स्थितः स्वमातृसक्तस्तदमर्षिणं गुरुम् ।
निहत्य हृत्वा निखिलं च तद्धनं निशि प्रतस्थे सह [१]मातृपाशया ॥५१॥
तमध्वनि व्याधभटा मदोद्भटाः प्रहृत्य सर्वस्वमथापहृत्य च ।
अपि स्त्रियं तामवरुध्य सुन्दरीमहासिषुस्तं तनुमात्रशेषितम् ॥५२॥
कदन्नभिक्षाधिगमाव्यवस्थया कृशो रुजार्त्तः कृपणो दिगम्बरः।
परिभ्रमन् दिक्षु कदाचिदानशे स भाग्ययोगेन कदम्बकाननम् ॥५३॥
अयत्नमाच्छादनमन्नमप्यसौ प्रविष्टमात्रो नगरीमविन्दत ।
अनुग्रहान्मीनदृशोऽधुनापि यन्न तत्र कश्चित् क्षुधितो न दुःखितः॥५४॥
स सञ्चरन् जातु किरातदम्पती विलासिनौ विश्वविलक्षणश्रियौ ।
ददर्श दिष्ट्या निशि नर्मतत्परौ महेशधामप्रतिहारसीमनि ॥५५॥
स तत्र विस्रम्भमवाप्य सँल्लपन् न्यवेदयत् स्वं निखिलं विचेष्टितम् ।
ततः किरातीवचनानुवर्त्तिना किरातयूनेत्थमबोधि निष्कृतिम् ॥५६॥
न कर्मयोगैर्न तपश्शतेन वा विनेतुमंहस्तव विप्र! पार्यते ।
दुरुत्तरं दुष्कृतमप्यमुं शिवं प्रपद्य वर्षैस्त्रिभिरुत्तरिष्यसि ॥५७॥
इतीरयित्वैव तिरोहितं क्षणादवेक्ष्य तद् द्वन्द्वमपास्तसंशयः।
अवाललम्बे दृढमम्बिकासखं स विप्रबन्धुः शरणं शरीरिणाम् ॥५८॥

---

१. मातृपाशया निन्दितया मात्रा।

जपार्चनध्याननतिप्रदक्षिणस्तवैः स तिस्रः शरदो निरन्तरम् ।
प्रसाद्य देवं प्रमथैः पुरौकसां समक्षमानीयत शाङ्करं पुरम् ॥५९॥
विशन् पुरीमेव विधूतपातकः सकृत् प्रणम्यैव शिवं गणोऽभवत् ।
परन्तु वैदेशिक एष वत्सरान् प्रतारितस्त्रीनिति पौरवागभूत् ॥६०॥
अनुस्मरन् स्वं चरितं विसिष्मिये स नीयमानः प्रमथैः शिवान्तिकम् ।
विमृष्टमर्मा तु शिवे न्यवेशयत् ततस्त्रिवर्षार्चनयाधमर्णताम् ॥६१॥
अथाङ्क इत्यस्त्रविदां पुरोगमो गुरुर्भटानां खुरलीषु विश्रुतः।
बहून् समध्यापयदस्त्रसंहितां प्रयोगसंहाररहस्यकोविदः॥६२॥
बभूव शिष्येष्वमितेषु सिद्ध इत्यभिख्यया कश्चन तस्य वल्लभः।
तमस्त्रशस्त्रेषु विशिष्य पुत्रवद् गुरुर्व्यनैषीदविदन् दुराशयम् ॥६३॥
स दुर्मतिः स्वं गुरुमप्रकाशयन् प्रकाशयन् स्वां पटुतां तदाहिताम् ।
अपि स्वशिष्या इति शस्त्रकोविदान् भटान् सतीर्थ्यान् प्रलपंश्चचार सः॥६४॥
कदाचिदङ्कस्य सदा सदाशिवप्रणामहेतोर्वसतः शिवालये ।
उपेत्य गेहं युवतिं च तत्प्रियां रहो जिघृक्षन्ननयावधीरितः॥६५॥
तमङ्करूपं परिगृह्य जातुचिद् दुराशयं द्वन्द्वरणे निबर्हितुम् ।
पुराद् बहिः पश्यति पौरमण्डले कृपाणपाणिर्युयुधेऽमुना हरः॥६६॥
स वञ्चयन् [१]वेगममुष्य लीलया कदापि मर्म स्वकमप्रदर्शयन् ।
अपक्रमाभिक्रमसम्प्लुतोत्प्लुतैर्विचित्रमीशो व्यचरद् रणाङ्गणे ॥६७॥
अवस्थितः स्थाणुवदग्रतो रिपोर्निपातयन्निश्चलयायुधं क्षितौ ।
अपि प्रहाराञ्छतशोऽस्य निस्सृतानवञ्चयत् किञ्चिदिवाङ्गकुञ्चनैः॥६८॥
हसन्नवज्ञामसृणैर्विलोचनैरवेक्षमाणस्तृणवत् तमुद्भटम् ।
किमप्यभिक्रम्य चकार हुङ्कृतैः कृपाणमुष्टिं शिथिलं स वैरिणः॥६९॥
उदस्यतीवासिमधो निपातयत्यधो दधातीव निहन्ति मूर्धनि ।
प्रमत्तवत् तिष्ठति नाभिगम्यते परेण तस्यैवमवर्त्तताहवः॥७०॥

१. 'खड्गम्' इति खपुस्तके पाठः।

असिं विधून्वन् भ्रमयन्नुदञ्चयन् निपातयन्निश्चलमावहन् पुनः।
करोऽस्य दुर्योधमनोभयङ्करो निमेषमप्यैक्षत नैकचेष्टितः॥७१॥
अविक्षतः क्वाप्यसिधेनुधारया विभिद्य तस्योदरमाहरन् शिरः।
प्रकाशयन्नङ्कजयं दिशां मुखे तिरोदधे तद्वपुरिन्दुशेखरः॥७२॥
अहो जिगायाङ्क इति प्रशंसतां ततो जनानामवकर्णयन् गिरः।
विसिष्मियेऽङ्कः शिवसन्निधौ वसन्नबुद्धतत्सङ्गरसङ्कथः स्वयम् ॥७३॥
विचित्रमेतत् किल वृत्तमीशितुः प्रवृत्तमङ्के परभक्तिशालिनि।
इति स्तुवन्तो मदुरौकसः शिवादनन्यमैक्षन्त तमस्त्रकोविदम् ॥७४॥
किमेतदङ्केन शिवे निवेदितं किमन्ततो वेत्ति स तं व्यतिक्रमम्।
अहो दयालुत्वमनङ्गहन्तुरित्यभूच्चलानामपि निश्चलं मनः॥७५॥
ततः स कालेन शशाङ्कशेखरः सदारमेनं प्रमथेष्वयोजयत्।
तरन्ति नाद्यापि तपोधना द्विजाः क ईश्वराणामवधारयेन्मनः॥७६॥
तदादि भूयश्शिवभक्तिगौरवे विजृम्भमाणे विषये महीभुजः।
तथागताः केऽप्यभिचर्य पन्नगं न्ययुञ्जतोद्दामविषाग्निभीषणम् ॥७७॥
तमद्रिकूटप्रतिमं महोरगं समापतन्तं नृपतिर्विचारयन्।
पुराद्विनिर्गत्य पुराहितं स्मरन् शरं शरासे समधत्त दारुणम् ॥७८॥
महेशभूषान्वययोगशङ्कितः क्षणं विनिश्चित्य स मायिकं ततः।
अताडयत् पन्नगपाशमाशुगैः स चावमत् तद्व्यथया विषानलम् ॥७९॥
हालाहलेनेव पुरा विनिर्यता विषेण तेन ज्वलताभितापिताः।
जनाः क्षितीशेन समं समाययुः शरण्यमीशं शरणं समाकुलाः॥८०॥
कृतस्मितो नीपवनेश्वरस्ततः कियत्तदस्तीति गिरा प्रहर्षयन्।
उपेत्य लिङ्गादुरगान्तिकं गतः समन्ततः प्रैक्षत शान्तया दृशा ॥८१॥
ततः पुरैवोन्मथिते फणाधरे धराधरत्वं प्रतिपद्य तस्थुषि।
विषाग्नितप्तान् मनुजान् द्रुमानपि व्यधत्त देवः करुणामृताप्लुतान् ॥८२॥

तथा गते भोगिनि गां सुदुर्जयां तथागताः काञ्चिदथाभिचारिकीम् ।
अकल्पयञ्जेतुमिमां समादिशद् दयानिधिर्वाहवृषं वृषध्वजः ॥८३॥

स तुङ्गशृङ्गव्यतिषङ्गनिर्दलद्घनाघनस्त्रस्तघनाम्बुवृष्टिभिः ।
खुरक्षतक्षोणिरजः शमं नयन् महावृषः प्रास्थित तज्जिगीषया ॥८४॥

पदैः स यद् ध्यानतपोध्वरांहतिप्रभेदभिन्नैर्विददार मेदिनीम् ।
रजोभिरुद्धूलितसर्वविग्रहा बभूवुरेतत्प्रभवैर्महर्षयः ॥८५॥

वृषस्तदुद्धूय विषाणयोर्युगं प्रसह्य तस्या हृदयं बिभेद गोः ।
जरद्गवीनां हृदयं विविच्यते यदन्तराश्चर्यगवाक्षवर्त्मना[१] ॥८६॥

स तां पतन्तीमवनीधरात्मना समीक्ष्य शैलः स्वयमप्यभूद् वृषः ।
उदग्रशृङ्गः परमुत्तरेण यो विराजतेऽद्यापि वृषाचलाख्यया ॥८७॥

ततः कुमारं कुलभूषणाभिधं तपोभिरासाद्य कुलार्हविक्रमम् ।
तदर्पिताशेषधुरो धरापतिः पदं प्रपेदे परमैन्दुशेखरम् ॥८८॥

गाम्भीर्येण निषङ्गतां विशिखतां धर्मद्रुहां निग्रहा-
दुच्छ्रायेण शरासतां कटकतामुच्चावचैर्वाङ्मुखैः ।
विश्वेषामनुरञ्जनैरनुपमैरुत्तंसतामप्यसौ
बिभ्राणः कुलभूषणः कुलपतिं देवः सिषेवे शिवम् ॥८९॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
षोडशः सर्गः ।। १६ ।।

●

---

१. 'मात्मना' इति खपुस्तके पाठः।

अथ सप्तदशः सर्गः

कुलभूषणस्तदनु भूमिपतिः कुलदैवतस्य मधुराधिपतेः।
चरणं सदा परिचरन्नशिषच्चतुरर्णवीवलयितामवनिम् ॥१॥

अजनिष्ट सुन्दर इति प्रथितो नृपतेरमुष्य पृतनाधिपतिः।
अतनिष्ट भक्तिमयमष्टविधामपि सुन्दरेशपदपङ्कजयोः॥२॥

अभिषेणनाय कृतसन्नहने शबरेश्वरे बलिनि चेदिपतौ।
भटसङ्ग्रहाय स बहु द्रविणं प्रददौ चमूपतिवसे नृपतिः॥३॥

स शिवे निवेद्य शबरेन्द्रजये प्रतिभूर्भवानवनिभर्त्तुरिति।
अविचिन्त्य किञ्चिदपि पर्यचरद्द्रविणैस्तु तैर्द्रविणनाथसखम् ॥४॥

अतिनूत्नमातनुत धाम विभोः स सुधार्पणस्फुटितसङ्घटनैः।
रथमूर्जितं क्षितिरथस्य हयान् करिणश्च काञ्चनमयानकरोत् ॥५॥

बलमानयेयमिति मन्त्रिवरान् बहुधा तु सोऽतिसमधत्त गिरा।
कुलभूषणाय परिपृष्टवते कथयाम्बभूव पृतनां मिलिताम् ॥६॥

सचिवोदितश्रवणजातरुषं नृपमिङ्गितैस्समवबुद्ध्य ततः।
बहिरानिनाय स महीरमणं बलदर्शनाय सह तैः पिशुनैः॥७॥

समये शशाङ्कशकलाभरणः सहितो गणैर्मनुजरूपधरैः।
स्वयमाजगाम पृतनारजसा स्थगयन् दिशश्च विदिशश्च पुरः॥८॥

रथवाजिसिन्धुरपदातिभिदाप्रविभक्तमप्युपसमेत्य मिथः।
चलितं बलं नृपतिना ददृशे चतुरम्बुराशिसमवाय इव ॥९॥

असिचर्मचापशरकुन्तगदापरिघत्रिशूलनलिकादिकराम् ।
अतिभीषणाकृतिमदृष्टचरीं परिपश्यति स्म स पदातिचमूम् ॥१०॥

प्रलयान्तघोरपवनाभिहतप्रचलद्धराधरकुलप्रतिमम् ।
प्रसमीक्ष्य तं मदगजप्रकरं परिदुद्रुवुर्नरपतेः करिणः॥११॥
करभोष्ट्रपुङ्गवकरीन्द्रधृतैर्विविधायुधोपकरणैश्च रथैः।
विविधध्वजैर्धुरि विभोश्चलिता रथिकाः शिलादतनयप्रमुखाः॥१२॥
कुरुविन्दकज्जलकुसुम्भनिशाशरकाण्डवासवशरासरुचः ।
मसृणोन्नतांसलमहाहनवस्तुरगाः प्रचेलुरथ तस्य पुरः॥१३॥
सुरवाहिनीलहरिशुभ्रपटीपरिवीतमौलिरसिचर्मधरः ।
परिनर्त्तयंस्तुरगमिन्दुधरो निरगादनादिरपि सादिवपुः॥१४॥
असकृद्विरिञ्चिमुखमन्दुरिकाकुतुकादिवोत्पतितुमभ्रपथे ।
त्वरमाणमागमतुरङ्गवरं शमयन्निगालकरघट्टनया ॥१५॥
हयमुत्पतन्तमिषुवद्रभसादवरुद्ध्य[१] सव्यमपसव्यमपि ।
भ्रमयन्नयत्लवमूरुयुगद्रढिमैकदेशहतदुर्विनयम् ॥१६॥
अभिगच्छति क्षितिभृति स्वयमप्यभिगम्य मूर्त्त इव वीररसः।
अवधूय स्वड्गमवरुद्ध्य हयं प्रणनाम तं प्रणतमेष पुरः॥१७॥
अवितर्क्यवैभवमदृष्टचरं तमवेक्ष्य तामपि चमूं महतीम्।
तदुदाररूपहृतवाङ्मनसः क्षणमास्त पाण्ड्यनृपतिस्स्तिमितः॥१८॥
वचनैरमुं प्रकटितप्रणयैर्वसनैर्विभूषणगणैश्च नृपः।
परितोषयन् प्रतिमुहुः प्रणमन् परिषस्वजे दृढमभीक्ष्णमपि ॥१९॥
मशकं विजेतुमनुचिन्तयता मदसिन्धुरोऽयमुपलब्ध इति।
कथयन् नृपश्चरमुखादशृणोन्मृगयासु सिंहनिहतं विमतम् ॥२०॥
अथ पार्थिवः प्रमुदितस्तमसावनुमन्यते स्म शिबिराय यदा ।
स तिरोदधे सतुरगः सबलो गिरिशस्तदैव धुरि भूमिभुजः॥२१॥
तदवेत्य केलिषु कुतूहलिनो मधुरेश्वरस्य महिमायमिति ।
पिशुनान् निगृह्य पृतनाधिपतिं बहुमन्यते स्म बहुधा नृपतिः॥२२॥

---
१. 'त्रसभा' इति खपुस्तके पाठः।

निखिलं पुरा निजधनं गिरिशे व्ययितं यथा किल चमूपतिना ।
सकलं तथा व्ययितुमेव नृपश्चकमे तदादि मधुराधिपतौ ।।२३।।
गजवाजिगोमहिषधान्यधनक्षितिभृत्यमित्रसुतदारमुखम् ।
सकलं शिवाय न ममेति वदन् क्रतुनारराध महताथ शिवम् ।।२४।।
अवलोक्य रिक्तमथ कोशगृहं नृपतेर्दयानिधिरनङ्गरिपुः।
धनमक्षयं वितरति स्म तथा स यथा न पारयति तद् व्ययितुम् ।।२५।।
धनमक्षयं धनपतेर्दिशतो विगता शिवस्य नहि भिक्षुकता ।
कुलभूषणेऽद्य तु तदर्पयतः सदनं सुवर्णमणिचित्रमभूत् ।।२६।।
अथ कन्यकाः किल कुलेषु विशामतिसुन्दरेण वपुषा शतशः।
अलभन्त जन् मधुरानगरे समयेन शङ्करकथानिरताः।।२७।।
परपुंसि दारुवनचारिणि याः परमं बबन्धुरभिलाषमिमाः।
मुनिसुभ्रुवो हि पतिशापवशादभजन् विशां पुनरपत्यदशाम् ।।२८।।
अथ तासु तत्र कलितावतरे तरुणिम्नि वैश्यतनयासु शनैः।
मनसि स्मरस्मरजितौ युगपत् सुहृदाविव प्रविशतः स्म तदा ।।२९।।
अथ वैश्यवीथिषु वणिक्तरुणो विमलाम्बरो विविधभूषणभृत् ।
अतिसुन्दरो वलयविक्रयिणामवलम्ब्य रूपमचरद् गिरिशः।।३०।।
वितथेषु पुष्पविशिखेषु शिवे वलयायुधानि बहुधा कलयन् ।
अयमालि! सञ्चरति पञ्चशरो न मृषेति तत्र जगदुः सुदृशः।।३१।।
वणिजस्ततो वलयविक्रयिणो भवति स्म वैश्यसुदृशां च तदा ।
इतरेतराशयचमत्करणी सरसा वचःप्रतिवचस्सरणिः।।३२।।
वितरन्तु पक्वमिह तालफलं यदि वापि जम्भलफलं[१] विपुलम् ।
बलयानिमान् दधतु वामदृशः कनकेन किं मम गिरौ वसतः।।३३।।
क्व नु काञ्चिदेशमपहाय गतिर्मम वः कदाचिदिति मत्सविधे।
अधरेद्युरुक्तमधुना तु कथं वसतिं निजामभिदधासि गिरौ ।।३४।।

---

१. जम्भलफलंजम्बीरफलम्, नींबू इति भाषायाम्। स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः।। इत्यमरः।

अतनुज्वरादभिहतोऽस्मि चिरात्तृषितोऽस्मि कापि यदि बिम्बफलैः।
तरुणी भिषज्यति ममार्त्तिमिमां पथिकस्य मे भवति सा शरणम् ॥३५॥
उचितोपयोगविरहादफलं वितरामि तावदिह बिम्बफलम्।
मदनाश्रवस्य परितश्चरतो भवतः कथं भवतु विज्वरता ॥३६॥
सुदृढास्तवैव करयोरुचिता इति ये त्वया सुघटिता वलयाः।
त्वयि निर्गते सपदि तैर्गलितं वचनं कथं नु तव विश्वसिमः॥३७॥
वलयान् प्रदाय करिदन्तमयान् न मणिर्न काञ्चनमयाचि मया।
अपि [१]काञ्चिकार्थनमभूद् विफलं त्वयि मे प्रतिश्रुतमपीह कथम् ॥३८॥
मम देहि विद्रुममयान् वलयान् मम देहि विद्रुममणिं प्रथमम्।
मम देहि दन्तवलयान् विमलांस्तव तन्वि! वेद्मि न हि दन्तपदम् ॥३९॥
इति सँल्लपन् सरसमिन्दुधरो विचरन् गृहेषु विविधेषु विशाम्।
करपल्लवव्यतिकरेण तदा सफलीचकार जननं सुदृशाम् ॥४०॥
अथ ता मुनीन्द्रदयिता न चिरात् तनयोपलम्भमुदिताः शतशः।
परिमृष्टशापकलुषाः प्रमथैर्गिरिशो निनाय कलधौतगिरिम् ॥४१॥
स कदाचिदस्त वटमूलतले सनकादिभिः शमधनैर्नियतैः।
अणिमादिसिद्धिकृतमद्रिसुताचरणार्चनोपनिषदं कथयन् ॥४२॥
उपदेशमेनमतिभक्तिवसादुपशृण्वतां शमवतां सविधे।
अपि यक्षिणीरनवधानपराः कुपितः शशाप कुसुमास्त्रहरः॥४३॥
क्वचिदत्र पाण्ड्यविषये विपिने विजने तले वटतरोर्महतः।
उपलत्वमेत्य वसतेति ततः प्रससाद ताभिरसकृत् प्रणतः॥४४॥
स समाः सहस्रमतिलङ्घ्य ततः परिगृह्य देशिकतनुं गिरिशः।
अणिमादिसिद्धिमनुगृह्य पुनर्नयति स्म यक्षवनितास्त्रिदिवम् ॥४५॥
कुलभूषणोऽपि धरणीरमणः शफरेक्षणासहचरार्चनया।
अथ राजपूर्वपदमिन्द्रमसौ लभते स्म शिक्षितनयं तनयम् ॥४६॥

---

१. काञ्चेकस्य आरनालस्य अथ च काञ्चिकाया अर्थनम्।

अपि राजसिंह इति कश्चिदभूदनुजोऽस्य दुर्विषयलुप्तमतिः।
समनन्तरं पितुरयं सहजं सुतवद् ररक्ष तमपि क्षितिपः॥४७॥

समयेऽत्र चोलनृपतिः प्रथितः कुलशत्रुरस्य किल पाण्ड्यविभोः।
मधुरेशदर्शनकुतूहलिना मनसान्वतप्यत तपांसि चरन्॥४८॥

स्वपने कदाचिदथ चोलनृपं प्रतिबोद्ध्य गूढमुपयातमिमम्।
विघटय्य गोपुरकवाटयुगं निजमानिनाय निशि धाम शिवः॥४९॥

स निमज्ज्य हेमनलिनीसलिले प्रणिपत्य मीननयनागिरिशौ।
तदनुग्रहेण नगराच्च बहिर्निरगात् तदैव निशि चोलनृपः॥५०॥

स पुनश्च गोपुरकवाटयुगं घटयञ्छिवो वृषभमुद्रिकया।
परिचिह्नयन् मनसि पाण्ड्यविभोरतनिष्ट संशयमभेद्यतरम्॥५१॥

स परेद्युराप्तसचिवैर्विमृशन्नपि किञ्चिदध्यवससौ न यदा।
नृपतिस्तदा निखिलमोहहरं शरणं ययौ शशिकलाभरणम्॥५२॥

अपदानमेतदधिगत्य नृपः सकलं गिरा गगनसम्भवया।
सखितामियेष गुणगृह्यतया स तदैव चोलधरणीपतिना॥५३॥

अथ राजसिंहनृपतिर्नृपतेरनुजो विगृह्य कियदप्यपदे।
उपयम्य चोलनृपतेस्तनयामपि तेन सख्यमकरोत् सुदृढम्॥५४॥

अथ तौ समेत्य मधुरानगरीमभिजग्मतुर्बहुचमूसहितौ।
ददृशे निदाघसमयोऽपि तदा परिशोषयन् सलिलशब्दमपि॥५५॥

अपि शुष्यति त्रिदिवसिन्धुजले तृषया हतेषु तुरगेषु भृशम्।
गतिमान्द्यतो गगनसीम्नि रवेर्दिवसेषु दैर्घ्यमजनिष्ट तदा॥५६॥

तपने जगत् तपति निष्करुणं समये समस्तमयशो निहितम्।
सचिवः खलः शिथिलयन् प्रकृतीर्नृपतिं किलापदि निमज्जयति॥५७॥

बिततेषु विश्वजयिनः कुसुमेष्वतनोः शिरीषमवशिष्टमिदम्।
तदपि प्रणश्यतु किमस्य गदं प्रभवोऽपि किं परमुखादरिणः॥५८॥

कुचकुम्भमेव मदनः सुदृशामवलम्ब्य पूर्वमजयद् भुवनम् ।
अधुनापि चेत् स कुशली तदलं किमनेन घर्महतकेन शुना ।।५९।।

अविचारितारिसममित्रकथे समये जगत् तपति दुर्ललिते ।
मदनस्तदाशुगहताश्च समं शरणं ययुः स्तनगिरिं सुदृशाम् ।।६०।।

मदने प्रवर्त्तयति वारयति श्रमवारिशीकरकिरे समये ।
अलभन्त कामिषु गतागतिकामसकृच्चरा इव दृशः सुदृशाम् ।।६१।।

अनवेक्ष्य नाथमियमम्बुजिनी शिशिरे यदास्त विदितं किल तत् ।
परया श्रिया ज्वलति तत्र रवौ कथमद्य जीवनकथापि गता ।।६२।।

विकचेषु सूरकिरणोष्मभिया मुकुलीकृतेषु च निवाततया ।
कमलोदरेषु शयितुं भ्रमरो न शशाक तप्तमधुसेवनतः ।।६३।।

अपि नारिकेलसलिलेक्षुरसेरजहत् तृषो रविकरक्वथितैः ।
अपिबन्नहःपरिणतौ सुदृशामधरं प्रियाः प्रणयशीतलितम् ।।६४।।

करिणोऽपि कर्णवलयानसकृच्चलयाम्बभूवुरनिलाय मुधा ।
ववृते न फूत्कृतिषु वामदृशां व्यजनेऽपि लुप्त इव गन्धवहः ।।६५।।

अनवग्रहैरपरदिक्पवनैः समुदस्यमानमपदिश्य रजः ।
सलिलाशया मरुमरीचिषु किं धरणी दिगन्तमगमत् तृषिता ।।६६।।

अतिचण्डपश्चिमसमीरहृतैरभितोऽपि तिग्ममहसः किरणैः ।
अनुषञ्जिता इव वनावलयो दवसङ्गता ददृशिरे शतशः ।।६७।।

सरसीषु पल्वलदशा ददृशे भुवि पल्वलेष्वपि च शाड्वलता ।
अपि शाड्वलेषु चिरजाङ्गलता परतो वयं न वदितुं प्रभवः ।।६८।।

पवनेन संवलित एव शिखी परिजृम्भते न परथेत्ययशः ।
परिमार्ष्टुमेव पवने विरमत्यदहद् वनं वनमहो दहनः ।।६९।।

क्वथितं जलं क्षितितलं ज्वलितं मरुतश्च मुर्मुरकिरः परितः ।
गगनं च दुर्विषहमर्ककरैरिति पर्यणंस्त जगदग्निमयम् ।।७०।।

अपनीय कञ्चुकमहर्विरमे मरुदाशया रहसि मुग्धवधूः।
समवस्थिताः समुपलभ्य हठात् परिरेभिरे सुकृतिनस्तरुणाः॥७१॥

रजनीमुखाहृतमृणाललतावलयैः शशाङ्ककिरणस्नपितैः।
उषसि स्वयं प्रियतमोपहृतैः सरसीष्ववर्तयत चक्रगणः॥७२॥

इयतापि तावदिदमापतितं प्रलयं तरेम पयसेति दृढम्।
अवगत्य यत्र शफरैरुषितं लुलितं सरस्तदपदे महिषैः॥७३॥

अवगाह्य पद्ममकरन्दझरीष्वहिमद्युतावनुदिते भ्रमराः।
अजपन्नुपांशु कृतझङ्करणा मदनापमृत्युहरमन्त्रमिव ॥७४॥

धृतमल्लिकाकुसुमहारलता घनसारचन्दनरसार्द्रकुचाः।
वनिता दुकूलवसनाभरणास्तरुणानुपासत दिनापगमे ॥७५॥

कटकं प्रविष्टवति चण्डकरे कटकं तदव्यथत चोलपतेः।
ववृधे तु पाण्ड्यनृपतेः समये महसां निधेरिव महः परुषम् ॥७६॥

अथ सुन्दरेशमभिवन्द्य नृपः कलयन् प्रसादबलमस्य बलम्।
निरगाद्यथोपनतसैन्यवृतो नगरादरातिविजयाय तदा ॥७७॥

चिरसम्प्ररूढदृढमत्सरयोरजनिष्ट जन्यमथ तत्र तयोः।
अपि विस्मयाप हृदि यद् द्युसदामपि नारदस्य यदलम्मतये ॥७८॥

असिकुन्तशूलपरशुच्छुरिकापरिघाभिघातविगलद्रुधिरम् ।
अविचारितस्वपरसैन्यमभूत् प्रथनं तदस्थिरजयापजयम् ॥७९॥

समरे भुजाभुजि कचाकचि च प्रहरद्वयं चलति तद्बलयोः।
तदवेक्षितुं गगनमध्यतलं रविरध्यरोहदतितुङ्गमिव ॥८०॥

मधुमासपुष्पितपलाशवनप्रतिमं तुरङ्गखुरधूलिवृतम्।
तदुदन्यया परुषयाभिहतं बलयोर्द्वयं सममभूद् विरतम् ॥८१॥

परिपूरितां शिशिरकुम्भशतैर्विपुलां प्रपां क्वचन पाण्ड्यबले।
अधिरुह्य मौलिसरिदम्बुभरैस्तृषितानतर्पयत भूतपतिः॥८२॥

करुणामृतेन मधुराधिपतेर्मधुरैश्च मौलितटिनीसलिलैः।
परिपोषिताः सपदि पाण्ड्यभटाः पुनराहवाय मतिमादधिरे ॥८३॥

अथ सिंहनादमुखरा युगपन्नृपतेर्भटाः परिनिपत्य रणे।
सह राजसिंहधरणीपतिना जगृहुः करे सपदि चोलनृपम् ॥८४॥

जयं समासाद्य निवर्त्तमानः प्रपां पुनः क्वाप्यनवेक्षमाणः।
राजेन्द्रपाण्ड्यो मधुरेश्वरस्य लीलायितं तत् कलयाम्बभूव ॥८५॥

सख्यं प्रदाय मधुरेश्वरभक्तियोगात्सत्कृत्य चोलनृपतिं विससर्ज पाण्ड्यः।
तं राजसिंहमपि दुर्मदमुन्मदिष्णुं भ्रातेति जातकरुणो बिभराम्बभूव ॥८६॥

अम्भोभिः केवलैरप्यवनिपतिचमूं तर्पयन् जातु तप्तां
ख्यातिं धत्ते यदीशः कियदिव न यशो नित्यमन्नप्रदायाः।
देव्या मीनेक्षणाया इति नगरजुषामद्भुतान् भक्तिवादान्
शृण्वन् राजेन्द्रपाण्ड्यः सकलमपि महीचक्रमेकः शशास ॥८७॥

ततो राजेशपाण्ड्योऽभूद्राजगम्भीर इत्यतः।
पुरुहूतजिदप्यस्मादस्मादासीत् कुलध्वजः॥८८॥

सुन्दरेशप्रसादेन सुन्दरेशाङ्घ्रिशेखरः।
ततो जज्ञे यतो जज्ञे तारेन्दुविमलं यशः॥८९॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे सप्तदशः सर्गः ।।१७।।

अथाष्टादशः सर्गः

स हयान् सहस्रमयुतं भटोत्तमान् करिणः शतं दश महारथानपि ।
परिगृह्य सैन्यमुचितं व्ययं चरन्नवशिष्टमन्यदखिलं शिवे ददौ ॥१॥

अथ धाम्नि पुष्पवननाम्नि धूर्जटेरविदूरवर्त्तिनि कदम्बकाननात् ।
अजनिष्ट कापि किल हेमनायिकेत्यभिविश्रुता जगति [१]रुद्रकन्यका ॥२॥

शिवभक्तपूजनपरा शिवव्रता शिवबिम्बमेकमखिलोत्सवोचितम् ।
परिकल्प्य सिक्थकमयं प्रचक्रमे परिशुद्धताम्रकणसञ्चयाय सा ॥३॥

अथ नाचिरादनुपलब्धसाधना दधती तमेव सुदृढं मनोरथम् ।
मधुरेशमेव धृतसिद्धविग्रहं मदिरेक्षणालभत भाग्यतोऽतिथिम् ॥४॥

प्रणिपत्य तं परितचरन्त्यनेकधा रससिद्धिदर्शनपरेण तेन सा ।
अनुकम्पिता सकलमायसं गृहे भसितेन तस्य नयति स्म हेमताम् ॥५॥

कृतविस्मयाथ गिरिशे तिरोहिते परिकल्प्य तां प्रतिकृतिं हिरण्मयीम् ।
अवलम्ब्य गण्डतलमङ्गुलीमुखैः परिचुम्बति स्म गणिकातिसुन्दरम् ॥६॥

अधुनापि तन्नखपदं यदीक्ष्यते विमले कपोलफलके महेशितुः।
श्रमवारिलेशवति तत्र सङ्गतं शकलं विधोरिव जटापरिच्युतम् ॥७॥

अपि यन्महाक्रतुभिराप्तदक्षिणैरपि वा त्रयीपरिचयैरहर्निशम् ।
अनवाप्यमस्ति पदमैन्दुशेखरं तदवाप सा तदनुकम्पिता ततः॥८॥

गजवाजियोधरथयूथभीषणां परिगृह्य चोलनृपतौ पताकिनीम् ।
अभिगच्छति स्वयमनन्यसाधनः शिवमारराध शिवपादशेखरः॥९॥

तमुवाच वागथ नभस्समुद्भवा न बिभीहि तस्य महती चमूरिति ।
अभिषेणय त्वमरिमल्पसैनिको विजयस्तवैव भवितेति पार्थिवम् ॥१०॥

---

१. देवदासी।

अथ पाण्ड्यमल्पबलमभ्ययात् बली सरितं समुद्र इव चोलपार्थिवः।
नृपतिश्च निश्चलमतिर्व्यवस्थितः कलयन् पुरः कनकशैलकार्मुकम् ॥११॥
अथ युद्धमुद्धतमवर्धत क्षणाद् दृढरूढगूढतरवैरयोस्तयोः।
असिपातपाटितपतन्मतङ्गजस्रवदस्रसिन्धुहृतसैन्धवव्रजम् ॥१२॥
निशितेषु तत्र निपतत्सु सायकेष्वभितो भयादतिविदूरवर्त्तिनः।
निहतान् हयद्विपभटान् निनीषवो मुहुराह्वयन् यमभटाः प्रसान्त्वनैः॥१३॥
वपुरानिलं न पिशिताशनक्षमं यदि पार्थिवं शरशतैर्विभेत्स्यते।
इदमुत्तरेम कथमर्थकृच्छ्रमित्यवलन्त दूरमभितः पिशाचिकाः॥१४॥
प्रथमं हता युधि दिवं समुद्गताः पुनरर्धवर्त्मनि शरैर्निपातिताः।
पुनरुद्गता द्विगुणभागभाजिनः कतिचिद् भटा दिवि कृताः सुधाशनैः॥१५॥
अगृहीतशक्तिकतया मिथः कथास्ववबद्धमौनकृतहस्तचेष्टिताः।
अमरस्त्रियो रणहताश्च तद्भटाः पशुवत् सुखं निखिलमप्यभुञ्जत ॥१६॥
धवलातपत्रवलयाश्चकाशिरे रदनाश्च मत्तकरिणां निपातिताः।
यशसो दिगन्तमभिपूरयिष्यतः प्रथमोद्गता रणतलेऽङ्कुरा इव ॥१७॥
तुरगैः समं तुरगसादिनो हता दिवमुद्ययुः समधिरुह्य तान् पुनः।
अतिसाहसेन दिवमभ्युपेयुषामपि वाह्यवाहकदशा न शाम्यति ॥१८॥
अवभिद्य बिम्बमहिमद्युतेर्दिवं प्रति गच्छतां युधि भटाश्वदन्तिनाम्।
गणनाममर्त्यगणका वितेनिरे चरमाङ्गसीम्नि निभृता विवस्वतः॥१९॥
शरपञ्जरस्थगितभूनभोन्तरे समराङ्गणे घनतमस्समावृते।
अभिसारिकेव विजयेन्दिरा चरन्त्यवृणीत तं तमविशेषदर्शिनी ॥२०॥
बलयोर्द्वयोरपि मदोद्भटा भटा बहवस्तथा रणमुखे निपातिताः।
सकलं यथाजनि पुरं शतक्रतोर्हृतदारमन्दिरविमानभूषणम् ॥२१॥
हतशिष्टमल्पमवलोकयन् बलं प्रचचाल पाण्ड्यनृपतिर्यदा पुरः।
तरसावपत्य हयसादिरूपतः पुरतश्चचाल पुरशासनस्तदा ॥२२॥

परुषं रुषा परिरटन् करेण च भ्रमयन् युधि त्रिशिखमुन्मिषच्छिखम् ।
प्रचलन् पदानि कतिचित्पुराहितः शिथिलीचकार निखिलं बलं द्विषाम् ॥२३॥

अपविद्धकुन्तलमचिन्तिताटवीसलिलानलप्रदरगर्त्तकण्टकम् ।
अनवेक्षितस्वजनमानशे दिशो बधिरान्ध्यमूकमिव तद् बलं द्विषाम् ॥२४॥

सह धावतो निजजनान् परभ्रमादभिगम्य केचिदभयं ययाचिरे ।
अपरे क्षताः स्म इति मूर्च्छिताः स्वयं क्षतजोक्षितान् पथि समीक्ष्य धावतः॥२५॥

अधियुद्धरङ्गमसवस्तृणीकृताः शिवपादशेखरवरूथिनीभटैः।
इति किं प्रतीक्ष्य रुषिताखिलं तृणं पृतना चचर्व पथि चोलभूभृतः॥२६॥

अथ मुक्तकेशमपथेन विद्रवन् सरसि क्वचित् सतुरगः ससैनिकः।
निममज्ज चोलनृपतिर्न्निमज्जयन्नखिलं कुलं स्वमयशःपयोनिधौ ॥२७॥

अतुलानि हेममणिभूषणाम्बराण्युपहृत्य तस्य कटकान्महीपतिः।
अखिलानि तान्युपददे महाशयो हरिणाङ्कचूडचरणारविन्दयोः॥२८॥

अथ भक्तसौम्य इति कश्चिदर्चयन्ननिशान्नदाननियमेन शङ्करम् ।
अनुवर्तयन् व्रतमृणार्णधारयाप्यवसीदति स्म विधनः स सर्वथा ॥२९॥

व्रतभङ्गखेदविवशं तमग्रतः पतितं जिहासुमपि दुर्लभानसुन् ।
प्रतिपाद्य तण्डुलनिधानमक्षयं परिरक्षति स्म मधुरेश्वरो हरः॥३०॥

अथ कश्चिदर्थपतिरित्यभिख्यया विदितो विशामधिपतिः पुरे वसन् ।
असुतो धनानि भगिनीसुते दिशन् दशमी जगाम तपसे वनाश्रमम् ॥३१॥

अखिलं धनं तदपहर्तुमिच्छवो भगिनीसुते विनिहितं सनाभयः।
पृथुकं यदा तमधिकं बबाधिरे शरणं ययौ स मधुरेश्वरं तदा ॥३२॥

अथ तस्य मातुलवपुः परो भवन्नभिजित्य तान् नृपसभे विरोधिनः।
सहसा यदा पुरहरस्तिरोदधे सकलैस्तदा सदसि विस्मितं जनैः॥३३॥

तनयं ततो वरगुणं तपोबलाच्छिवभक्तमेत्य शिवपादशेखरः।
अखिलं महीवलयमर्पयन् सुते शफरेक्षणाचरणयोरलीयत ॥३४॥

स कदाचिदेत्य मृगयां परापतन् शयितं क्वचिद् द्रुमतले पथि द्विजम् ।
निहतं तुरङ्गखुरघट्टनैर्विदन् बिभयाम्बभूव जगृहे च हत्यया ॥३५॥
वसुधेश्वरो वरगुणोऽथ दुःखितः सकलं निनाय सचिवेषु भूभरम् ।
जपदानहोमविधिभिर्जगत्पतिं सततं यजन्नपि न शान्तिमाप सः ॥३६॥
अश्रृणोत् स वाचमशरीरिणीं ततः करुणालयस्य हरिणाङ्कधारिणः।
मधुराकृतस्य हि महत्त्वमंहसः सुकृतस्य वा न पथि वर्तते गिराम् ॥३७॥
मम लिङ्गमर्जुनतरोरधस्तले महदस्ति सह्यतनयातटे शुभे ।
तदुपासनेन तव तात! दुष्कृतं सकलं प्रयाति विलयं क्षणादिति ॥३८॥
स तथेति कार्यमवधार्य निस्सरन्नपदिश्य चोलनरपालविग्रहम् ।
शिवमर्जुनेशमभिवन्द्य तत्क्षणादभवन्निवृत्तकलुषो महीपतिः॥३९॥
स पुनः समेत्य नगरीमकल्मषः फणिवक्त्रमुक्त इव पार्विको विधुः।
प्रशशास वासव इव त्रिविष्टपं वसुधेश्वरो परगुणः क्षमातलम् ॥४०॥
अथ भद्र इत्यभिमतः क्षमापतेरतिविश्रुतश्च भुवि गायकाग्रणीः।
उपवीणयन्ननिशमुत्पलप्रियं चिरमास्त कश्चन कदम्बकानने ॥४१॥
अथ तं विजेतुमपरस्तु गायकः प्रथयन् यशो बिरुदडिण्डिमस्वनैः।
नृपतिं ददर्श स यदा तदा शिवः स्वयमेव भक्तमवितुं मनो दधे ॥४२॥
स निधाय मूर्ध्नि शशिखण्डमण्डने सुमहान्तमिन्धनभरं नराकृतिः।
दिवसावसानसमयावधि भ्रमन् परितश्चचार मधुरापुरे हरः॥४३॥
इदमिन्धनं धनमिवाहृतं चिरादतिशुष्कमव्रणमकण्टकं गुरु ।
क्षममस्य मूल्यमुपकल्प्य गृह्यतामिति घोषयन् परिचचार शङ्करः॥४४॥
उपगायतोऽस्य पथि गानवैभवादुपजातपल्लवतयातिकोमलम् ।
अपि मस्तकस्थसरिदम्भसार्दितं न तदिन्धनं जगृहिरे पुरौकसः॥४५॥
चरतोऽस्य तत्र नगरे ततस्ततश्चरणाब्जविन्यसनभावितं रजः।
चतुराननप्रभृतिभिः समं सुरैः प्रणिपत्य सञ्जगृहिरे महर्षयः॥४६॥

करयुग्मसङ्क्रमितभारमन्थरं घटितश्रमाम्बुकणमस्य वीथिषु ।
क्रयवादनादजितकोकिलारवं गतमागतं च न गतं ममाशयात् ॥४७॥

अथ काष्ठभारमवरोप्य दुर्भरं स बहिर्गृहादभिनवस्य गायतः।
उपविश्य वीतभरणश्रमः शनैरुपगायति स्म मधुरं यदृच्छया ॥४८॥

अथ षडवौडवविभेदि[१] सर्वमप्यवलम्ब्य रागकुलमस्तसङ्करम् ।
स जगावनुल्लिखिततानधोरणीमधुरं ह्रिये हृदि भिये च गायताम् ॥४९॥

अथ विस्मयादभिनवस्य गायतो गुरुसम्प्रदायमभिगम्य पृच्छतः।
स जगाद भद्रसदने गतागतैरदसीयगीतिगुणरीतिमाहृताम् ॥५०॥

तदुदीरितश्रवणलब्धसाध्वसे प्रपलायिते सपदि तत्र गायके ।
उपगम्य[२] भद्रमुचितैर्विभूषणैर्बहुमन्यते स्म नृपतिर्धनैरपि ॥५१॥

स ददौ समस्तमपि तन्महेश्वरे विततार यद् वरगुणोऽस्य पार्थिवः।
अपि सञ्चितं वसु दिशन् शिवाश्रमिष्वधनो बभूव बहुधार्जयन्नपि ॥५२॥

कविगायकाभिमतकल्पशाखिनः सविधे कदाचिदथ चेरभूपतेः।
प्रवितीर्य पुत्रमपि भक्तमात्मनः प्रजिघाय भद्रममृतांशुशेखरः॥५३॥

स्वपने पुरैव स च तत्समागमं प्रतिबोधितः पुरहरेण पार्थिवः।
अभिगम्य भद्रममितैर्विभूषणद्रविणाम्बरैः सपदि पर्यपूजयत् ॥५४॥

इति कन्दलत्यहरहर्दयारसे शफरेक्षणासहचरस्य गायके ।
भवति स्म भक्तिरपि तस्य तावती चरमं शरीरमधितष्ठुषस्तदा ॥५५॥

उषसि प्रगे तदनु सङ्गवे ततो दिनमध्यगे दिनमणौ निशामुखे ।
रजनीदले च नियमादसेवत प्रमथाधिनाथमुपवीणयन्नयम् ॥५६॥

समयेषु षट्सु नियमेन यज्जगौ स बहिर्वृषात् स्वयमनावृते वसन् ।
द्रढिमानमस्य नियमे परीक्षितुं जलदानचोदयत वृष्टये हरः॥५७॥

स्तनितारवैर्बधिरतामगुर्दिशस्तटितां त्विषा तनुभृतां हृता दृशः।
अपतन् क्षितावशनयः पदे पदे तिमिरं निरन्तरमरुद्ध रोदसी ॥५८॥

---

१. षाडवः षट्स्वरो रागः। औडवस्तु पञ्चस्वरः; २. 'चर्य' इति खपुस्तके पाठः।

जगदास्त बद्धमिव जातसाध्वसं समये यदा स तु तदैव गायकः।
अवगाह्य हेमकमलाकरे शनैरभिगम्य सन्निधिमगायदैश्वरम् ।।५९।।
अथ मेघरञ्जिमहिरञ्जिमुख्यतन्मृदुगानसंवलितरागवैभवात् ।
द्रवतां प्रपन्नमिव भूनभोन्तरं ददृशे तदा जलधरैर्निशात्यये ।।६०।।
करकोपलैर्विघटिता विपञ्चिका करजा न तस्य वशवर्त्तिनोऽभवन् ।
अपि कम्पमानवपुरप्रकम्पिनीमवलम्ब्य भक्तिमयमुज्जगौ पुनः।।६१।।
घनकर्दमद्रवनिमग्नमग्रतश्चरणद्वयं चलयितुं च नाशकत् ।
स यदा तदास्य विपुलं समुन्नतं स्वयमुद्बभूव मणिचित्रमासनम् ।।६२।।
स निविश्य तत्र शिवसक्तया दृशा निरवर्त्तयन्नियममत्वरो यदा ।
विरतं घनैर्विमलमम्बरं बभौ विललास दिक्षु च तदैव कौमुदी ।।६३।।
फलकं तदद्भुतमवेक्ष्य पार्थिवः प्रणिपत्य भद्रमसकृत् प्रशस्य च ।
शिवलिङ्गतोऽपि शिवयोगिषु स्थिरां शिवभावनामकृत तत्प्रभृत्ययम् ।।६४।।
अथ राजराज इति दिक्षु विश्रुतं तनयं बहुश्रुतमसावविन्दत ।
तपसा प्रसाद्य तरुणेन्दुशेखरं मलयध्वजान्वयमहानिधिं नृपः।।६५।।
अवरोप्य भारमखिलं भुवः सुते लघुरुत्पतन् वरगुणः शिवान्तिकम् ।
अवनीभृतः पुनरधात्[1] फणाधरनियमस्य भूभरणवासनेदृशी ।।६६।।
उदितोदितं विविधया सपर्यया भजतां स्वमेव भुवि पाण्ड्यभूभुजाम् ।
अपवर्गमेकविधमर्पयन्नयं मधुरेस्वरोऽपि महतीं ह्रियं दधे ।।६७।।
अथ राजराज इति लब्धमाख्यया पुरभित्सखत्वमतिशय्य वर्त्तितुम् ।
पितरौ गुरुं सुहृदमात्मनः प्रभुं कुलदैवतं च कुरुते स्म तं नृपः।।६८।।
निममज्ज तस्य हृदयं निसर्गतः शफरेक्षणासहचराङ्घ्रिपद्मयोः।
कुलशेखरान्वयभुवां शिवव्रते कुत एष कारणगवेषणश्रमः।।६९।।
अथ भद्रनामनि चिराय गायके शिवलोकमेयुषि तदीयमेहिनी ।
चतुरा ततोऽपि किल गानविद्यया शिवमारराध समयेषु षट्स्वपि ।।७०।।

---

१. शिवसायुज्यप्राप्त्या शेषादिनागभूषणोऽभवदिति तात्पर्यम्।

अवरोधगेहमधिजग्मुषी विभोरवनीपतेर्दयितया कयाचन।
कलहायते स्म निजगानविद्यया दृढया महेशदयया च जातु सा ।।७१।।

तदुपक्रमं धरणिवल्लभोऽपि तामवमन्तुमाहितकुतूहलश्चिरात् ।
स्वयमानिनाय जलराशिमध्यतः सुदृशं स काञ्चिदथ गानकोविदाम् ।।७२।।

जगतुस्ततः सदसि ते महीपतेरधिकेत्यगृह्यत तु तत्र नूतना ।
मनसाधिगम्य मधुरेश्वरं शुचा भणति स्म भद्रगृहिणी पुनर्नृपम् ।।७३।।

सदसि स्थिता मयि चिरादमर्षिणो यदि किञ्चिदाहुरिह किं ततः क्षतम् ।
अभिगम्य सन्निधिमनङ्गशासितुः कथयन्त्वमी तरतमत्वमावयोः।।७४।।

विजयेत या भवतु सात्र भट्टिनी विजिता तु या भवतु सात्र किङ्करा ।
इति सा यदाह तदनिच्छतोऽप्यभूदभिनन्दनीयमवनीभुजस्तदा ।।७५।।

अथ ते समेत्य सविधं महेशितुः सह पार्थिवेन सदसि स्थितैरपि ।
जगतुर्गिरा मधुरयादितस्ततः परिवादिनीमुरलिकाविपञ्चिभिः।।७६।।

अधिका तु यद्यपि नवैव तत्त्वतस्तदपि प्रपन्नजनपक्षपातिनः।
मधुरेश्वरस्य किल मायया वृता बहुधा समस्तुवत भद्रगेहिनीम् ।।७७।।

जयभङ्गयोर्विदितयोर्विपर्ययादपि तत्र नीपवनभर्त्तुराज्ञया ।
विजिता नवैव विजितं तु भद्रयेत्यगदीदभीक्ष्णमवशो महीपतिः।।७८।।

अवलम्ब्य दास्यमथ सिंहलागता सदसि स्वयं परिचचार भद्रिकाम् ।
स च पार्थिवः कनकभूषणाम्बरैर्विविधैरपूजयत विस्मयेन ताम् ।।७९।।

इति राजराजधरणीपतेः क्षितिं परिरक्षतः प्रणिहितेन चेतसा ।
विनयो विवेकत इवातिविश्रुतस्तनयोऽभवत् सुगुण इत्यभिख्यया ।।८०।।

तारुण्य एव विनयावनतं कुमारं तं राजराजनृपतिः सकलागमज्ञम् ।
पश्यन्नखण्डितपराक्रममभ्यषिञ्चत् सम्प्रार्थितःप्रकृतिभिःकिलयौवराज्ये ।।८१।।

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलर्णवेऽ-
ष्टादशः सर्गः ।।१८।।

अथैकोनविंशः सर्गः

तनूभवे वहति ततो वसुन्धरां चिरादसौ नृपतिरुपेत्य विश्रमम् ।
वनेचरैः सह मृगयाकुतूहली वनं वनं व्यचरदधिज्यकार्मुकः ॥१॥

परिभ्रमच्छ्वगणविकृष्टश्रृङ्खलावलीघनध्वनिजनितप्रबोधनाः ।
ततस्ततस्तैस्तलकुञ्जपुञ्जतो विनिर्ययुर्विवृतमुखा मृगादनाः ॥२॥

पुनः पुनः परिपततः शुनः क्रुधा जिघृक्षवः खरनखरास्तरक्षवः ।
प्रचक्रमुः किमपि यदा तदा शरैर्निरन्तरानकृततरामिमान् नृपः ॥३॥

स्तनग्रहग्रहिलतया निरुन्धतस्तनन्धयान् सपदि विलङ्घ्य सम्प्लुता ।
मृगी मृगं क्षितिपतिपाणिगोचरादपालयत् स्वयमभिपेतुषी पुरः ॥४॥

स्वसायकादपि चललक्ष्यपातिनः स्वयं पुरः परिचलता महीभृता ।
अरुध्यत प्रथममविध्यत त्वथ त्वरोच्चलत्तुरगखुरक्षता मृगी ॥५॥

सटासु तच्छबरभटावलम्बितः प्रकम्पितुं किमपि न चक्षमे स्वतः ।
अवैक्षत भ्रुकुटिविटङ्कभीमया दृशा पुनस्तदपि मृगाधिपः ॥६॥

वृथा नयन् विपिनचरान् शराहतान् विषादमावहत यमन्तरन्तकः ।
स तस्य तं महिषगणान् निपातयन्नपाहरद् वनभुवि वाहनार्पणात् ॥७॥

गणं गणं चमरवराहगण्डकान् वृकानपि क्षपयति तत्र पार्थिवे ।
किटिर्झटित्युपनिपपात कश्चन क्रुधा ज्वलन्नचलगुहागृहात् ततः ॥८॥

स दंष्ट्रया कुलिशनिशातधारया परिक्षिपन् शबरभटानितस्ततः ।
गणं शुनामविगणयन् पदे पदे धरापतेस्तुरगसमीपमापतत् ॥९॥

अवस्थितं धुरि तमवेक्ष्य पार्थिवः स सन्दधे धनुषि न यावदाशुगम् ।
स तावदुच्चलितविषाण[1]कोणतो व्यदारयच्चरणतले तुरङ्गमम् ॥१०॥

---

१. विषाणं वराहदन्तः।

अवप्लुतः सपदि तुरङ्गमात् ततः पतिः क्षिते रथमधिरुह्य तं पुरः।
अवाकिरज्ज्वलितमुखैः शिलीमुखैर्धराधरं जलद इवाम्बुवृष्टिभिः॥११॥
स तद्धनुर्वलयविनिस्सृतैः शरैः समाचितः शललगणैरिवाभितः।
अचूर्णयन्मुखमसकृद् विघूर्णयन् ससारथिं सतुरगमस्य तं रथम् ॥१२॥
ततः प्लुतः सपदि रथान्महारथस्तमुद्धतं गिरिमिव जङ्गमं किटिम्[१] ।
अनुद्रुतं प्रियतमया नृपो रयादपातयत् स भुवि कृपाणपाटितम् ॥१३॥
ततः प्रभृत्यजनि वराहशैल इत्यभिख्यया धरणिधरः स विश्रुतः।
उपत्यकामुपरुरुधे स यस्य तां पतन् किटिः [१]पृथुरिव पादपर्वतः॥१४॥
गते पुरं धरणिपतौ सविस्मये क्षुधार्दितास्तदनु वराहपोतकाः।
प्रसूस्तनप्रणयकृतातिकूजिता दशापतन् द्विसमधिकास्तदावशाः॥१५॥
तपस्विनामवनकृते तपस्यतां गिरेस्तटे कृतरतिरत्र शङ्करः।
कृपालयः किटिपृथुकानपालयत् स तत्प्रसूतनुरमितैः स्तनामृतैः॥१६॥
पुरा युगे वृषलकुमारका हि ते तदाश्रिताः शमधनशापतो वपुः।
समुद्धृताः पुरमथनस्तनामृतैः क्षणाद् दधुः किटिवदना मनुष्यताम् ॥१७॥
कलासु ते दधुरखिलासु कौशलं विशिष्य च क्षितिपतितन्त्रवैदुषीम् ।
न सूकरः शिवचरणे कृताशयः स सूकरः पुरभिदि यः पराङ्मुखः॥१८॥
वराहताभरणविलासवासनावशादिव श्रुतिशतमौलिलालितम् ।
विमार्गितुं चरणयुगं पुरद्विषः कुतूहलं सततममी वितेनिरे ॥१९॥
अनुज्ञया तदनु कदापि धूर्जटेरवस्थितानचलगुहासु तान् नृपः।
समानयन् सचिवपदे न्यवेशयद् वचस्विनो नरपतितन्त्रकोविदान् ॥२०॥
सभाजिता नृपतिवरेण सर्वथा चिरायुषो द्विसमधिका दशापि ते।
शिवाश्रमव्यतिकरधूतकल्मषाः शिवं ययुः प्रणतशिवङ्करं ततः॥२१॥
ततो गते पितरि पदं महेशितुस्तदात्मजः सुगुणनृपालशेखरः।
अपालयच्चिरमवनीं ससागरामचञ्चलामकृत च भक्तिमीश्वरे ॥२२॥

---

१. किटिं सूकरमिति वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिरित्यमरः।

बहिर्भ्रमन् क्षुदुपशमाय सर्वदा बलीयसा करटकुलेन ताडितः।
अचञ्चलं चरणयुगं शिवस्य कोऽप्यकिञ्चनः शरणयति स्म खञ्जनः॥२३॥
विहङ्गमः करटभिया शिवालये निलीय स क्वचन विटङ्कसीमनि ।
सकृत् पतन् कनकसरोजिनीपयस्युपोषितः कतिचिदुवास वासरान् ॥२४॥
जुहाव किमयमयष्ट किं ददौ जजाप किं मलिनतनुर्विहङ्गमः।
तपस्तदप्यजनि तदस्य चेष्टितं परन्तपप्रपदनतः किमन्ततः॥२५॥
स मृत्युमीशमनमनूपदेशतो बलीयसामपि बलिनं चकार तम्।
बलान्यमी किल बलवत्सु विश्रुताः प्रसादशीकरपरमाणवोऽस्य ये ॥२६॥
स सर्वमध्यकुरुत पक्षिमण्डलं परिग्रहात् प्रमथपतेर्विहङ्गमः।
तदादि खल्विदमधुनापि लक्ष्यते तदन्वये विहगकुलाधिकं बलम् ॥२७॥
ततस्ततः सरसि निरीक्ष्य यादसां परस्परप्रतिहतिपातकं बकः।
निवृत्तजात्युचितविचेष्टितः स कोऽप्यगाहत प्रियकवनं कदाचन ॥२८॥
विगाहते कनकसरोजिनीजले विलोकते न तु शफरान् दृशापि सः।
बिभर्ति तु स्वकमुदरं बिसाङ्कुरैः प्रदक्षिणं भ्रमति सदा च शूलिनः॥२९॥
इति व्रतं दृढतरमेष धारयन्नुपास्त तं त्रिपुरहरं यदा चिरम्।
तदा स्वयं तरुणशशाङ्कमौलिना सरः कृतं विगतसरोजसङ्कथम् ॥३०॥
स वल्गतो नवनवनीतकोमलान् समीपतः शफरशिशून् विलोकयन्।
क्षुधा किल क्षुभितमना मनागिव प्रचक्रमे पिशितपरिग्रहक्रमे ॥३१॥
समुत्प्लुतं वदनपुटे स्वयं ततः शरारिरादितशफरार्भकं यदा।
तदा झटित्यवबुबुधे व्रतक्षतिं विवेकिषु प्रभवति किं चिरं तमः॥३२॥
परित्यजन्नपि पललं झटित्ययं प्रवर्त्तनात् क्षणपथे कृतव्यथः।
असूनपि व्ययितुमियेष दुस्त्यजानहो सतां प्रकृतिरपत्रपिष्णुता ॥३३॥
स रक्षितुं बकमकरोद्यथापुरं सरस्तदुल्लसितमृणालपल्लवम्।
तदादि चाकृत तपनीयपद्मिनीं विवर्तितां कियदपि यादसां गणैः॥३४॥

स खञ्जनः स च बकशावकः प्रभोरनुग्रहात् परममवापतुः पदम् ।
द्विजे द्विजो यदि दयते क्षमं हि तद् द्विजो ह्ययं विबुधगणेषु गीयते ।।३५।।

दिवं गते सुगुणनृपे दयानिधावुपर्युपर्युपचितसद्गुणोत्तराः।
तदन्वये धरणिभुजो महारथाः परश्शता धरणिमिमामपालयन् ।३६।।

युगे युगे कुलमुदितोदितं हि तत् प्रवर्त्तितं प्रथममनङ्गवैरिणा ।
प्रियङ्करं प्रियकवनीपतेरभूदभग्नमादिवसपरिक्षयं विधेः।।३७।।

उपस्थिते युगविगमे पृथग्विधाः समुद्गता दिशि दिशि धूमकेतवः।
अरुद्ध च द्युमणिमहर्मुखे सदा कबन्धवत् किमपि निरन्तरं तमः।।३८।।

समन्ततोऽजनि शतवार्षिकः क्षिताववग्रहः स्वयमनवग्रहस्ततः।
चतुर्विधं जनुरपि भूतसंसदां विलुप्यते जगति निरन्वयं यथा ।।३९।।

विवस्वतो विदधति सप्तरश्मयो जगत्सु ये जलतुहिनाभिवर्षणम् ।
समेऽपि ते तपनतया पृथक् पृथक् प्रतापने प्रववृतिरे समन्ततः।।४०।।

द्रवीकृतैः प्रथममथोपशोषितैः स्थलीकृतैर्हिमशिखरैः समन्ततः।
हिमालयो मृदुपलमात्रशेषितो विदिद्युते भुवि किल वेत्रदण्डवत् ।।४१।।

प्रतापिताः प्रथममबिन्धनाग्निना विशोषितास्तदनु करैर्विवस्वताम् ।
उपर्यधः क्वथितजलौघपाचितैस्तिमिङ्गलैर्जलनिधयः कषायिताः ।।४२।।

विशोषिताम्भसि विधुमण्डले तदा विसृत्वरा अपि किरणा विवस्वतः।
खरातपा निशि परिणम्य चन्द्रिकाप्रवर्त्तनप्रतिहतशक्तयोऽदहन् ।।४३।।

पराकृतद्रुमतृणगुल्मसङ्कथे पयोधरस्मृतिविधुरे युगात्यये ।
अपि त्रिवृत्करण[1]पथोपपादितं पयः क्षितावजनि कथावशेषितम् ।।४४।।

फणीशितुर्वदनसहस्त्रनिस्सृता विषानलोद्गमनविशेषभीषणाः।
समीरणाः सरभसताडितस्खलत्परस्परा ववुरपरस्परास्ततः।।४५।।

विषानलव्यतिकरशोषितान्तरद्रवत्स्फुटद्दृढतरसन्धिबन्धनाः ।
शिलोच्चया अपि हि रजश्छटात्मना दिशं दिशं पवनवशेन निन्यिरे ।।४६।।

---

१. त्रिवृत्करणं तेजोवन्नानां त्र्यात्मकत्वकरणमुपनिषत्प्रसिद्धम्।

प्रदीपिता इव पवनेन ताडिताः प्रतिक्षणावसितपुनस्समुद्गताः।
प्रजज्वलुः कथमपि चण्डरश्मयः पदे पदे स्खलितरथा वियत्पथे ॥४७॥

पयः किल प्रतिहतकल्मषं सुधेत्युदारहन्त्युदकरहस्यकोविदाः।
पयःकथामपि पवनेन लुम्पता सुधान्धसोऽप्यजहुरसून् गतान्धसः॥४८॥

प्रसर्पता धरणितलाद्रसातलं महोष्मणा युगविगमाहिमत्विषाम्।
प्रतापिताः पुनरशनातिमात्रयाप्यसूनहो जहुरहयो महानिलैः॥४९॥

अघस्पदे कमठवराहभोगिनामवस्थितस्तदनु ललाटलोचनः।
किमेतदित्युपरि दृशं द्वयाधिकामवाकिरद् दरदलितामवज्ञया ॥५०॥

ततोऽग्निना कमलभवाण्डमूलभूनिविष्टधूर्जटिनिटिलाक्षिजन्मना ।
चटच्चटच्चटदिति भूर्भुवस्स्वरित्यदह्यत त्रिजगदपि प्रसह्य तत् ॥५१॥

उदन्वतामुदरतलेषु शोषितास्तदीरिता लवणमया महाद्रयः।
समन्ततः सदसि विधातुरुद्ययुर्महोपला इव युधि यन्त्रनिस्सृताः॥५२॥

नभस्स्वतामजनि विवस्वतामपि क्षणादहो भसितदशा तदर्चिषा ।
बलीयसामपि बलिभिर्ध्रुवः क्षयः परं त्वसौ भवति कियद्विलम्बितः॥५३॥

तदर्चिषा गिरिशिखरस्फुलिङ्गया जना महःप्रभृतिषु जातसञ्ज्वराः।
चिरायुषः सनकसनन्दनादयः प्रदुद्रुवुः पदमकुतोभयं विधेः॥५४॥

अवस्थिताः प्रियकवने युगात्ययेऽप्यविक्रिया मदनजितः प्रभावतः।
विशङ्कटे कनकसरोजिनीतटे विशृङ्खलाः प्रमथगणा विजह्रिरे ॥५५॥

कपर्दिनस्तदनु कपर्दमण्डलात् समुद्गता नभसि घना घनाघनाः।
जजृम्भिरे जगदखिलं हविर्भुजा परिश्रितं प्रशमयितुं समन्ततः॥५६॥

कणानपां करिकलभानिव च्युतान् पटत्पटद्ध्वनिमुखरान् पयोमुचाम् ।
प्रसारयन्निव रसनां शिखाच्छलात् पपौ शनैस्सिमिसिमिति क्षयानलः॥५७॥

पयःकणप्रशमितकल्पपावकप्रसृत्वरप्रतिनवधूममण्डलैः ।
समन्ततः पुनरपि सान्द्रतां गता बलाहका ववृषुरपो निरन्तरम् ॥५८॥

ततस्ततो जलदकुले तटिद्गणाश्चकाशिरे चपलमरीचिवीचयः।
विहाय भूतलमिव तद्दिधक्षया विनिस्सृताः प्रलयहुताशनार्चिषः॥५९॥
ततोऽयुतायुतयुगयोजनोन्नतास्तदर्चिषः सलिलनिपातकुण्ठिताः।
ह्रसीयसीमुपगमिता दशां तदा निरीक्षिताः प्रियकवनाश्रितैर्गणैः॥६०॥
परस्परं प्रलयहुताशमेघयोर्भयानके प्रचलति साम्परायिके।
समागता भुवि समये हविर्भुजा सनाभयः किमशनयः पयोमुचः॥६१॥
उभावपि प्रलयदशानिरङ्कुशावुभावपि त्रिपुरहरस्य गात्रजौ।
तथापि तु व्यजयत वारिदोऽनलं जयः कथं जगदुपतापिनो भवेत्॥६२॥
भयानकैरशनिनिपातनिस्वनैः प्रतिक्षणक्षुभितहृदः पयोमुचाम्।
अपि क्षपामनुभवतः पदे निजे प्रजागरः परिणमति स्म वेधसः॥६३॥
अचन्द्रमस्तपनमपेततारकं प्रशान्तपावकमवसन्नमारुतम्।
अकालदिग्भुवनमसच्छुभाशुभं तमोमयं पयसि ममज्ज तज्जगत्॥६४॥
यदण्डतो बहिरवहिश्च यज्जलं तदेकतां गतमिव सर्वतस्तदा।
अगाधमप्रचलमपारमस्वनं प्रवृद्धमाध्रुवपदमारसातलम्॥६५॥
जडाजडे जगति गते रसातलक्ष्मानभस्सुरनरतिर्यगात्मनि।
जलास्तरे वटदलतल्पमाश्रितो जगन्निधिर्व्यहरत कोऽपि बालकः॥६६॥
समन्ततो जगति समावृतेऽम्भसाप्यमज्जति प्रियकवने निजाज्ञया।
स बुद्बुदोदर इव सार्धमम्बया समं गणैरपि विजहार शङ्करः॥६७॥
चतुर्मुखे स्वपति विलुप्तसङ्कथे चराचरे विरमति कालकल्पने।
अनुश्रवैः परमधिगम्य तुष्टुवुर्महर्षयः कतिचन तं महीं गतम्॥६८॥
जलप्लवैर्बहिरबहिश्च धूर्जटेर्जटाटवीहिमकरचन्द्रिकाङ्कुरैः।
जडीकृते सति मधुरेश्वरालये जगुर्गणा जहसुरनर्त्तिषुः सुखम्॥६९॥
परिक्षये प्रलयनिशस्ततश्चिरात् पयोजभूः सलिलशयस्य शार्ङ्गिणः।
निदेशतो निखिलमिदं जगत्त्रयं यथापुरं पुनरसृजत् प्रयत्नतः॥७०॥

प्रकल्पयन् प्रथममहर्निशाकरौ प्रणाशयन् कबलितविष्टपं तमः।
विशोषयन् सलिलमशेषमुत्थितं विनिर्ममे विधिरमरालयं पुनः ॥७१॥
ततः क्षितौ कथमपि धाम शाङ्करं तदेकमक्षतमभिजानतामुना ।
सरिद्गिरिस्थलसरिदीश्वरादिकं सुमेधसा निखिलमकल्पि वेधसा ॥७२॥
ततः सृजन् स विबुधमर्त्त्यभोगिनो निवेशयन् निजनिजधामसु स्थिरम् ।
प्रवर्त्तयन् सुपरिचितेषु कर्मसु व्यधत्त तच्छयितमिवोत्थितं जगत् ॥७३॥
ततश्चिरादजनि तु वंशशेखरो महीपतिर्द्रमिडकुलेषु कश्चन ।
प्रभुत्वमावहत स पाण्ड्यमण्डले महेश्वरार्पितहृदयो महाशयः ॥७४॥
स सुन्दरेश्वरसदनैकशेषिणीं भजन् पुरीं भुवि मधुरेति विश्रुताम् ।
निवेशयन् क्वचिदपि काश्चन प्रजाः क्वचित् स्वयं न्यविशत कल्पितालयः॥७५॥
दिने दिने सदनजितः सपर्यया समृद्धया स धरणिवल्लभश्रिया ।
यथापुरं पुरमचिकीर्षदुच्छ्रितैः समन्ततो नृपगृहसालगोपुरैः॥७६॥
स वेदितुं पुरपरिमाणमुत्सुको जडे जगत्यविदिततत्पुरस्थितौ ।
दृढव्रतो द्रमिडकुलाब्धिचन्द्रमाः समाहितः शरणयति स्म शङ्करम् ॥७७॥
कृपानिधिस्तदनु शशाङ्कशेखरः कृतादरः क्षितिभृति वंशशेखरे ।
प्रदर्शय स्थलपरिमाणमित्यशाद् विभूषणं भुजगवरं विनिक्षिपन् ॥७८॥
स पुष्पकाननभुवि बालमर्पयन् प्रदक्षिणं परिचलितः फणीश्वरः।
शिरस्पदं पुनरपि तत्र योजयन्नदर्शयत् पुरपरिमाणमद्भुतम् ॥७९॥
हरित्स्वसौ चतसृषु पुष्पकाननं गुहाचलं भुजगगिरिं वृषाचलम् ।
अनुक्रमादहितिलकः प्रदर्शयन् द्वियोजनं पुरमवदत् समन्ततः॥८०॥
तिरोहिते पुरहरभूषणोरगे तदाकृतिं वरणमयं प्रकल्पयन् ।
विशङ्कटैर्विपणिपथैः शिरोगृहैरलङ्कृतं पुरमकरोद् यथापुरम् ॥८१॥
हालाहलास्य परिवेष्टनलब्धसीमं हालास्यमित्यभिधया नगरं तदासीत् ।
भोगाभिवेष्टिततयापि च भोगभूमिः कैवल्यभूरपि बभूव महीविभागे ॥८२॥

आसादयन्नश्वपतिं सहायमथैकदा विक्रमचोलदेवः।
विचार्य विस्त्रब्धममुं नृपालमायोधनायोपजगाम सैन्यैः॥८३॥
अतर्कितासन्नमरातिसैन्यमाकर्णयन् पाण्ड्यनृपो विशङ्कः।
कृताभ्यनुज्ञो मधुरेश्वरेण जयं करस्थं कलयन् प्रतस्थे॥८४॥
धनुर्धरेष्वेकतमो भवन् हरः शितैः शरौघैः शिवनामलाञ्छितैः।
अवाकिरत् सैन्यमदृश्यपातिभिर्विशृङ्खलं विक्रमचोलभूपतेः॥८५॥
अनुग्रहं स तमनवग्रहं विभोर्विचिन्तयन् क्षितिभृति वंशशेखरे।
परित्यजन् गजतुरगान् पलायितो विना रणं कियदपि चोलभूपतिः॥८६॥
पराक्रमेणाप्रतिमेन पार्थिवान् गिरा सुधासारकिरा कवीनपि।
जयन्नयं सप्तसमुद्रमुद्रितां बभार पृथ्वीं मधुरेश्वरार्पिताम्॥८७॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णव
एकोनविंशः सर्गः ।।१९।।

●

अथ विंशः सर्गः

कपिलकीरमुखाः कवयस्ततः कतिचिदासत ताम्रनदीतटे ।
द्रुहिणशापवशाज्जननी गिरामवततार पुरा हि यदात्मना ॥१॥

अथ चतुर्गुणिता द्व्यधिका दश त्रिदशदेशिकधिक्करणक्षमाः ।
प्रति ययुर्मधुरामभिवन्दितुं प्रमथनाथममी कविपुङ्गवाः ॥२॥

कविशरीरभृता कवयस्तु ते समधिगम्य हरेण पुरस्कृताः ।
समवगाह्य सुवर्णसरोजिनीं ददृशुरद्रिसुतादयितं महः ॥३॥

दृढविनीतधियः सुधियस्तु ते द्रमिडसूत्ररहस्यविवेचने ।
मृदुसुगन्धिवचः कुसुमस्रजा विविधया मधुरेशमपूजयन् ॥४॥

अकवयः कतिचिद् विबुधाधमाः कुकवयश्च परे कृतसंविदः ।
कविभिरप्रतिमैर्भुवनेषु तैः कलहमादधिरेऽथ वितण्डया ॥५॥

शब्दार्थौ दोषनिर्मुक्तौ सालङ्कारौ गुणोत्तरौ ।
काव्यमातिष्ठमानेभ्यः कविभ्योऽयं कृतोऽञ्जलिः ॥६॥

आद्यं हि शब्ददोषाणामसाधुत्वं मतं च वः ।
स्वरमश्रद्दधानानां स्वरूपे केव साधुता ॥७॥

काव्यार्थादपि किं दुष्टं कामिदुश्चरितोत्तरात् ।
अत एव हि काव्यानामालापः सद्भिरुज्झितः ॥८॥

अथान्य एव कल्प्यन्ते गुणदोषा निजेच्छया ।
काकदन्ताः परीक्ष्यन्तां गृह्यन्तां ग्राम्यसूक्तयः ॥९॥

तत्र तत्र पुराणेषु तन्त्रेषु च यदि स्फुटम् ।
काव्यालापानुवादोऽस्ति का जिगीषा ततोऽपि वः ॥१०॥

सर्वा वाचो वदन्तीति सप्ततन्तौ महाव्रते ।
ग्राम्योक्तयोऽपि किं शास्त्रे क्रत्वङ्गत्वेन नोदिताः ॥११॥
अयोग्यानां हि काव्यानामग्निसेकादिवाक्यवत् ।
मूकतैव हि दुर्भेदा मुह्यन्त्येषु कथं जनाः ॥१२॥
कथञ्चिद्यदि सार्थक्यं कथञ्चित्तैव दूषणम् ।
सफलः क्लेश इति च सम्प्रदायागतो भ्रमः ॥१३॥
अक्लेशेन फले लभ्ये न क्लेशो युक्तिमर्हति ।
यस्मै फलाय सा गौणी तदेव स्फुटमीर्यताम् ॥१४॥
अर्थानपि व्याप्नुवती हतसर्वनियन्त्रणा ।
व्यञ्जना शब्दवृतिश्चेद् वेश्या पत्नी न किं भवेत् ॥१५॥
धूमेन ध्वन्यतां वह्निश्चक्षुषा ध्वन्यतां घटः ।
अर्थश्चेद् ध्वनयेदर्थं का प्रमा व्यवस्थितिः ॥१६॥
दुःखतोऽपि तु काव्योक्तः सुखायार्थो भवेद्यदि ।
सुखं भवन्तः शृण्वन्तु स्वनिन्दां कविभिः कृताम् ॥१७॥

अहो भावव्यक्तेः परिणतिरहो गूढरस इ-
त्यलीकव्यामीलन्नयनविगलद्बाष्पसलिलैः ।
उदञ्चद्रोमाञ्चैरुदरलुलितामैरिव मुहुः
कथं व्याप्ता भूमिः कविभिरपटुज्ञानपशुभिः ॥१८॥

इति निगदितमेवाभीक्ष्णमावर्त्तयद्भिः
प्रतिकथकवचांसि क्वाप्यनाकर्णयद्भिः ।
अपथचिरविनीतैर्बालिशैरात्तगन्धाः
शरणमभिसमीयुश्चन्द्रचूडं कवीन्द्राः ॥१९॥

नान्धाश्चक्षुस्समेता न च खलु बधिरा आक्षिपन्तः परोक्तीः
नाप्येते नाथ! मूका विफलमविरलं यत् तदुच्चैः स्वनन्तः।
तत्तत्सैद्धान्तिकोक्तीरभिदधत इव क्वाप्यनाघ्राततत्त्वा
दृश्यन्ते केचिदेते शिव शिव कुधियामेष सर्गोऽद्भुतस्ते ॥२०॥

काव्यागमज्ञाः सुखमाक्षिपन्तु का तत्र चिन्ता भवतः प्रसादात् ।
अहो वयं प्रव्यथिता अमीभिः काव्याध्वदुष्टश्वभिरेडमूकैः ॥२१॥

दन्तोल्लेखनखक्षतादिदयितव्यापारपारम्परी-
निर्गलीनापि हि कामिनी दिनमुखे निस्सीममानन्दति ।
मार्जारी नखराङ्कुराखुदशनव्याविद्ध्यमाना मना-
गायुर्वेदविदोऽभिगच्छति रुदत्यासन्नमृत्युर्यथा ॥२२॥

तदलं तरुणेन्दुचूड! नः परितापार्त्तिपरीक्षयानया ।
परिवर्जय पण्डिताधमैरिदमैकाधिकरण्यमद्य नः ॥२३॥

विज्ञापितः कविवरैरिति सुन्दरेशः
स्मित्वा ददौ फलकमेकमदृष्टपूर्वम् ।
यत्रासते कवय एव यथाभिलाष-
मन्ये तु नाङ्घ्रिमपि विन्यसितुं क्षमन्ते ॥२४॥

अध्यारूढाः पीठमीशादवाप्तं दुर्दर्शं तद् दुर्धियां दूरतोऽपि ।
अष्टाचत्वारिंशदाद्याः कवीन्द्राश्चक्रुर्भक्तिं भूयसीं चन्द्रचूडे ॥२५॥

वंशचूडामणिः पाण्ड्यो वंशशेखरकस्ततः ।
जज्ञे यत्र भुवं न्यस्य जज्ञौ स परमामृतम् ॥२६॥

स तु कदाचन चम्पककोरकैः परिचरन् प्रमथाधिपतिं मधौ ।
अजनि चम्पकपाण्ड्य इति प्रथामभिवहन् कविलोकशिखामणिः ॥२७॥

स कामिनीरत्नसहस्रभोगभाग्योन्नतश्चम्पकपाण्ड्यदेवः ।
मासे मधौ मन्मथमारराध नवोढया नर्मपरो महिष्या ॥२८॥

अपारयन्ती त्रपया गलन्तीं नीवीं नियन्तुं समुपेक्षितुं वा ।
पत्युर्मुखं नाभिपदं च बाला पर्यायतः केवलमालुलोके ॥२९॥

आलिङ्गितुं चुम्बितुमन्ततस्तं स्प्रष्टुं समाभाषितुमीक्षितुं वा ।
नार्यै ददौ नावसरं कदाचिद् व्रीडा सपत्नीव निबद्धवैरा ॥३०॥

आच्छाद्य बिम्बाधरमङ्गुलीभिराबद्धमुग्धाञ्जलिना करेण ।
मा मेति मन्दाक्षरमर्थितं यदतः किमस्या मधुरोऽधरोष्ठः ॥३१॥
एकत्र विस्रम्भकथाविघातः पक्षोऽपरः शङ्कितुमेव नार्हः ।
कृच्छ्रे तदस्मिन्नधरं कृशाङ्ग्या गृह्णातु वा मुञ्चतु वा युवायम् ॥३२॥
दष्टाधरोष्ठा सुदृढं पुरैव पत्युः पुनश्चुम्बनलालसस्य ।
चाटुसहस्रं शपथाञ्छतं च तन्वी विशश्वास न लेशतोऽपि ॥३३॥
आबद्धसप्ताष्टनिषङ्गमन्वगासञ्जितद्वित्रकराङ्गुलित्रम् ।
आमर्दितैकद्वशरासमासीदन्यादृगूष्मायितमङ्गजस्य ॥३४॥
विन्यस्य गाढं भुजयोर्भुजौ सा मुखं मुखे वक्षसि चापि वक्षः ।
आलिङ्गति स्म स्मरबाणवर्षादाच्छादयन्तीव तनुं प्रियस्य ॥३५॥
सकृन्नखाग्रोल्लसितः कचौघः श्लथाश्लथं संयमिता च नीवी ।
सा चाङ्गयष्टिर्मृदिता तरुण्याः सत्यं मुनीनामपि मोहहेतुः ॥३६॥
एकाकिनीं तामपहाय लज्जा याता पुरा यत् किल मारयुद्धे ।
ततोऽपराधादिव तामुपेतां पुरेव तन्वी न पुरश्चकार ॥३७॥
सा गन्तुमैच्छच्छयितुं स काल्ये साधत्त संव्यानमयं जहार ।
सा नीविमामुञ्चदयं व्यमुञ्चद् भावेऽपि तुल्ये विभिदे क्रियाभिः ॥३८॥
ससर्ज तस्यां कियतो विलासांश्चक्रे कथं नाम निशां त्रियामाम् ।
शृङ्गारसारं कलयापि वेधाः किं वेद वेदाक्षरजीर्णकोशः ॥३९॥
अनन्यजे वर्षति काममित्थमपव्यवस्थं शरमण्डलानि ।
आदिर्निशादिः सुरतस्य यूनोरन्तो निशान्तोऽपि च पर्यणंसीत् ॥४०॥

स जातु प्रासादे शयनमधिगच्छन् क्षितिपतिः
समाजघ्रौ गन्धं कुसुमकुलदुष्प्रापमतुलम् ।
महिष्याः पद्मिन्या मलयपवमानैरुपहृतं
प्रसूतं केशान्तात् प्रशिथिलदृढग्रन्थिशिथिलात् ॥४१॥

पद्मसौरभ्यजातीयं पद्मिनीकेशसम्भवम् ।
अनाघ्रातचरं गन्धमवासासीत् स तं नृपः ।।४२।।

मनोगतं मे कवयत्यवेत्य यः स एतदग्र्यं लभतां सुधीरिति ।
अलम्बयद् द्वारि सुवर्णमुद्रिकासहस्रमाबध्य स पाण्ड्यभूपतिः ।।४३।।

उच्चावचाभिरपि भङ्गिभिरुल्लिखन्तो
नाद्राक्षुरस्य हृदयं कवयो महान्तः ।
आसाद्य कश्चन वटुः पुनरादिशैवः
पद्यं प्रभोरधिसभं पठति स्म हृद्यम् ।।४४।।

तस्मै किलार्थितवते सुचिरं प्रसाद्य
दारक्रियार्थमधनाय धनं समग्रम् ।
पद्यं ददौ नृपतिभावनिबन्धहृद्य-
मार्यामयं तदखिलाशयविन्महेशः।।४५।।

जानासि पुष्पगन्धान् भ्रमर! त्वं ब्रूहि तत्त्वतो मेऽद्य ।
देव्याः केशकलापे तुल्यो गन्धेन किं गन्धः ।।४६।।

इति तावदिमामार्यामिन्दुकलाभरणवदननिर्गलिताम् ।
पठति द्विजे सभायां प्रभोरभूद् विस्मयो भूयान् ।।४७।।

तदनुज्ञया स वर्णी तत् कनकं सदसि यावदादत्ते ।
तावत् तदसहमानः प्रत्यवतस्थे कविः कीरः ।।४८।।

अपरिष्कृते प्रसूनैरस्ति कचेऽपि किमसृङ्मले गन्धः ।
किं चिन्तितमवनिभृता किं दृष्टं धीमता भवता ।।४९।।

इति तस्य दुराक्षेपादप्रतिभे ब्रह्मचारिणि स्तब्धे ।
प्रादुर्भूयाह हरः कविवेषधरः पुरस्तेषाम् ।।५०।।

केन कुधिया सभायामन्तेवासी ममायमाक्षिप्तः ।
प्रकृतिः सा पद्मिन्याः पङ्कजगन्धः शरीरे यः ।।५१।।

पार्थिवकुसुमविहीने भवति शचीकुन्तले कथं गन्धः! ।
कः शङ्कितोऽप्युपाधिः क्रमते कबरीपरीमले गौर्याः ॥५२॥

कार्मणमलात्ममूर्त्तिषु घटते यदि पार्थिवेषु सौरभ्यम् ।
किमिव खलु पद्मिनीनामपकृतमसृजां मलैः केशैः ॥५३॥

इति विजित्य तमुद्धतमुद्धतैः कविवरे परिगर्जति भाषितैः ।
अलभत द्रविणं स वटुर्झटित्यवनिपोऽप्यवरोधगृहं ययौ ॥५४॥

कविष्वेकीभूय स्वयमपि हरः सङ्घिषु चरन्
कथाः कुर्वन् हृद्याः स्वयमपि वसन् सङ्घफलके ।
वृतस्तैः स्वामित्वे विविधरचनाभिर्भणितिभिः
कदाचिद् गौरीशः कलहमभजत् कीरकविना ॥५५॥

अविश्रान्ते स कीरेऽस्मिन्नाक्षेपाभासदुर्ग्रहात् ।
प्रादर्शयत् स्वमात्मानं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥५६॥

भक्तोऽपि कीरः परमाद्भुतं तत् पश्यन्नपि प्रत्युत दुर्बभाषे ।
मौढ्यान्निरूढादपि पामराणां मौढ्यं चिदाभासगतं गरीयः ॥५७॥

चतसृष्वपि दिक्षु पश्यता चतुरेणापि महेश्वर! त्वया ।
कविकर्माणि नैक्षि दूषणं कथमुद्भावितमप्यहो मुहुः ॥५८॥

भावत्क्यः कृतयः श्रुतिः श्रुतिरिति प्रौढिं परां प्रापिता
अध्याहारविपर्ययप्रकरणोत्कर्षानुषङ्गादिभिः ।
तात्पर्यान्तरवर्णनेन च समर्थ्यन्ते यदस्मादृशै-
स्तज्जानन् कवितासु नः पशुपते! दोषेक्षिकां मा कृथाः ॥५९॥

ईश! त्वमसि ननु ध्रुवमीशानः सर्वविद्यानाम् ।
कीरकृते त्वाक्षेपे कीरवदनुभाषणं ज्यायः ॥६०॥

ज्ञानाज्ञानव्यतिकरपरीणाममीशोऽस्य पश्यन्
भक्ताज्ञानप्रशममकृतं चिन्तयित्वा स्वमागः ।
कालेनास्य स्मृतिकलुषतामुद्दिधीर्षुस्तिरोऽभू-
देतावन्तो यदि हि न गुणाः कः स नश्चन्द्रचूडः ॥६१॥

शिवातिवादप्रभवेन पाप्मना स तापितो दुर्विषहेण दुर्मतिः ।
पपात गाङ्गेयपयोजिनीजले तदेव जानन्नभिषज्यभेषजम् ॥६२॥

नित्याधमर्णस्य सकृत्प्रणत्या नीपाटवीसन्निहितस्य धाम्नः ।
कारुण्यतः सञ्जनितानुतापस्तुष्टाव कीरस्तुहिनांशुचूडम् ॥६३॥

अपि प्रणेता निगमागमानामाद्यः कविस्तस्य तुतोष सद्यः ।
विज्ञानद्योतविजृम्भिताभिर्वाग्भिः स लुभ्यन् गुणगन्धतोऽपि ॥६४॥

उत्तार्यमाणे कनकाम्बुजिन्याः कीरे करालम्बसमर्पणेन ।
उत्तारितं तं भवसागरादप्यूहाम्बभूवुर्मुनयः पुराणाः ॥६५॥

अज्ञानमस्य कवितापदसम्प्ररूढ-
माद्यः कविः शमयितुं कलशोद्भवेन ।
उद्बोधयन् द्रमिडसूत्ररहस्यसार-
मुच्चैर्यशो जगति कीरकवेर्व्यतारीत् ॥६६॥

अधीत्य कीराद् द्रमिडागमार्थमथापरे सङ्घकविप्रवेकाः ।
वृत्तीर्विचित्राः स्वयमारचय्य पस्पर्धिरे ते तु परस्परेण ॥६७॥

स्वस्य प्रबन्धोत्तममध्यमत्वे संशय्य सर्वे कृतसंविदस्ते ।
सर्वज्ञमीशं शरणं प्रपन्नास्तस्मिन्नतिष्ठन्त कृतप्रणामाः ॥६८॥

आविर्भूय ततो लिङ्गादाह तान् मधुरेश्वरः ।
तदीयेषु प्रबन्धेषु तारतम्यविवेचने ॥६९॥

अस्ति रुद्र इति ख्यातो वैश्यः स्कन्दांशसम्भवः ।
शापान्मे मूकतां प्राप्तः स वश्छेत्स्यति संशयम् ॥७०॥

श्रृण्वतस्तस्य यां हर्षात् स्यन्दते बाष्पनिर्झरः ।
सकण्टकानि चाङ्गानि सा वृत्तिर्गृह्यतामिति ॥७१॥

तदनु तमुपगम्य श्रावयन्तः स्वसूक्तीः
पृथगुपचितबाष्पाः कण्टकोद्भेदरम्याः ।
कपिलभरणकीरैः कल्पिता एव वृत्तीः
परिजगृहुरथान्यास्तत्यजुर्दूरतस्ते ॥७२॥

दिवं गते चम्पकपाण्ड्यदेवे ततश्चिरात् कोऽपि तदन्ववाये ।
राजा कवीनामपि पार्थिवानां राजा कुलेशो धरणीं बभार ॥७३॥

अथ सङ्घिषु कस्यचित् करेरवमेने स यदा सरस्वतीम् ।
मधुराधिपतेर्मनस्यभूत् प्रतिपो भक्तदयानिधेस्तदा ॥७४॥

कदम्बमूलमुत्सृज्य कविभिः सह शङ्करः ।
स्थानमुत्तरहालास्यं प्राप वेगवतीतटे ॥७५॥

क्षितिपतिरथेशानं जानन् रुषा परिनिर्गतं
कविकुलमशेषं कविभिः सह शङ्करः ।
प्रतिनवसुधाधारासारास्पदैर्वचनैः स्तुवन्
नगरमनयद् भूयः श्रेयस्करं जगतां हरम् ॥७६॥

कालेन केनापि तु कारणेन देवीं क्वचिद् दासकुलेऽवतीर्णाम् ।
पाणौ ग्रहीष्यन् प्रमथाधिनाथस्तीरं ययौ दक्षिणवारिराशेः ॥७७॥

स दाशमाशंसितकन्यकावरं समेत्य देवो मधुरेश्वरो युवा ।
सुतां ययाचे स्वयमुद्गिरन् गिरा स्वमद्भुतं वागुरिकत्वकौशलम् ॥७८॥

अदृष्टचरमद्भुतं वपुरमुष्य पश्यन्नपि
प्रभावमवधारयन्नपि ततः स्फुटं धीवरः।
परीक्षितुममुं पुनर्जलधिगर्भसञ्चारिणं
मया समुपदर्शितं मकरमाहरेत्यादिशत् ॥७९॥

आसाद्य वैसारिणतां चरन्तमम्भोनिधौ नन्दिनमात्मशापात् ।
सन्दर्शितं दाशकुलेश्वरेण सानन्दमालोकत चन्द्रचूडः ॥८०॥

महामायाजालं महदपि निजं स्वप्रपदनाद्
विजित्य स्वच्छन्दं पयसि विहरन्तं जलनिधेः ।
ग्रहीतुं शैलादिं किल करुणया वागुरिकया
विशालं चिक्षेप त्रिपुरमथनो जालमुदधौ ॥८१॥

तद्भक्तिवागुराबद्धस्तरुणेन्दुशिखामणिः ।
आक्षिप्य करुणाजालमाचकर्ष तमर्णवात् ॥८२॥

मीनग्रहायापि कृतप्रवृत्तिं मृगाङ्कमौलिं वनितादरेण ।
पश्यन्ननङ्गो विजयध्वजं स्वं प्रायेण चक्रे तदुपक्रमं [१]तम् ॥८३॥

आसाद्य [२]सञ्चरं देहमागमान्वेषणोचितम् ।
आलुलोके परं तत्त्वमागमान्विष्टमैश्वरम् ॥८४॥

पर्युपासितपादोऽयं प्रकृतिस्थेन नन्दिना ।
कैवर्त्तकन्यां जग्राह कैरवप्रियशेखरः ॥८५॥

समुत्सृजन् स मत्स्यतां ननन्द नन्दिकेश्वरः
स धीवरश्च भूतले सुधीवरत्वमागतः ।
विमानमागमय्य तां समागते पुरं शिवे
तदा तदाशये मुदं ददाश दाशकन्यका ॥८६॥

॥ इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे
विंशः सर्गः ॥२०॥

●

१. तं मीनम्।
२. सञ्चरं देहम्। 'देहम्' इति पदं तु 'दिव्यं' इति पठनीयं स्यात्। कर्ता तु नन्दी गम्यः। अन्यथ 'सञ्चरम्' इत्यस्य स्थाने 'स चिरं' इति वा 'स चिराद्' इति वा पाठः स्यात्।

अथैकविंशः सर्गः

कुलेशमाराधयतो महेशं कुलेशपाण्ड्यादभवत् कुमारः।
अन्वग्रर्थन् स्वामरिमर्दनाख्यां बभार पित्रा विधृतां भुवं यः॥१॥

आस्थानभूषामणिरस्य राज्ञः सर्वागमज्ञः सचिवः सुमेधाः।
आसीद् द्विजो वातपुरीशनामा वाचस्पतिर्वासवसंसदीव ॥२॥

स सञ्जिघृक्षुस्तुरगानुदारान् सर्वैर्धनौघैरपि पाण्ड्यदेवः।
तमादिशद् वातपुरीशमेव चोलेषु गन्तुं तटमम्बुराशेः॥३॥

लब्धाभ्यनुज्ञः सचिवः स गच्छन् द्वित्रैर्दिनैः प्रैक्षत चोलदेशम् ।
स्तोतुं प्रसक्ते विषयान्तरेऽपि जागर्त्ति यस्मिन्नुपमानभावः॥४॥

कान्तासहस्त्रोपगतस्य सिन्धोः का वा रतिः प्रावृषि सेवयेति ।
सङ्गच्छते तेन निदाघ एव सह्यात्मजा यत्र हि निस्सपत्नम् ॥५॥

वर्षास्ववज्ञैव शरद्युपेक्षा द्वेषो हिमे वाथ हिमात्यये वा ।
यत्राप्सु रागः सुरभौ शुचौ च तत्रैव यस्मिन् सरितो वहन्ति ॥६॥

प्रावृड्विमर्दो दिशि पश्चिमायामुत्पीडपीडा पुनरुत्तरस्याम् ।
स्वैरोपयोगो यदि सह्यजाया यत्रैव सौभाग्यमितः किमस्य ॥७॥

प्रत्यग्रपू(रा?)गाभिगतेषु यस्मिन् प्रस्निग्धरम्भावनमेदुरेषु ।
कवेरकन्यातटकाननेषु कामः समुन्मीलति धर्म एव ॥८॥

हव्याय यत्रापततां सुराणामातिथ्यनिर्वर्त्तनतोऽनुवेलम् ।
गन्धर्वविद्याधरकिन्नराद्या निर्विद्य निन्दन्ति पथि स्थितिं स्वाम् ॥९॥

अध्येतुमध्यापयितुं च तन्त्राण्याहर्तुमर्थानथ चोपभोक्तुम् ।
स्वर्गापवर्गौ च वशे विधातुं जात्यैव यस्मिन् द्रमिडा निरूढाः॥१०॥

स्वादीयसी यत्र कवेरजैव ततस्तरां केरफलोदकानि ।
ततस्तमां चाथ गिरां विलासाः प्रसन्नगम्भीरपदाः कवीनाम् ॥११॥
द्रष्टुं न रम्भापनसाम्रकेरच्छायावृते यत्र हि शक्यमर्कम् ।
शक्यं तु सम्भावयितुं सरोजसौरभ्यसम्भारहरैः समीरैः॥१२॥
ये जातिभेदाः क्रमुकाम्रकेरशालीक्षुरम्भफणिवल्लरीणाम् ।
व्युत्पित्सवस्तेषु चरन्ति पान्था विश्रम्य विश्रम्य चिराय यस्मिन् ॥१३॥
आदाय शस्त्राण्यवगाह्य सिन्धुं तपांसि विक्रीय च तन्त्रयन्ते ।
यत्रान्यतस्तत्र कलौ यदीया यजन्त्यविच्छिन्नमधीयते च ॥१४॥
सान्यत्र सिन्धुर्ननु यात्र कुल्या तेऽन्यत्र धन्या इह ये कदर्याः।
अभ्यस्तविद्या इव येऽत्र किञ्चिदन्यत्र विद्यागुरवस्त एव ॥१५॥
गच्छन्नहोभिः कतिभिश्चिदस्मिन् स पश्चिमे योजनतः पयोधेः।
माकन्दरम्भावनसान्द्रमेकं माहेश्वरं धाम समालुलोके ॥१६॥
अध्यासितं पाशुपतैर्महद्भिरालोक्य वल्मीकपतेः पदं तत् ।
अप्राकृतीं भाग्यवशात् ततोऽयमाध्यात्मिकीं तामपि शुद्धिमूहे ॥१७॥
आस्थाय कारुण्यरसैकरूपामाचार्यमूर्त्तिं मधुरैर्वचोभिः।
प्रबोधयन्तं शतशो महर्षीन् प्रत्यक्षमैक्षिष्ट स चन्द्रचूडम् ॥१८॥
अङ्गैः क्षितावष्टभिरानमन्तं तं दूरतो बाष्पतरङ्गिताक्षम् ।
दृष्ट्या दयाशीलतयानुगृह्णन् देवः समीपस्थितिमादिदेश ॥१९॥
उत्प्रेक्षितस्योद्व्रणशक्तिपातं शुद्धाध्वलिप्सासुभगैर्वचोभिः।
सम्भावयन् नैष्ठिकदीक्षया तं चन्द्रार्धचूडः स्वयमन्वगृह्णात् ॥२०॥
आरुह्य माहेश्वरमाश्रमं सः सञ्छिन्नपाशः सचिवः क्षणेन ।
अश्वाय नीतैर्द्रविणैर्महेशमाराधयन् पार्थिवमप्यरक्षत् ॥२१॥
आकारितो दूतमुखेन राज्ञा कर्णेजपालापकलङ्कितेन ।
अश्वैः सहैवागमनं स्वकीयं शम्भोर्निदेशेन स सन्दिदेश ॥२२॥

अश्वानसङ्ख्यानहमानयेयमासीद राजानमपेतशङ्कः।
इति स्थिरं व्याहृतमिन्दुमौलेर्विश्वस्य भूयः स पुरीमविक्षत् ॥२३॥

अश्वानमूल्यानमितान् समीपमासादितानप्यविमर्दनाय।
निवेदयन् वृत्तमिदं स सर्वं न्यवेदयन्नीपवनेश्वरेऽपि ॥२४॥

पन्थानमालक्ष्य तुरङ्गमाणां पाण्ड्ये परेद्युः स्वयमादिनान्तात्।
क्रुद्ध्यत्युदाकुर्वत राजभृत्याः क्रूराशया मन्त्रिणि लब्धरन्ध्राः ॥२५॥

कृताभ्यनुज्ञैः कुपितेन राज्ञा क्रूरैश्चिरद्वेषिभिरस्य भृत्यैः।
कदर्थ्यमानः करुणं स भूयो विसृज्य धैर्यं विललाप धीरः॥२६॥

व्यासज्जसे किमधुना विधिकेशवाद्यै-
व्यासज्जसे किमथवा ललितैर्भवान्याः।
क्रन्दन्ति कत्यशरणा इह मादृशोऽन्ये
कर्णातिथिर्भवतु कस्य तवार्त्तनादः॥२७॥

बद्धस्य दुष्परिहरैर्मलकर्ममाया-
बन्धैस्त्रिभिर्मम चिरादपि दीनबन्धो!।
बन्धं हरिष्यसि किलेति धृतक्षणस्य
बन्धं तुरीयमपि हा कथमद्य दत्से ॥२८॥

कर्मेति काल इति वापदिशन्ति येऽन्ये
किं तैरिति त्रिजगतीं तृणवद् विचिन्त्य।
त्वामेव संश्रितवतोऽपि दशा यदीयं
त्वं बुध्यसे क्वनु भवत्ययशो यशो वा ॥२९॥

नाहं बिभेमि नृपतेर्न च तद्भटेभ्यः
कुर्वन्ति नाम किममी परतोऽपि मृत्योः।
इत्थं कृतान्तवशगेऽपि हि मय्युपेक्षा
किं ते भवेदिति विषीदति किन्तु चेतः॥३०॥

एकं विधेयमवलम्बनमित्युपेक्ष्य
नीतिं श्रितोऽस्मि चरणौ तव चन्द्रमौले!।
आतः किमित्थमियमापदि मे महत्या-
मन्योन्यदत्तभरयोरनयोरुपेक्षा ॥३१॥

किं ज्ञानयोगविभवैः शिव! किं तपोभिः
किं कर्मभिश्च हृदयं तव रञ्जयेयम्।
क्रन्दल्लुठत्कृपणदर्शनकौतुकं वा
निर्वर्त्त्य दास्यपदवीं तव निर्वहेयम् ॥३२॥

प्रारब्धकर्मणि चलत्यविलङ्घनीये
भक्तिः करिष्यति किमीशपदार्पितेति।
दुर्निश्चयो हतधियामिह दुःश्रवोऽयं
निन्देव ते मनसि मे परिवर्तमानः॥३३॥

किं मत्कृतेऽवतरितव्यमशिक्षितं ते
किं वा भुजाभूजि परैः कलहायितव्यम्।
सङ्कल्पमात्रमपि चेन्न चिकीर्षसि त्वं
शम्भो! ममैव तु जितं दुरितैर्दुरन्तैः॥३४॥

भक्तिर्दृढा यदि ममास्ति भवेत् किमेवं
को वेद तत्त्वमिदमस्ति तु मेऽन्तरङ्गे।
लोकास्तु भक्त इति मां जगृहुर्यथा ते
त्वां भक्तवश्यमवयन्ति तथा दयेथाः॥३५॥

कः स्वापराधिषु पराक्रमते न लोकः
शृङ्गेण हन्ति ननु गारीपै दण्डहस्तम्।
भक्तापदक्षमतयैव तवेश्वरत्वं
तां नाशय द्रढय वा समयस्तवायम् ॥३६॥

यत् प्रालपं चरणयोस्तव यत्तदित्थं
मुग्धो विदग्ध इव मुग्धशशाङ्कमौले! ।
तत् क्षम्यतां मम तु को वचनेऽधिकारः
स्वामी परामृशतु वा स्वमुपेक्षतां वा ॥३७॥

इति निशम्य स वातपुरीशितुः करुणमालपितं करुणानिधिः।
तुरगलक्षखुरक्षतरेणुभिः परिपतन् ददृशे विधुशेखरः॥३८॥

शिवे तुरगसादित्वं श्रिते भक्तानुकम्पया ।
शिवा[1] स्वयं तुरगतां शिश्राय बहुधा तदा ॥३९॥

कुमुदकज्जलकुङ्कुमदाडिमीकुसुमहेमकुवेलसमत्विषः ।
परुषहेषितभीषितशात्रवा ददृशिरे दिशि दिश्यपि सैन्धवाः॥४०॥

समुत्तुङ्गत्वङ्गत्तरतुरगरिङ्खाशतहत-
क्षमारेणुश्रेणिक्षणचुलुकितैरम्बुनिधिभिः।
स्थलीभूतैः सद्यः सति धरणिभागे द्विगुणिते
भविष्यन् कैमुत्यादजनि विशदस्तस्य विजयः॥४१॥

[2]यदि मरुद् विजितं विजितं मनो यदि मनो विजितं विजितं जगत् ।
जितवतां मरुतं च तदर्वतां किमभिधेयमतस्त्रिजगज्जये ॥४२॥

उदात्तेष्वारोहन् प्रसभमनुदात्तेष्ववतर-
ञ्छनैः क्रामन्नेव स्वरितपथमेकश्रुतिमपि ।
समुद्यन्मीमांसाद्वयमयखलीनैकविधृतः
पुरः प्रादुर्भूतः पुरमथितुराम्नायतुरगः॥४३॥

तत्र कश्चिदतिचित्रतेजसं सादिनं प्रपतनप्रसादिनम् ।
पश्यति स्म बहुमानविस्मयस्मेरदृष्टिररिमर्दनो नृपः॥४४॥

---

१. शिवा जम्बुकः अथ पार्वती।

२. अयं श्लोकः खपुस्तके न दृश्यते।

व्रीडानुतापव्यथितोऽथ पाण्ड्यः प्रकाशयन् वातपुरीशमग्रे।
समीपमासेदुषि सादिवर्ये प्रत्युद्ययौ तेन समं प्रहृष्टः॥४५॥
कृतप्रणामेन कृतप्रणामः स्तुवन् नृपेण स्तुवता स भूयः।
कृताः कथाः काश्चिदथान्ततोऽश्वान् विक्रीय यच्छन्निदमाचचक्षे॥४६॥
आनीतमासीद् धनमश्वहेतोरनेन यत् ते सचिवेन राजन्!।
तत् सर्वमादाय तवैव भूत्यै मयाहृताः पश्य शिवास्तुरङ्गाः॥४७॥
गुल्मेषु कुञ्जेषु वनोदरेषु केदारकेषूपवनेषु चामी।
स्वच्छन्दचारा लघुविक्रमाश्च तरन्ति तोयेष्वपि दुस्तरेषु॥४८॥
न श्वोऽयमस्तीति किलाश्वशब्दस्तन्त्रैर्निरुक्तो विदितस्तवापि।
सम्यक् परीक्ष्य त्वमिमं गृहाण धनं ममैतत् तुरगास्तवेमे॥४९॥
तथेति तस्य प्रतिनन्द्य वाचं तं भूषणैर्हेमभिरम्बरैश्च।
सम्भाव्य सद्यो विसृजन् नृपालस्तृप्तिं न लेभे तुरगान् स पश्यन्॥५०॥
आज्ञापिता द्रागरिमर्दनेन पाण्ड्येन भृत्याः परितो भ्रमन्तः।
बबन्धुरश्वानथ मन्दुरासु सार्धं विनीतैस्तुरगैः पुराणैः॥५१॥
परेद्युरश्वावसथे नियुक्ताः प्रातः समैक्षन्त नृपालभृत्याः।
समन्ततोऽश्वान् दशतः पुराणाञ् शब्दायमानाञ् शतशः शृगालान्॥५२॥
आकर्ण्य वृत्तं महदद्भुतं तत् पाण्ड्यः प्रजज्वाल रुषा स भूयः।
इत्थं किलेदं कृतमिन्द्रजालमनेन नूनं मयि मन्त्रिणेति॥५३॥
दुष्टैः स्वतो राजनिदेशरूक्षैः कदर्थितो राजभटैः स भूयः।
आत्मानमात्मन्यनुसन्दधानो न क्लेशलेशं गणयाम्बभूव॥५४॥
अत्रान्तरे भक्तमनुग्रहीतुमालोच्य कारुण्यनिधिर्महेशः।
भयानकां दुर्ललितैस्तरङ्गैः प्रावर्त्तयद् वेगवतीमकाण्डे॥५५॥
सा निष्पतन्त्येव पुरं समस्तं कल्लोलजालैः कबलीचकार।
संरुध्य ये मन्त्रिणमभ्यहिंसन् सम्भ्रम्य दूरे परिदुद्रुवुस्ते॥५६॥

पूरेण तस्याः पुरशासनस्य कारुण्यपूरेण विनिर्यतेव ।
निर्मोचितो वातपुरीश्वरोऽपि हालास्यनाथान्तिकमाससाद ॥५७॥

तां बध्यमानां शतशोऽपि मर्त्यैः पात्रोदरे वेगवतीममान्तीम् ।
आलक्ष्य बन्धुं नृपतिः स पौरानाबालवृद्धाङ्गनमादिदेश ॥५८॥

बध्नत्सु पौरेषु विभज्य सीमामापूपिकी काचिदतीव जीर्णा ।
निर्बध्यमाना नृपतेर्भुजिष्यैर्विचिन्वती कर्मकरं चचार ॥५९॥

सा पिष्टकानेव सदा पचन्ती निवेदयन्ती मनसा महेशे ।
तद्विक्रयेणापि च वर्त्तयन्ती दयास्पदं भूतपतेर्बभूव ॥६०॥

गवेषयन्ती जरती समन्ताद् गवेष्यमाणं निगमैः समस्तैः।
ऐक्षिष्ट सा कर्मकरं युवानमंसोपरिन्यस्तखनित्रमेकम् ॥६१॥

ताामाह वृद्धामभिगम्य देवः किं कर्म कुर्यां तव शंस मातः!।
अनाश्रयः कर्मकरो जनानामासे चिरादत्र हि नाथकामः॥६२॥

आपूपिकीं किं धनमर्थयिष्ये भक्ष्येण मे कर्मकृतो हि भाव्यम् ।
विक्रीय पूर्णान् वितरत्वपूपान् क्षामानथामाञ्छिथिलांश्च मह्यम् ॥६३॥

कियानयं वेगवतीनिरोधः कियानयं राजभटानुरोधः।
प्रतीहि मातः! पच पिष्टकं त्वं विन्यस्य भारं मयि वीतशङ्का ॥६४॥

आमन्त्रणैरेव विमोहयंस्तामम्बेति देवीति पितामहीति ।
विस्त्रंसयन्नूष्मलमूष्मलं स जग्राह तत् सर्वमपूपजातम् ॥६५॥

जगौ जहास प्रणनर्त्त चित्रं ववल्ग वल्गूनि वचांस्यभाणीत् ।
व्यासञ्जयन् कर्मकृतः समस्तान् विस्त्रब्धमेको विजहार देवः॥६६॥

इदं खनित्रं पिटकोऽयमेष राशिर्मृदामद्य मयोपनीतः।
पश्येति राज्ञो गणकान् समेतान् प्रसारयंस्तानहसीन्निवृत्तान् ॥६७॥

उच्छृङ्खलैरूर्मिभिरुत्पतन्तीं भूयोऽप्यमान्तीं तटयोः स्त्रवन्तीम् ।
भीता भटा भूमिभुजे शशंसुः पाण्ड्योऽपि तां प्रैक्षितुमाजगाम ॥६८॥

आलक्ष्य राजागममप्रमत्तान् कर्मान्तिकान् कर्मकृतः स पश्यन् ।
खनन्निव क्ष्मां मृदमापगायां क्षिपन्निवान्तः स्वयमप्यचारीत् ॥६९॥
ततस्ततस्तत्र तटीर्निबद्धाः परामृशन् पाण्ड्यनृपोऽतिरुष्टः ।
अपूरितं क्वापि स वीक्ष्य निम्नं केनेदमित्थं कृतमित्यपृच्छत् ॥७०॥
आपूपिकीकर्मकरं युवानमालक्षयन्तो गणकास्ततस्तम् ।
हस्ते गृहीत्वा पुरतः क्षिपन्तो विवव्रिरे तस्य विचेष्टितानि ॥७१॥
आपूपिकी काचिदतीव जीर्णा सेयं दृढं कर्मकरं न्ययुङ्क्त ।
अयं नियुक्तोऽपि भृतोऽपि सम्यङ् न स्पन्दते किञ्चन दुर्विनीतः ॥७२॥
ब्रूते पुरस्ताद् विनयोक्तिमेव किञ्चिन्निवृत्ते गणके तु भूयः ।
विडम्बयन् भाषितचेष्टितैस्तं पार्श्वस्थितान् हासयते विशङ्कः ॥७३॥
दत्तं कियद् दारुणया जरत्या दत्ते तु किञ्चिच्छिथिलानपूपान् ।
अहो ममाभाग्यमियं किलासीन्नाथेति शेते मुहुरात्तशोकः ॥७४॥
किं मेऽस्ति तातो जननी किमास्ते किमास्पदं किं धनमस्ति किञ्चित् ।
किं राजभृत्याः कृपणेषु कुर्युर्यातेति नोऽधःकुरुते कदापि ॥७५॥
अन्यायवृत्ते नृपतावमुष्मिन्नाप्लाव्यते किन्नगरं न तोयैः ।
किं ताडितैः कर्मकरैरिहेति तत्त्वं ब्रवीतीव कदापि मन्दम् ॥७६॥
आकर्णयन् वृत्तमिदं स सर्वमन्तर्हसन्तं च तमीक्षमाणः ।
आवर्त्त्य वेत्रेण तमाजघान पाण्ड्यः क्रुधा प्रस्फुरिताधरोष्ठः ॥७७॥
अङ्गं त्रिलोकीमयमिन्दुमौलेरभ्याहतं तेन यदा तदैव ।
वक्ता च हन्ता च निरीक्षिता च वेत्राहतं विश्वमभूत् समस्तम् ॥७८॥
आलम्ब्य संज्ञां कथमप्यथैनमालोकते यावदयं नरेन्द्रः ।
तावत् तिरोऽभूत् तरुणेन्दुमौलिः सा च स्रवन्ती विरराम सद्यः ॥७९॥
आलोक्य लीलायितमद्भुतं तदानन्दबाष्पस्थगितैर्वचोभिः ।
अस्ताविषुः स्वस्वधियोऽनुरूपैः पौराः सपाण्ड्याः पतिमम्बिकायाः ॥८०॥

चूडाबद्धभुजङ्गपुङ्गवशिरोविन्यस्तपृथ्वीभर-
प्रान्तप्रस्खलितैः कणैः कतिपयैरीषत्करे पूरणे ।
मित्यारोपितयत्नगौरवकथाविज्ञापनाचातुरी-
सम्मुह्यज्जरतीगृहीतशिथिलापूपाय तुभ्यं नमः॥८१॥

योगक्षेमभरः समस्तजगतां न्यस्तस्तवाङ्घ्रिद्वये
कुक्षौ त्रीणि जगन्ति मूर्ध्नि शशभृद्गङ्गाकपालस्रजः।
वोढव्यस्तदुपर्ययं यदि मृदां भारोऽपि गौरीपते!
कस्ते मद्भरणे श्रमः क इव मे त्रासस्तदभ्यर्थने ॥८२॥

हे सन्तः श्रृणुताधुनैव मिलितैरस्माभिरेतच्छिवे
वाच्यं वेत्रहतिं विभज्य न वयं भोक्तुं समर्था इति ।
नो चेत् पादहतिः शिलाप्रहरणं कोदण्डदण्डाहति-
र्गण्डूषोदकसेक इत्यपि भवेत् सर्वं विभाज्यं हि नः॥८३॥

ध्यायं ध्यायमुपायकोटिभिरहं त्वत्प्राप्त्युपायं चिरं
निर्विण्णो निरचैषमेकमधुना हालास्यचूडामणे!।
दिष्ट्या वेगवतीतटे यदि पतेदेतद्वपुर्मामकं
संरोहेदपि जातु तत्तटमृदा साकं त्वदीयं शिरः॥८४॥

धूलीधूसरितं शशाङ्कशकलं जम्बालिता जाह्नवी
भग्नं ब्रह्मकपालदाम फणिनो भूषोचिताः क्लेशिताः।
मृद्भारोद्वहनं कुतोऽभ्युपगतं को वा गुणः पिष्टके
सा दुष्टा जरती किमौषधमदात् तत्रेति न ज्ञायते ॥८५॥

पद्भ्यां किन्निहतः सुतो दिनमणेर्भग्नाश्चपेटाहतै-
र्दन्ताः किं तरणेः किमित्यपहृतं धातुः शिरः पञ्चमम् ।
कामं त्वं जगदीश्वरो[1] भव ततः कर्मापि किं जीर्यति
प्रत्यक्षं [2]ननु पाण्ड्यवेत्रलतिकाघातोऽयमासादितः॥८६॥

---

१. 'श्वरोऽसि भवतः' इति खपुस्तके पाठः; २. 'खलु' इति खपुस्तके पाठः।

देवा दूरतरं प्रयातमुनयो गृह्णीत मौनं क्षणं
मातुः शंसत मा चिरं गणवरा देवस्य दृष्टां दशाम्।
पुष्पैश्चन्दनसम्भृतैरपि सुरैर्यन्मन्दमभ्यर्च्यते
तद् दिव्यं वपुरैश्वरं विलुलितं पाण्ड्यस्य वेत्राहतैः॥८७॥

अम्ब! स्विद्यति वक्त्रमम्ब! किमपि श्रान्त्या गतिर्मन्तरा
मातः! सीदति शङ्करे प्रहृतवान् वेत्रेण पाण्ड्यो विभुः।
इत्यावेदयतां मुखादनुपदं श्रुत्वा गणानां शिवा
प्रेमोदीर्णपतिव्रतप्रशमितक्रोधा कथं वर्त्तते॥८८॥

त्राणे योऽधिकृतः समस्तजगतां तस्याम्बुराशौ सुखं
निद्राणस्य तथाविधेऽपि समये प्रष्टैव नालक्ष्यते।
[१]विष्टिं कुर्वति ताम्यति श्रमभराद्वेत्राहतिस्त्वय्यभूत्
कस्याग्रे कथयिष्यसीममनयं स्वामिन्ननाथो ह्यसि॥८९॥

लीलाधारितसिन्धुतीरसिकताभारान्तरालस्थितो
भूयासं मशकोऽप्यहं पशुपते! तावच्च नार्हामि किम्।
यत् कीदृग्विधमैश्वरं शिर इति प्रष्टुं प्रवृत्ते विधा-
वीदृक् तादृगिदं तदित्युपदिशंस्तस्यापि च स्यां गुरुः॥९०॥

पाण्ड्यो दण्डयितास्तु पाण्ड्यतनया द्रष्ट्री कथं वर्त्तते
कामं सा जननी ममैव किमतो युक्तं तु वाच्यं मया।
सव्ये स्थापय मूर्ध्नि मृद्भरममुं सव्यं वपुर्दर्शय
प्राप्ते वेत्रलताहते च तदनु द्रक्ष्यामि देव्याः स्थितिम्॥९१॥

वोढुं प्रवृत्ते त्वयि वेगवत्याः शीर्षेण शम्भो! सिकतावितानम्।
भारं द्वयोः पर्यवसन्नमूहे चित्ते यतीनां शिरसि श्रुतीनाम्॥९२॥

---

१. विष्टिर्वेतनकर्म।

अर्धं पौरुषमर्धमेव भवति स्त्रैणं च यत् तावकं
साम्राज्यं गृहकर्म वा किमपि तन्नायाति निर्व्यूढताम्।
त्वं राज्ञी मधुरापुरस्य दयितस्तत्रैव ते ताड्यते
त्वं मातः! स्वयमन्नदासि जगतां कान्तस्तु ते भिक्षते ॥९३॥

आखेटधर्ममनुपालयतानुभूतः
पार्थप्रहार इति यत् तदवैमि युक्तम्।
आयासवृत्त्यनुगुणां भृतिमप्यविन्द-
न्नङ्गीकरोषि किमपार्थममुं प्रहारम् ॥९४॥

वेत्राहतिं विभक्तुं विश्वात्मकता प्रदर्शिता भवता।
करगतकबलग्रासे पुनरभिनीतं शिवाद्वैतम् ॥९५॥
वेत्राहतिमतिघोरां विभज्य ये भुञ्जते जना नियतम्।
भवतापतापितेष्वपि तेषूपेक्षैव ते कथं लीला ॥९६॥

आनम्यानम्य मौलिं त्वयि किरति मृदं स्रंसते मूर्ध्नि गङ्गा
बद्ध्वाबद्ध्वा कपर्दं स्पृशति फणधरा दारुणं निश्श्वसन्ति।
औत्सुक्यात्ताड्यमाने त्वयि जगदखिलं ताड्यते वेत्रयष्ट्या
भक्तस्यैकस्य रक्षा भवति पशुपते! सर्वलोकस्य शिक्षा ॥९७॥

अस्मत्तो बहुधा गृहीतमधुनाप्यस्मद्भवस्रोतसां
संरोधे न किमप्ययं प्रयतते देवः प्रमाणं ततः।
इत्यग्रे विनिपत्य पाण्ड्यनृपतेर्ब्रूमो वयं चेत् ततः
कोपात्कोपमुपेयुषः क्षितिपतेः किं भावि सम्भाव्यताम् ॥९८॥

वोढव्यानि वहानि ते सुरनदीवेधःकपालादिका-
न्यात्मानं च निवेदयाम्यथ भवद्भक्त्यामृतेनाप्लुतम्।
इत्यभ्यर्थयमानमीषदपि मामप्रेक्षमाणो भवान्
पिष्टापूपकृते मृदं वहसि चेद् देवः प्रमाणं ततः॥९९॥

प्रहृतं प्रहृतमिति त्वं पाण्ड्य! विषीदसि किमम्बिकारमणे ।
प्रहृतं यदि साधु कृतं पाशुपतं गणय सिद्धमस्त्रं तत् ॥१००॥

पाण्ड्येन प्रहृतोऽसि वेत्रलतया पार्थेन गाण्डीवतः
पादेनापि किरातकेन वटुना केनापि च प्रस्तरैः।
तत्तत् प्रत्युत तेषु तेषु तप इत्यग्राहि मत्पूजने
त्वागांस्येव पदे पदे गणयसे दैवं ममैवंविधम् ॥१०१॥

इत्थं स्तवोक्त्या मुखरेषु पौरेष्वाश्चर्यमग्नेषु गणाः पुरारेः।
आपूपिकीमद्भुतवेषरूपां निन्युर्दिवं दिव्यविमानरूढाम् ॥१०२॥

अथावसीदन्नरिमर्दनोऽपि पाण्ड्यः स्वयं पाशुपतापचारात् ।
पादप्रणामैः प्रियभाषितैश्च प्रसादयामास स मन्त्रिवर्यम् ॥१०३॥

वैहायसीं गिरमथाकलयन् पुरारेर्भीतस्तदैव सचिवं प्रजिघाय पाण्ड्यः।
वैराग्यमेव हृदि वातपुरीश्वरोऽपि कृत्वा चिदम्बरमगाहत सर्ववेदी ॥१०४॥

।। इति महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णव
एकविंशः सर्गः।।२१।।

अथ द्वाविंशः सर्गः

अथाविरासीदरिमर्दनस्य कुले नृपः कोऽपि गुणैरुदारः।
अप्युन्नतं स्फारतरैर्यशोभिराचक्षते यं किल कुब्जपाण्ड्यम् ॥१॥

स पाण्ड्यवंशप्रभवोऽपि देवः संसर्गदोषाच्चिरमार्हतानाम्।
अवाप दीक्षामपि तन्मतेन दुरुत्तरो दुर्जनसम्प्रयोगः॥२॥

आशङ्कनीयोऽपि न वेदवेद्योराब्रह्मणो यत्र किलन्तरायः।
तस्मिन् विशुद्धे शिवदासवंशे सम्बन्ध इत्याविरभूत् कुमारः॥३॥

तं मातृहीनं शिशुमुल्ललन्तं स्तन्येन गौरी बिभराम्बभूव।
यं ज्ञानपूर्णापरनामधेयं तदादि लोकाः समुदाहरन्ति ॥४॥

स्कन्दांशजः स द्विजसार्वभौमस्तारुण्य एवाखिलतन्त्रवेदी।
त्रय्यन्तसिद्धान्तदृशा पुरारेरुत्कर्षमुच्चैर्विशदीचकार ॥५॥

तं भस्मरुद्राक्षषडक्षराणां तत्त्वावबोधैकनिधिं महान्तम्।
आराध्य केचित् कलिमभ्यजैषुः पचेलिमप्राक्तनपुण्ययोगात् ॥६॥

तथागताचार्यकदुर्विपाकतमोवृते राजकुले तदानीम्।
मन्त्री च राज्ञो महिषी च तस्य भक्तिं परामूहतुरिन्दुचूडे ॥७॥

सम्बन्धनाथाङ्घ्रिसरोजयोस्तावाबध्य भक्तिं महतीमनन्याम्।
प्रायस्यतां त्रातुममुं प्रदर्श्य मग्नं नृपं बाह्यमतान्धकूपे ॥८॥

कदाचिदासीदथ कुब्जपाण्ड्यस्तापज्वरेण ज्वलताभिभूतः।
यत्रार्हतानां नृपदेशिकानां यत्नः समस्तो विफलीबभूव ॥९॥

देवी तदा देशिकसार्वभौममारोग्यहेतोरवनीश्वरस्य।
सर्वज्ञमभ्यर्थनया महत्या सम्बन्धनाथं स्वयमानिनाय ॥१०॥

स ज्ञानपूर्णः प्रविशन् दृशा तं सम्भावयामास रुजाभितप्तम्।
कोटीरकोटीन्दुगलत्सुधार्द्रमन्तःस्मरन् देवमहंग्रहेण ॥११॥
अत्याश्रमस्थो मुनिरस्य राज्ञो भाग्येन फाले भसितं निधाय।
पस्पर्श हस्तेन च तं महेशपादारविन्दार्चनभावितेन ॥१२॥
स स्पृष्टमात्रो भगवत्तरेण शिवाभिमर्शेन गुरोः करेण।
तत्याज विश्वत्रयभेषजेन तापज्वरार्त्तिं सहसा नरेन्द्रः॥१३॥
औदर्यवह्निज्वलनोत्थितां तामार्त्तिं निवृत्तां मुमुदे स पश्यन्।
देवी तु शान्तं विदती जहर्ष भवज्वरज्वालमहाभिषङ्गम् ॥१४॥
तापज्वरो भूमिभृतः शरीरात् तस्यापनीतः करुणादृशायम्।
[1]तथागतानां द्विगुणस्तदादि चिन्तात्मना चेतसि सञ्जजृम्भे ॥१५॥
अष्टौ सहस्राणि तथागतानामष्टासु शैलेषु कृतास्पदानाम्।
जातेऽभिषङ्गे मधुरामवापुर्जल्पेन जेतुं शिवदेशिकं तम् ॥१६॥
पारीणमेनं पदवाक्यमाने त्रय्यन्तसिद्धान्तगुरुं महान्तम्।
आसाद्य जल्पाय सकृत् प्रवृत्ता आसन् क्षणादप्रतिभा जिनेन्द्राः॥१७॥
उत्सृज्य सर्वाण्युपबृंहणानि मीमांसितन्यायदृढीकृतानि।
उल्लङ्घ्य तर्कानपि पामरास्ते सम्भूय तं [2]प्रत्ययतोऽजिगीषन् ॥१८॥
संसारतापानखिलान् निहन्तुं शक्नोत्यहिंसैव हि शाक्यदृष्टा।
नार्च्यो महेशो न शिवा विभूतिरित्यार्हताः स्वामलिखन् प्रतिज्ञाम् ॥१९॥
वेदाः प्रमाणं सह कामिकाद्यैर्विश्वाधिकः शङ्कर एक एव।
भस्मैव धार्यं भुवि मोक्षमाणैरित्यालिखत् स्वां स गुरुः प्रतिज्ञाम् ॥२०॥
जैना अथोचुर्ज्वलने क्षिपामो द्वये वयं स्वस्वकृतान्तलेखम्।
दाहाददाहादपि सर्वलोकाः पश्यन्तु नो भङ्गजयाविहेति ॥२१॥
तथेति सम्बन्धकरार्पितेन लेखेन जग्लेऽपि न हव्यवाहे।
अदह्यत द्राक् पुनरार्हतानां लेखः सहायुर्लिपिभिस्तु तेषाम् ॥२२॥

---

१. तथागतानां जैनानाम्; २. प्रत्ययतः शपथात्।

पराजये शूलशिखाधिरोहं पणं वृणानाः स्वयमेव जैनाः।
विचिक्षिपुः स्रोतसि वेगवत्याः पत्रं प्रवाहाभिमुखं चलेति ॥२३॥

तत् स्रोतसा तत्क्षणमेव सिन्धोरनीयत प्राग्दिशमासमुद्रात्।
प्रत्यग्दृशा तद् गुरुणार्पितं तु प्रत्यङ्मुखं स्रोतसि सञ्चचाल ॥२४॥

ततः क्षणाद् देशिकसार्वभौमविज्ञानसिन्धोरिव वीचिघोषः।
समन्ततः शङ्करकिङ्कराणां समुज्जजृम्भे विजयाट्टहासः॥२५॥

चार्वाकशिष्या विजितास्ततस्ते सौत्रान्तिका माध्यमिकाश्च जैनाः।
अवीक्षितान्योन्यमुखाः प्रचेलुरारोढुकामाः स्वयमेव शूलम्॥२६॥

ते बोध्यमाना अपि शैवधर्मं शूलाधिरोहाय रुचिं बबन्धुः।
प्राणान्तिकां निष्कृतिमेव युक्तां पश्यन् स चैतेषु तथानुमेने ॥२७॥

पाण्ड्यस्ततः प्रत्ययदर्शनेन सम्बन्धनाथं शरणं प्रपन्नः।
अशेषपापच्छिदुरामयाचद् दीक्षां शिवज्ञानविधानदक्षाम्॥२८॥

आचार्यवर्योऽप्यधिवासितं प्राक् छिप्यं शुभस्वप्ननिरस्तशोकम्।
आराधितस्य ज्वलने पुरारेरनुज्ञया सन्निधिमानिनाय ॥२९॥

षडध्वनः पञ्च कलाश्च तस्य संशोधयन् देशिकसार्वभौमः।
दुर्दीक्षया दूषितमप्ययत्नात् सम्भावयामास शरीरकोशम्॥३०॥

शरीरमाविश्य स तस्य नाडीसन्धानमार्गेण गुरुः पुनानः।
जातिं समुद्धृत्य दयासमुद्रश्चक्रे शिवज्ञाननिधानमेनम्॥३१॥

वित्तं शरीरं हृदयं च तस्य विन्यस्य पाण्ड्यश्चरणारविन्दे।
अभ्यर्थयन्नर्धशशाङ्कचूडं शैवाध्वपान्थः प्रशशास पृथ्वीम्॥३२॥

शिवव्रतस्थाः शिवमन्त्रसक्ताः शिवागमज्ञानसुधारसज्ञाः।
प्रजा बभूवुः सकलास्तदानीं प्रजेश्वरे शैवपदाधिरूढे ॥३३॥

अध्यात्मविद्याभिरयं प्रबुद्धान् मन्दान् विचित्राभिरुपासनाभिः।
बाह्यार्चनैरेव परांश्च शम्भोर्धीरोऽनुजग्राह यथाधिकारम्॥३४॥

अधीष्व[१] वेदानवधारयार्थानधीहि शम्भुं वह भूतिमङ्गे।
तपांसि तप्यस्व सुरान् यजेति सर्वे जनाः शङ्करमारराधुः॥३५॥
काले ततो वैश्यकुले बभूव कश्चिन्महार्थो मधुरानगर्याम्।
करग्रहं मातुलकन्यकायाः कर्त्तुं प्रतस्थे स कदापि चोलान्॥३६॥
अतीतयोर्मातुलयोस्ततस्तामादातुकामः स्वजनानुमत्या।
वैश्यस्तया साकमनूढयैव भूयः स्वमावासमभि प्रतस्थे॥३७॥
मध्येपथं क्वापि महेशधाम्नि शैवानि तीर्थान्यटता स दिष्ट्या।
सम्बन्धनाथेन समाजगाम सञ्जीवितश्चात्र स सर्पदष्टः॥३८॥
सम्बन्धनाथेन तदा नियुक्तः स बालिकोद्वाहकृते कुमारः।
पाणिग्रहं साक्षिषु बान्धवेषु चिकीर्षमाणः समशेत किञ्चित्॥३९॥
शम्भुः शमी कूप इति त्रयं तत् तत्र स्थितं साक्षिपदे वृणानः।
अग्राहयत् पाणिमनेन सद्यः स देशिको मातुलकन्यकायाः॥४०॥
स तां समादाय वधूं नवोढां सम्प्राप्य भूयो मधुरां विशालाम्।
आराधयन्नार्तशरण्यमीशं हालास्यनाथं मुमुदे चिरेण॥४१॥
कालेन तस्यास्तनया बभूवुः कारुण्ययोगेन शशाङ्कमौलेः।
स्तनन्धयांस्तानपथे द्विषत्या सा जातु लेभे कलहं सपत्न्या॥४२॥
वेश्येव काचित् त्वमसीह गेहे करग्रहे कस्तव दासि! साक्षी।
इति प्रवृत्तं कलहेऽतिवादमेषा सपत्न्या ममृषे न साध्वी॥४३॥
सा बाष्पमत्यूषमलमुद्वहन्ती सद्यो विनिर्गत्य गृहाद् विषण्णा।
आपन्नबन्धोश्शरणं पुरारेर्हालास्यनेतुः शरणं प्रपेदे॥४४॥
साक्षी भवानेव करग्रहे मे शम्भो! शमीकूपसमीपवर्ती।
साक्ष्यं न धत्से यदि मे सपत्न्याः सद्यो विहास्यामि तनूमिहेति॥४५॥

---

१. 'अधीष्व अधीतवन्त इत्यर्थः। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा.सू.३-४-३) इति लोट्। एवं अधीहीत्यादिष्वपि।

हालास्यनाथान्तिकमभ्युपेत्यसम्पश्य पाणिग्रहसाक्षिणो मे।
इति त्वमाकर्ष बलात् सपत्नीमित्याह तां व्योमगिरा महेशः॥४६॥
सा प्रेयसा बन्धुजनैश्च साकं तामानयन्ती प्रसभं सपत्नीम्।
यावच्छिवस्यान्तिकमेति तावत् तत्र स्वयं तत् त्रयमाविरासीत्॥४७॥
इमे समेताः सदनं पुरारेरीशानकोणेऽस्य कदाप्यदृष्टम्।
अन्धुं शमीवृक्षमनाथबन्धुं लिङ्गं च दृष्ट्वा विभयाम्बभूवुः॥४८॥
भोगाङ्गपूजावसरे पुरारेः समागतास्तत्र सुराः समस्ताः।
आलोक्य लीलायितमद्भुतं तद् भक्त्या नतास्तुष्टुवुरिन्दुचूडम्॥४९॥
क्व ते दया वाङ्मनसातिभूमिः क्व दुर्लभो वा त्वदवाप्त्युपायः[१]।
अहो जितं सुन्दरनाथ! मर्त्यैरहो जितं तत्र च दीनदीनैः॥५०॥
गुप्तं वृथा कोटिभिरागमानां गुप्तं वृथाहो गुरुभिः पुराणैः।
कोणे यदत्र त्वमिहानुकम्पाकोशालयद्वारमपावृणोषि॥५१॥
अस्माभिरज्ञानपि तारयद्भिः कियान् प्रकर्षो विबुधेषु कार्यः।
इति त्वया चिन्तयता किमीश! प्रतारिता स्मस्त्रिदिवार्पणेन॥५२॥
पाण्ड्यप्रियं त्वां विदती शिवापि पाण्ड्यात्मजासीद्यदि का कथा नः।
पाण्ड्येषु जायेमहि खञ्जरीटाः कोयष्टयः कोलकिशोरका वा॥५३॥
लीलासु ते लब्धसरूपभावा ग्राम्या इमे पाण्डुषु चन्द्रमौले!।
जिघ्रन्ति केचिद् विलिखन्ति केचिच्चर्वन्ति केचिच्च वतंसमिन्दुम्॥५४॥
त्वं तावदत्यन्तमृदुः प्रजासु त्वत्तोऽपि मृद्वी गृहिणी तवेयम्।
अद्यायतौ वा चरतोः किलैवमात्मैकशेषो भविता ध्रुवं वाम्॥५५॥
कैवल्यदानाय कृतप्रतिज्ञौ काशीपतिः[२] पाण्ड्यपतिर्युवां द्वौ।
शिष्यैकविश्रान्तममुष्य दानं सार्वत्रिकं तारकमेव शम्भो!॥५६॥
विश्वस्य दीर्घां श्रवणादिभङ्गीं वीतोद्यमाः स्मश्चिरमीश! मोक्षे।
सम्प्रत्यवाबुद्ध्यत वाक्यशेषपञ्चाक्षरीयं मधुरा विनेति॥५७॥

---

१. 'तद' इति खपुस्तके पाठः; २. काशीपतिर्विश्वेश्वरः।

ये ये जना यद्यदिहार्थयन्ते तत्तन्निरस्तोपधि तेषु तेषु।
ओमित्यलोभादनुजानतः किमोमित्यभिख्यैव तवेयमासीत् ॥५८॥
अन्वेषणीयं किमनाहते ते तत्त्वं हताः स्मो वयमागमौघैः।
विस्पष्टमत्राहत एव तत्त्वं वेत्रेण पाण्ड्यस्य यदीक्षितं तत् ॥५९॥
स्वरूपमेतत् तव सुन्दरेश! शुद्धा दयेत्येव तु लक्षयामः।
कदम्बमूलन्तु तटस्थलक्ष्म कारुण्यसिन्धो! तव तर्कयामः॥६०॥
यद्धामसीमाक्रममात्र एव वृत्रद्रुहस्तत् कलुषं विलिल्ये।
सकृद् विगाह्यैव यदीयतीर्थे शापं मुनेरिन्द्रगजो मुमोच ॥६१॥
नीपाटवीं यः कुलशेखरेण निर्मापयामास च राजधानीम्।
प्राप्ता शिवा पाण्ड्यकुलेऽवतारमनुज्ञया यस्य तटातकेति ॥६२॥
उपायत स्वं युधि जेतुकामामुपायतस्तामपि लीलया यः।
पतञ्जलेर्भक्तिमवेत्य नृत्तं प्रादर्शयद् रूप्यसभान्तरे यः॥६३॥
कुण्डोदरस्योदरपूरणेऽपि कुण्ठोद्यमा येन कृतान्नपूर्णा।
नालं पिपासोपशमाय यस्य नदी च सा वेगवती यतोऽभूत् ॥६४॥
समाहृताः काञ्चनमालिकायाः स्नानाय ये नाम्बुधयः समस्ताः।
महीपतिं यो मलयध्वजं च दिवं गतं दर्शयति स्म पत्नीम् ॥६५॥
मीनेक्षणायां सुतमुग्रपाण्ड्यमवाप यः सुन्दरपाण्ड्यदेवः।
तस्मै च यं शक्तिधराय वज्रं चण्डायुधं चक्रमपि व्यतारीत् ॥६६॥
उद्वेलमप्यर्णवमुग्रपाण्ड्यो यद्दत्तया शोषयति स्म शक्त्या।
वज्रेण मौलिं बिभिदे मघोनश्चण्डायुधेनापि जघान मेरुम् ॥६७॥
आचष्ट यश्चाशयमागमानां जिज्ञासमानेषु तपोधनेषु।
यद्दत्तरत्नाहितमौलिनैव पाण्ड्यार्भको राजपदेऽभिषिक्तः॥६८॥
कपर्दजैर्यस्य घनाघनौघैः पपे पयोधिः परिजृम्भमाणः।
प्राप्तैश्च तैर्यः पटमण्डपत्वमवारयद् वृष्टिमतिप्रवृद्धाम् ॥६९॥

सिद्धात्मना यो विततार सर्वाः सिद्धीः प्रजानां मधुरानगर्याम्।
यः सुन्दरेशानविमानसक्तं शिलागजञ्चाशयदिक्षुकाण्डान् ॥७०॥
अस्त्रेण तुर्यावतरेण शौरेर्हस्ती हतो येन तथागतानाम्।
श्वश्रूदुरालापरिवासिताया यः प्रादुरासीद् द्विजकन्यकायाः॥७१॥
व्यत्यस्य नृत्तं विदधे दयालुः पाण्ड्यस्य यः प्रार्थनया महत्या।
पान्थद्विजस्त्रीवधपापवादं व्याजेन यो व्याधवटोरहार्षीत् ॥७२॥
स्वमातृजारं पितृघातिनं च विप्राधमं यो विमलीचकार।
अङ्कस्य भार्याहरमस्त्रशिष्यमङ्कात्मनैवाजयदाहवे यः॥७३॥
मायोरगं यः शमयाम्बभूव मायागवीं यस्य पुनर्महोक्षः।
यः पाण्ड्यसेनान्यमनुग्रहीतुं सन्दर्शयामास चमूं नृपालम् ॥७४॥
पाण्ड्याय यः प्रादित हेम यश्च वैश्याङ्गनाभ्यो वलयान् दयार्द्रः।
अष्टापि सिद्धीः प्रतिपादयन् यो यक्षाङ्गनासु प्रससाद भूयः॥७५॥
द्वारं समुद्घाट्य निशि स्वयं यश्चोलाय सेवामदिशन्निगूढम्।
पानीयदानेन च पाण्ड्यसेनामुज्जीव्य चोलेन्द्रमजापयद् यः॥७६॥
स्वर्णं दिशन् सिद्धरसं प्रयुज्य पुपोष वेश्यां शिवधर्मिणीं यः।
पाण्ड्यस्य यः स्वैकपरायणस्य सादी भवन् साधयति स्म चोलम् ॥७७॥
अक्षय्यमप्यक्षतमर्पयन् यो भक्ताय भक्तार्पणमन्वगृह्णात्।
येनादृतो मातुलरूपभाजा वैश्यो वटुर्ज्ञातिजनान् विजिग्ये ॥७८॥
आस्थाय यश्चार्जुननाथलिङ्गं पाण्ड्ये महत् पातकमुन्ममार्ज।
काष्ठानि मूर्ध्ना कलयन् न्यधत्त काष्ठां परां गायति यः स्वभक्ते ॥७९॥
भद्राय भूरि द्रविणं दिदेश पुत्रं ददौ चेरमहीभुजे यः।
भद्राय दिव्यं फलकं दिदेश वृष्टौ महत्यामपि गायते यः॥८०॥
द्वीपान्तरीयामवमापि गीत्या भद्रा विजिग्ये यदनुग्रहेण।
वाराहमास्थाय वपुर्ददौ यः स्तन्यामृतं कोलकिशोरकाणाम् ॥८१॥

प्रापय्य मानुष्यकमद्भुतं यः पाण्ड्यस्य तान् मन्त्रिपदेऽभ्यषिञ्चत् ।
यः खञ्जरीटं शरणं प्रपन्नं चक्रे बलिभ्यो बलिनं खगेभ्यः ॥८२॥
जहार कोयष्टिमनुग्रहीतुं यादांसि यः काञ्चनपङ्कजिन्याः ।
कल्पान्तलुप्तां कटकाहिना यः सीमां विवव्रे मधुरानगर्याः ॥८३॥
प्राद्रावयत् पाण्ड्यकृतेऽरिसेनां बाणैः स्वनामाक्षरलाञ्छितैर्यः ।
दुरासदं दुष्कविभिः स्वयं यः प्रादाद् विचित्रं फलकं कवीनाम् ॥८४॥
पाण्ड्यस्य चिन्तानुगुणं निबध्य पद्यं ददौ यश्च निजार्चकाय ।
विद्याविवादे विहितातिवादं कीरं कविं यः पुनरन्वगृह्णात् ॥८५॥
अपि स्वयं कुम्भभवेन यस्तमबोधयद् द्रामिडसूत्रतत्त्वम् ।
व्यवेचयन्मूकमुखेन यश्च तत्तत्कृता द्रामिडसूत्रवृत्तीः ॥८६॥
भक्ते कवौ क्वापि विमाननेन पाण्ड्याय कुप्यन्नगराद्ययौ यः ।
दाशो भवन् दाशकुलेऽवतीर्णां जग्राह पाणौ जगदाम्बिकां यः ॥८७॥
आचार्यमूर्त्तिं परिगृह्य नम्रमदीक्षयद् वातपुरीश्वरं यः ।
अदर्शयद् यस्तुरगान् सृगालानभ्यर्थितो वातपुरीश्वरेण ॥८८॥
प्रावर्त्तयद् वेगवतीमथैनं पाण्ड्येन यः पालयितुं निरुद्धम् ।
विश्वात्मता यो विशदीचकार वेत्राहतिं स्वां भुवने विवृण्वन् ॥८९॥
सम्बन्धनाथस्य मुखादकार्षीच्छान्तं ज्वरं पाण्ड्यमहीपतेर्यः ।
विद्याविवादे विजिताननेन यः शूलमारोपयति स्म बौद्धान् ॥९०॥
आनीय यः कूपशमीमहेशान् वैश्याविवाहे विववार साक्ष्यम् ।
लीलास्वनन्तास्वपि यस्य दृष्टा लीला चतुष्षष्टिरियं पुराणे ॥९१॥
आलम्बमेकं जगतां त्रयाणामव्याजकारुण्यसुधानिधानम् ।
तं तादृशं त्वामपहाय शम्भो! किं तावदन्यैरिह किम्पचानैः ॥९२॥
इति स्तवोक्त्या मुदितः सुराणामीशः स वेश्यां सह वल्लभेन ।
निर्विष्टभोगामवनौ चिराय निन्ये परं धाम दयार्द्रचेताः ॥९३॥
इत्थं समस्तार्त्तिहरः प्रजानामीशः कदम्बद्रुममूलधामा ।
आस्ते त्रिलोकीमनुकम्पमानः साचिव्यतो मीनविलोचनायाः ॥९४॥

श्रोतव्यं निधिरस्ति कोऽपि निहितो हालास्य इत्यग्रतो
मन्तव्यं स निधिर्जगन्निधिरिति न्यायैरथोच्चावचैः।
ध्यातव्यं हृदि मूललिङ्गमथ च श्रीसुन्दरेशाभिधं
द्रष्टव्यं शफरेक्षणासहचरं तत्त्वं ततः शाङ्करम् ॥९५॥

[१]लीलां चतुष्षष्टिमिमां प्रणीतां हालास्यनेतुस्तरुणेन्दुमौलेः।
श्रीनीलकण्ठे मयि कर्णजाहमानीय [२]मीनाक्षि! चिरं दयेथाः॥९६॥

कृतिः समर्प्या विरसा मयेति कस्यैष दोषः स परं भवान्याः।
रम्यां कृतिं सा यदि रोचयेत तथानुगृह्णातु निवारितं कैः॥९७॥

मा भूवन् नव च रसाः कविप्रणीताः
काव्येऽस्मिन् पदकमलार्पिते पुरारेः।
आस्ते तु ध्रुवमखिलाभिनन्दनीयांस
कारुण्यामृतरसकन्दली जनन्याः॥९८॥

हालास्येशितुरीशितुर्यदि सखे! लीलासु शुश्रूषसे
तत्सर्वागमगुप्तमस्य यदि वा तत्त्वं विजिज्ञाससे ।
पारं वाथ दिदृक्षसे यदि परं काव्यागमस्त्रोतसां
तत्कर्णे कुरु नीलकण्ठमखिनो वाचं शिवैकाश्रयाम् ॥९९॥

मलयध्वजपाण्ड्यकन्यकाचरणद्वन्द्वनिवेशितात्मना ।
शिवयोः कविनेदमार्पितं शिवलीलार्णवकाव्यमद्भुतम् ॥१००॥

।। इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य-चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकश्रीमन्महाव्रतयोजिश्रीमदप्पयदीक्षितसोदर्याच्चान्दीक्षितपौत्रेण नारायणदीक्षितात्मजेन भूमिदेवीगर्भसम्भवेन महाकविश्रीनीलकण्ठदीक्षितेन विरचिते शिवलीलार्णवे महाकाव्ये द्वाविंशः सर्गः।।२२।।

।। सम्पूर्णश्चायं शिवलीलार्णवः।।

●

---

१. 'लीलाचतुष्षष्टि' इति पाठः स्यात्।

२. इतः प्रभृति ९८ तमश्लोकप्रथमपादावधिकानि अक्षराणि त्रुटितानि खपुस्तके।

परिशिष्टम्- १

शिवलीलार्णवे प्रयुक्तसुभाषितरत्नकोशः

अपत्यलाभेऽपि समे विदग्धा रूपोत्तरामेव हि रोचयन्ते।	(१।२३)
अयोग्यानां हि काव्यानामग्निसेकादिवाक्यवत्।	(२०।१२)
अहिरेव हि वेत्त्यहेः पदं कथमन्येन घटेत तज्जयः।	(१५।८४)
अहो सतां प्रकृतिरपत्रपिष्णुता	(१९।२३)
कविपाशः किमुपैति मुकताम्।	(१५।१४)
काल एव विजयस्य कारणम्।	(१०।१०१)
किमप्यदेयं ददृशेऽस्य न प्रभोः।	(५।५०)
गर्भोद्भवादिः प्रसवावसानं क्लेशो हि दुष्पुत्रसुवां च तुल्यः।	(१।४८)
जगत्तटस्था इव राज्ञि बालिशे जनाः स्वमर्थं घटयन्त्यसाधवः।	(५।१७)
जयः कथं जगदुपतापिनो भवेत्।	(१९।६२)
तत्त्वतो हि कुसुमानि सायकानैक्षवं च धनुराहुरागमाः।	(१०।९२)
तथा हि भक्तिस्तपसापि दुर्लभा।	(१६।२१)
तरुणानामपराधभिरुता।	(१५।७)
तरुण्याः सत्यं मुनीनामपि मोहहेतुः।	(२०।३६)
दुरुत्तरो दुर्जनसम्प्रयोगः।	(२२।२)
द्विजो ह्ययं विबुधगणेषु गीयते।	(१९।३५)
न जातु भिन्दन्ति रहस्स्थितिं खलाः।	(५।१८)
न दुर्लभा तस्य कदापि वश्यता सुदुर्लभा तु स्थिरशीलतैव न।	(१६।२२)
न हीश्वराः पर्यनुयोज्यशीलाः।	(२।२३)
नापरोऽस्ति चतुरो महेश्वरान्नादतत्त्वमवबुध्य नन्दितुम्।	(१०।६७)
नासाग्रलग्नेन भवन्मुखश्रीस्ताटङ्कबिम्बेन किमङ्गनायाः।	(१।३४)
पशुर्हि नः पुच्छविषाणवर्जितः।	(११।५२)

प्रकृतिर्ह्यपथे रुचि: प्रजानां किमुत स्वामिनि तादृशेऽपि लब्धे। (३।७)

प्रकृतीनां प्रभवत्स्वयं स्वभाव:। (३।१२)

प्रभुता का प्रकृतेरसम्मतस्य। (३।२८)

प्रवर्त्तयन्त्यप्यपथे शनै: प्रभुं खला: स्वकार्यैकपरा: समीपगा:। (५।१५)

प्रायेणायं पामराणां स्वभाव:। (१३।६१)

महतामेव मनोरथोऽपि तावान्। (३।४५)

मातृहस्तगलिता हि मार्गणा: कस्य मर्मणि निवेष्टुमीशते। (१०।९०)

यदि मनो विजितं विजितं जगत्। (२१।४२)

वदान्यतावासनयेव सुभ्रुव:। (११।६७)

विपदन्यव्यसनार्थिनां पुर:। (१५।१२)

विविधेषु चेदियं दशा मतिभेदो मनुजेषु नाद्भुत:। (१५।५)

विरमति जलदेऽपि कस्य हानि: परमिह केचन चातका: प्रनष्टा:। (७।७४)

रत्नापगा यत्र तु सम्पतन्ती रत्नाकरत्वं रमणस्य दत्ते। (२।१७)

शृङ्गारसारं कलयापि वेधा: किं वेद वेदाक्षरजीर्णकेश:। (२०।३९)

समयानुगुणैव शत्रुता सखिता वा त्रिदिवौकसामपि। (१५।२८)

सर्व एव शुभ: काल: स्वरूपं यदि सुन्दरम्। (४।९३)

सुखेन दोषं द्रढयन्ति साधुषु स्तुवन्त एवं स्वगिरा दुराशया:। (५।१६)

सुदुर्लभा तु स्थिरशीलतैव न:। (१६।२२)

स्मरन्ति शिष्टा: स्वयमाचरन्ति च। (५।७१)

स्वर्गेऽपि गत्वाप्सरसां निवासे काणैव किं क्वापि गवेषणीया। (१।३९)

स्ववैमत्येन वैमत्यं शास्त्राणां बालिशा जगु:। (१४।४६)

•

परिशिष्टम्- २

शिवलीलार्णवे

प्रयुक्तविशिष्टशब्दरत्नानुक्रमकोशः

परिशिष्टम्- ३

शिवलीलार्णवे प्रयुक्तवृत्तरत्नकोशः

अयि साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थामृतपिपासवः अविरतछन्दसार्णवालोडनतत्पराः सहृदयसुधयः, विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः 'छन्दः पादौ तु वेदस्य'। पादेन खञ्जः मानवः यथा गमनेऽसमर्थस्तथैव छन्दः विना वेदस्योच्चारणस्य गतिः लयश्च दुष्यति। अत एव छन्दः वेदस्य पादौ कथितौ, तद्यथा—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।। इति।

लौकिकसाहित्येऽपि छन्दसां प्रयोगः दृश्यते कण्ठस्थीकरणे सुकरत्वात् गेयत्वाच्च। तस्मादत्र काव्ये प्रयुक्तानां छन्दसां निर्धारणविधिरुपस्थाप्यते।

मात्रावर्णविभेदेन लौकिकं छन्दः द्विविधो भवति। यत्र मात्रायाः गणना भवति तन्मात्रिकं वर्णानां गणनया वार्णिकं छन्दः कथ्यते।

छन्दःगणनाक्रमे लघुवर्णानामेकमात्रा गुरुवर्णानाञ्च मात्राद्वयं मन्यते। तत्र के लघुगुरवः इति जिज्ञासायां कथ्यते—

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः।
वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्ये मात्रिको लघुः।।

अनुस्वारयुक्तः (अं,कं) विसर्गान्तः (गः.पः) दीर्घः (चा, टी, चू) यस्याग्रे संयुक्ताक्षरः, लक्ष्मी इत्यत्र ल गुरुः भवति। लघ्वपि पादान्तगो वर्णः विकल्पेन गुरुः भवति। अन्ये एकमात्रिकाः वर्णाः लघवः भवन्ति। गुरोः सङ्केतः (ऽ) लघोश्च (।) भवति।

छन्दसां ज्ञानाय गणानां ज्ञानमावश्यकम्। अष्टौ गणा तत्र भवन्ति ते च त्र्यक्षराः भवन्ति। तदर्थं सूत्रमभिधीयते—

।ऽऽऽ।ऽ।।।ऽ

यमाताराजभानसलगा

सूत्रानुसारं गणानां नामानि तेषां प्रस्तारो यथा—

यगणः	—	।ऽऽ	जगणः	—	।ऽ।
मगणः	—	ऽऽऽ	भगणः	—	ऽ।।
तगणः	—	ऽऽ।	नगणः	—	।।।
रगणः	—	ऽ।ऽ	सगणः	—	।।ऽ

एतेषां क्रमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीभविष्यति। अन्यत्रापि मादीनां गणानां स्वरूपमुक्तम्। यथा—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः।।

मः = मगणः त्रिगुरुः (ऽऽऽ), नकारः = नगणः त्रिलघुः (।।।), भ = भगणः आदिगुरुः (ऽ।।), पुनः यः = यगणः आदिलघुः (।ऽऽ) जः = जगणः गुरुमध्यगतः (।ऽ।), र = रगणः लमध्यः (ऽ।ऽ), स = सगणः अन्तगुरुः (।।ऽ) तः = तगणः अन्तलघुः (ऽऽ।) कथितः विज्ञैरिति शेषः।

सम्प्रति श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलार्णवे महाकाव्ये प्रयुक्तानां छन्दसां निर्णयः प्रस्तूयते। 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः', (सा. दा. ६. ३२० पूर्वार्द्धः) इति महाकाव्यस्य वृत्तसम्बन्धिनियमं निभालयतामुना महाकविना सर्गबन्धं चकार।

तत्र प्रथमसर्गे

आदितोऽसीतितमं श्लोकं यावदिन्द्रवज्रानाम्नः छन्दसः प्रयोगो विहितः। तत्र इन्द्रवज्रायाः लक्षणं वृत्तरत्नाकरे—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः। (३. २८)

प्रत्येकस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। इन्द्रवज्राया: प्रत्येकस्मिन् पादे एकादशः वर्णाः भवन्ति। छन्दस्यस्मिन् पादान्ते यतिः विश्रामो भवति। तगण-तगण-जगणैर्गुरुभ्यां चेन्द्रवज्रा नाम छन्दः। इन्द्रवज्रायाः लक्षणं घटयन्तु तावत् शिवलीलार्णवस्य प्रथमसर्गस्य प्रथमे श्लोके—

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
पूतं स्वतः पूततरं ततो यद्

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
गाङ्गं पयः शङ्करमौलिसङ्गात्।

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
तत्पातु मातुः प्रणयापराध-

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
पादाहतैः पूततमं ततो नः।।

अनेन प्रकारेण सर्गेऽस्मिन् असीतितमं श्लोकं याव**दिन्द्रवज्रा**। अन्तिमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितं** नाम छन्दः। तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। (३.१०१)

अस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे सूर्यैः द्वादशभिः, अश्वैः सप्तभिश्च यतिः विरामः। तेनैकोनविंशतिवर्णकं प्रतिचरणात्मकं वृत्तमिदम्। अस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे मगणः, सगणः, जगणः, सगणः, तगणः, तगणः, ततः गुरुः प्रयुज्यते। लक्षणं घटयन्तु तावत् श्लोकेऽस्मिन्—

मगण. सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गुरुः
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

शब्दा यद्वदनं प्रपद्य मृदुतामाशासतेऽन्यादृशी—

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गुरुः

ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

मर्था यद्धिषणाप्रवाहपतनादिच्छन्ति जिज्ञास्यताम्।

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गुरुः

ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

यत्कीर्तिस्पृहया शिवोऽपि निगमान् ग्रन्थाति सर्गादिषु

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गुरुः

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

प्राचस्तान् कवितापितामहयदारूढान् कवीन् प्रस्तुमः। (शिव. १.८१)

द्वितीये सर्गेऽप्येकाशीतितमं श्लोकं यावदिन्द्रवज्रा, तदनन्तरमन्तिमे द्व्यशीतितमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितं** नाम छन्दः वर्तते। पूर्ववल्लक्षणं घटनीयं सुधीभिः।

तृतीये सर्गे प्रथमश्लोकात् पञ्चाशीतितमश्लोकं यावत् कालभारिणी नाम वृत्तं वर्तते। तल्लक्षणं यथा—

विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु कालभारिणीयम्।

यस्य विषमे (प्रथमे, तृतीये) पादे सगणद्वयं जगणः गुरुद्वयं समे द्वितीये चतुर्थे च चरणे सगणः, भगणः, रगणः, यगणः चेत्, तदा **कालभारिणी** नाम वृत्तं भवति। अर्द्धसमं वृत्तमिदम् ११+२२=२३। अवलोकयन्तु लक्ष्ये—

सगणः सगणः जगणः गुरू

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

अथ जातु पुरन्दरः सुधर्मा-

सगणः भगणः रगणः यगणः

। । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

मधितिष्ठन् सह सप्तभिर्दिगीशैः।

सगणः सगणः जगणः गुरू

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

अविजेयमनुक्षणोपचित्या

सगणः	भगणः	रगणः	यगणः
। । ऽ	ऽ । ।	ऽ । ऽ	। ऽ ऽ

विमतं वृत्तममन्त्रयद् विजेतुम्।। (३.१)

षडशीतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम छन्दः, तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

अस्य छन्दसः प्रत्येकस्मिन् चरणे चतुर्दशाक्षराणि भवन्ति।

तत्र तगण-भगण-जगण-जगणगुरुद्वयं च भवन्ति। श्लोके अवलोकन्तु तावत्—

तगण	भगण	जगण	जगण	गुरू
ऽ ऽ ।	ऽ । ।	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
वासन्ति	कप्रथमपर्वसु	वासव		त्व-

तगण	भगण	जगण	जगण	गुरू
ऽ ऽ ।	। ऽ ।	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
मित्थं	समेत्य	सकलैरनुयायिवर्गैः।		

अविश्वपारनगराभिमुखात्प्रयाणा-

दभ्यर्च नौ कनकवारिरुहैरमीभिः।। (३।८६)

सप्ताशीतितमे श्लोके **प्रहर्षिणी** नाम छन्दः वर्तते। तल्लक्षणं यथा—

म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे त्रयोदशवर्णाः, त्रिभिर्दशभिश्च यतिः, मगण-नगण-जगण-रगण-गुरुः भवति, सा प्रहर्षिणी कथ्यते। तत्र श्लोकेऽवलोकयन्तु—

मगण	नगण	जगण	रगण	गुरुः
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

इत्युक्ते सति जगदादिदम्पतिभ्या-

मगण	नगण	जगण	रगण	गुरुः
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

मिन्द्रस्तद्गुरुरितरेऽनुयायिनश्च।
प्रस्थानप्रणतिपरम्पराभिरेता-
वन्योन्याभ्यधिकदयामयौ वितेनुः।। (३.८७)

सर्गस्यान्तिमेऽष्टाशीतितमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितम्** नाम छन्दः। तत्रागुक्तम्।

चतुर्थे सर्गे प्रथमतः षडोत्तरशततमं श्लोकं यावद् **अनुष्टुप्** छन्दः। तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे निगदितम्—

श्लोके षष्ठं गुरुः ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

अष्टवर्णात्मकमिदं छन्दः। उदाहरणेनावलोकयन्तु—

निवृत्ते वासवे तस्मिन् निवृत्ते चान्तरे मनोः।
इन्दाञ्चकार कोऽप्यन्यो वृन्दारकनिकेतने।। (४.१)

सप्तोत्तरशततमे श्लोके वसन्ततिलका छन्दः। तल्लक्षणमुक्तं प्राक्।

अष्टोत्तरशततमे श्लोके शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणं पूर्वमवलोकनीयम्।

पञ्चमे सर्गे प्रथमश्लोकतः एकाशीतिश्लोकपर्यन्तं **वंशस्थं** छन्दः। तल्लक्षणं यथा—

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।

द्वादशवर्णात्मके छन्दस्यस्मिन् पादे यतिर्भवति, अथ च जगण-तगण-जगण-रगणैर्वंशस्थमुदीरितं कथितम्। यथा—

जगणः	तगणः	जगणः	रगणः
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ

स इत्थमाराधितचन्द्रशेखर-

जगण:	तगण:	जगण:	रगण:
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ

प्रसादसम्पत्परिपाकसम्भृतम्।

जगण:	तगण:	जगण:	रगण:
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ

कुलावतंसं कुलशेखरो नृप-

जगण:	तगण:	जगण:	रगण:
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ

श्चिराय लेभे मलयध्वजं सुतम्।। (५।१)

अन्यत्राप्यूह्यम्।

द्व्यशीतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** छन्द:। लक्षणन्तु प्रागुदितम्।

षष्ठे सर्गे प्रथमश्लोकात् चतुरशीतितमं श्लोकं यावत् **प्रहर्षिणी** छन्द:। तल्लक्षणं प्राक् प्रतिपादितम्।

पञ्चाशीतितमे श्लोके **इन्द्रवज्रा** छन्द:। लक्षणन्तु पूर्वमुटङ्कितम्।

षडशीतितमे श्लोके **पुष्पिताग्रा** नाम वृत्तमस्ति। तल्लक्षणं यथा—
अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा।

यस्य वृत्तस्य अयुजि = प्रथमे, तृतीये चरणे नगणद्वयं, रगण:, यगण: तथा युजि द्वितीये चतुर्थे च समे पादे नगण: जगणद्वयं रगण: गुरुश्च वर्ण: स्यात्, तत्पुष्पिताग्रा नाम वृत्तम्। १२+१३ = २५×२= ५० वर्णात्मकमिदं वृत्तम्। लक्ष्यश्लोकेऽवलोकयन्तु तावत्।

नगण:	नगण:	रगण:	यगण:
। । ।	। । ।	ऽ । ऽ	। ऽ ऽ

प्रशिथिलकलुषं प्रशान्तमोहं

नगण:	जगण:	जगण:	रगण:	गुरु:
। । ।	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

प्रमदतरङ्गपरम्पराधिरूढम्।

नगणः नगणः रगणः यगणः
। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

जगदखिलमभूदभूतपूर्वं

नगणः जगणः जगणः रगणः गुरुः
। । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

मनुजकुलावतरे जगज्जनन्याः ।। (६.८६)

सप्तमे सर्गे प्रथमतः षडशीतितमं श्लोकं यावत्**पुष्पिताग्रा** वृत्तम्। तल्लक्षणं प्रागुदितम्।

सप्ताशीतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** वृत्तम्, तदपि पूर्वं प्रतिपादितम्।

अष्टमे सर्गे प्रथमतः चतुरशीति पद्यं यावत् **स्वागता** छन्दः। तल्लक्षणं यथा—

स्वागता रनभगैर्गुरुणा च।

अर्थाद्यत्र रगणः, नगणः भगणः गुरु, गुरुः च वर्णः भवेत्, तत् स्वागता नाम छन्दः। लक्ष्येऽवलोकयन्तु—

रगणः नगणः भगणः गुरू
ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ

जातुचित्तदनु पाण्ड्यकुमारी

रगणः नगणः भगणः गुरू
ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ

चित्रिते सदसि रत्नगणेन।

रगणः नगणः भगणः गुरू
ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ

दर्शनैरपि च षड्भिरलभ्यं

रगणः नगणः भगणः गुरू
ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ

दर्शनं निजमदात् प्रकृतीनाम् ।। (८.१)

पञ्चाशीतिषडशीतितमयोः श्लोकयोः **शार्दूलविक्रीडितं** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणन्तु प्राक्प्रतिपादितम्।

नवमे सर्गे प्रथमश्लोकात् त्र्यधिकशततमं यावद् **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्। लक्षणं तस्य पूर्वमुक्तम्।

चतुरधिकशततमे श्लोके **नाराचं** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते।

अर्थाद् यस्य चतुर्षु चरणेषु प्रत्येकस्मिन् चरणे क्रमेण नगणः, नगणः रगणः रगणः रगणः पुनश्च रगणः भवेत्, तत् **नाराचं** नाम वृत्तमुक्तं विज्ञैः। अवलोकयन्तु लक्ष्ये श्लोके—

नगणः	नगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः
। । ।	। । ।	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ

प्रतिकरिपरिशङ्कितद्वाहिनीगन्धदन्तावल-

नगणः	नगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः
। । ।	। । ।	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ

प्रतिहतिशिथिलक्षरज्जम्बुसम्भूतभूरिद्रवा।

नगणः	नगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः
। । ।	। । ।	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ऽ

सरिदियमभितोऽपि सम्प्लावयन्ती वनं तीरयो-

रकृतकृतनिवेशमस्मिन् बलं हैममेवाखिलम् ।। (९.१०४)

दशमे सर्गे एकोत्तरशततमं यावद् **रथोद्धता** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

रात् परैर्नरलगै रथोद्धता।

यस्य चतुर्षु पादेषु रात् रगणात् परैः परवर्तिभिः नरलगैः नश्च, रश्च लश्च गश्च तैरिति द्वन्द्वः, अर्थात् रगणः, नगणः, रगणः, लघुः, गुरुश्च वर्णः क्रमेण भवेत्, तद् **रथोद्धता** नाम छन्दः। सङ्गमयन्तु तावल्लक्ष्यश्लोके—

रगणः	नगणः	रगणः	लघुः	गुरुः
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

दिक्पतीनथ विजेतुमुत्सुका

रगणः	नगणः	रगणः	लघुः	गुरुः
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

देवशैलशिखराग्रवर्त्तिनः।

रगणः	नगणः	रगणः	लघुः	गुरुः
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ .

उत्पपात सह सैनिकैर्द्दिवं

रगणः	नगणः	रगणः	लघुः	गुरु
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

स्यन्दनेन महता तटातका ।। (१०.१)

द्व्यधिकशततमत्र्यधिकशततमयोश्च श्लोकयोः **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्। तत्तु पूर्वं प्रतिपादितम्।

चतुरधिकशततमे श्लोके **कालभारिणी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं प्राक्प्रतिपादितम्।

पञ्चाधिकशततमे श्लोके **स्वागता** नाम वृत्तम्। लक्षणं प्रतिपादितं प्राक्।

षडधिकशततमसप्ताधिकशततमयोश्च श्लोकयोः **हरिणी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे नगणः, सगणः, मगणः, रगणः, सगणः लघुः गुरुश्च वर्णः स्यात्, तद् **हरिणी** नाम वृत्तम्। अस्मिन् वृत्ते षड्भिः, वेदैश्चतुर्भिः हयैः सप्तभिश्चाक्षरैः यतिः भवति। लक्ष्यं दृष्टिपूतं कुर्वन्तु—

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	लघुः	गुरु
। । ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	।	ऽ

घटितमखिलं ज्ञातो भावो न किञ्चन शेषितं

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	लघुः	गुरु
। । ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	।	ऽ

तदपि भवतीं वाचा याचामि काञ्चनमालिकाम्।

इति निगदति स्मेरे शम्भौ रसोत्तरमुत्तरं।

चतुरमवदत् सद्यो तथा क्रियतामिति।। (१०.१०६)

अष्टोत्तरशततमे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्। लक्षणन्तु पूर्वं प्रतिपादितम्।

एकादशे सर्गे प्रथमतः षडशीतितमं श्लोकं यावत् **वंशस्थ** नाम वृत्तम्। लक्षणं पूर्वं स्पृष्टम्। सप्ताशीतितमे श्लोके स्रग्धरा नाम वृत्तम्। लक्षणं यथा—

म्रभ्नैर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।

यस्य चतुर्षु चरणेषु क्रमेण मगणः, रगणः, भगणः, नगणः यगणः, यगणः, यगणश्च भवेत्, त्रिमुनियतियुता वारत्रयं सप्तभिश्च वर्णैः यतिर्भवेत्, तत् **स्रग्धरा** नाम वृत्तम्। लक्ष्ये घटयन्तु लक्षणं तावत्—

मगणः	रगणः	भगणः	नगणः	यगणः	यगणः	यगणः
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ।	। । ।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

भेरीभाङ्कारसान्द्रं बहिरबहिरपि प्रौढशुद्धान्तकान्ता

मगणः	रगणः	भगणः	नगणः	यगणः	यगणः	यगणः
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ । ।	। । ।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

पाणिव्याविद्धतूर्यध्वनिजनितचमत्कारसङ्गीतरम्यम्।

जामातृश्लाघनोक्तिव्यतिकरितवधूबान्धवोल्लासहासं

जज्ञे राज्ञो गृहं तन्मुनिजनरचितोत्तुङ्गमङ्गल्यपाठम् ।। (११।८७)

द्वादशे सर्गे प्रथमश्लोकाच्चतुर्णवतिश्लोकं यावद् उपजातिः छन्दः। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।

यस्य वृत्तस्य सम्बन्धिनौ पादौ अनन्तरम् = प्रागेव उदीरितयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः लक्ष्मभाजौ चिह्नयुक्तौ स्याताम्, ताः उपजातयः नामनि वृत्तानि भवन्ति। तत्रेन्द्रवज्रालक्षणं पुनरुच्यते। तद्यथा—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।

यस्य चतुर्षु पादेषु तौ तगणः, तगणः, जगौ गः जगणः गुरू च भवेत्, तदा **इन्द्रवज्रा** नाम वृत्तं स्यात्। उपेन्द्रवज्रा यथा—

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ।

यस्य चतुर्षु पादेषु जगणः, तगणः, जगणः ततः = तदनन्तरं गौ = गुरू भवेत्, तदो**पेन्द्रवज्रा** नाम वृत्तं निगदितम्। तयोः मिश्रणेन उपजातयः भवन्ति। सुस्पष्टं लक्षणमुक्तं श्रीमद्वसन्तत्र्यम्बकशेवडेकृतवृत्तमञ्जर्याम्—

उपेन्द्रवज्राचरणः प्रयाति यत्रेन्द्रवज्राचरणेन योगम्।
छन्दोविदस्तामुपजातिमाहुर्भवन्ति भेदा बहवस्तदीयाः ।।

लक्ष्ये लक्षणं घटयन्तु तावत्—

जगणः तगणः जगणः गुरू
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
अथासने रत्नमये निषण्ण-

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
माद्यं युवानं मुनयः पुराणाः।

तगणः तगणः जगणः गुरू
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
आशीर्वचोभिर्विविधैरपुष्ण-

तगणः तगणः जगणः गुरू
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
न्ननाहतातोद्यनिनादमिश्रैः ।। (१२.१)

श्लोकेऽस्मिन् प्रथमचतुर्थचरणयोः उपेन्द्रवज्रा, द्वितीयतृतीययोः इन्द्रवज्रा नामनी छन्दसी विद्येते। तस्मात् **आर्द्रा** नामोपजाति भेदः सम्पद्यते। अन्येष्वपि श्लोकेषूह्यः कार्यः।

पञ्चनवतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम छन्दः विद्यते। तल्लक्षणं प्रागुदितम्।

त्रयोदशे सर्गे प्रथमतः अष्टाशीतितमं श्लोकं यावत् **शालिनी** नाम वृत्तं विद्यते। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् पादे मात्तौ मगणात् परं तश्च तश्च तयोर्द्वन्द्वः, गश्च गश्च गौ गुरू वर्णौ च (मगणः, तगणः, तगणः गुरु गुरुश्च) भवेयुः, तदा शालिनी नाम वृत्तम्। अत्र वेदलोकैः चतुर्भिः सप्तभिश्च वर्णैः यतिर्भवति।

मगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

सम्प्राप्येत्थं पाण्ड्यराज्याभिषेकं

मगणः	तगणः	जगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

सार्धं देव्या सुन्दरः पाण्ड्यदेवः।

मगणः	तगणः	जगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

आसीमाद्रेर्निर्हृतारातिशल्यां

मगणः	तगणः	जगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽऽ

पृथ्वीं रेमे विभ्रदेकातपत्राम् ।। (१३।१)

एकोननवतितमे श्लोके मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं यथा—

मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे क्रमेण मगणः, भगणः नगणः, तगणः, तगणः, गुरु; तथा गुरुः वर्णः भवेत्, तत् मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम्। अस्मिन् छन्दसि चतुर्भिः, षड्भिश्च वर्णैः यतिर्भवति। लक्ष्ये सङ्गमयन्तु, यथा—

मगणः	भगणः	नगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। । ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

क्रन्दद्गन्धद्विपमपसरत्सैन्धवोद्धूतयोध-

मगणः	भगणः	नगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। । ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

प्रत्युद्धारव्यसनविमुखापेतपादातजातम्।

मगणः	भगणः	नगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। । ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

धावद्देवप्रवरसमरोदन्तयाथार्थ्यबोध-

मगणः	भगणः	नगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। । ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

भ्राम्यत्पारं नगरमभवज्जर्जरं निर्जराणाम् ।। (१३.८९)

चतुर्दशे सर्गे प्रथमश्लोकाद् एकोननवतितमं श्लोकं यावद् **अनुष्टुप्** छन्दः। तल्लक्षणं प्राक्प्रतिपादितम्।

नवतितमे श्लोके **रुचिरा** नाम छन्दः। तल्लक्षणं यथा—

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे जभौ सजौ गिति = जगणः, भगणः सगणः, जगणः गुरुश्च वर्णः भवेत् तथा चतुर्ग्रहैः, = चतुर्भिः नवभिश्च वर्णैः यतिः स्यात्, तदा **रुचिरा** नाम वृत्तम्। यथा—

जगणः	भगणः	सगणः	जगणः	गुरुः
। ऽ ।	ऽ । ।	। । ऽ	। ऽ ।	ऽ

परीक्ष्य तदद्वयमपि शक्रभाषितं

जगणः भगणः सगणः जगणः गुरुः
। ऽ । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ

ततः शिवं स्वयमपि तत्र सेवितुम्।

जगणः भगणः सगणः जगणः गुरुः
। ऽ । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ

जलग्रहामयमृदितो जलेश्वरः

जगणः भगणः सगणः जगणः गुरुः
। ऽ । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ

पुरं निजं पुनरगमत् सविस्मयः ।। (१४.९०)

एकनवतितमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितं** नाम छन्दः। लक्षणं तस्य पूर्वमुपवर्णितम्।

पञ्चदशे सर्गे प्रथमश्लोकात् सप्तसप्ततितमं श्लोकं यावत् सुन्दरी नाम छन्दः। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्याम्—

अयुजोर्यदि सो जगौ युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा।

यदि अयुजोः विषमपादयोः सगणद्वयं जगणः गुरुश्च स्यात् युजोः समपादयोः सगणः, भगणः लघुः गुरुः च भवेत्, तदा **सुन्दरी** नामार्द्धसमवृत्तं भवति। १०+१२ = २२। लक्ष्ये दृष्टिनिक्षेपं कुर्वन्तु सुधयः—

सगणः सगणः जगणः गुरुः सगणः भगणः रगणः लघु गुरुः
। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

सलिलाधिपतिप्रचोदितः सरिदीशो मधुराजिघृक्षया।

सगणः सगणः जगणः गुरुः सगणः भगणः रगणः लघु गुरुः
। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

ववृधे विजिताऽपि सन् पुरा समये कस्य न सम्भवेद् भ्रमः ।।
(१५.१)

अन्तिमे अष्टाशीतितमे श्लोके हरिणप्लुतं नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

रात्सो जौ भरसंयुतौ करिवाणकैर्हरिणप्लुतम्।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे रात् रगणात् परे सगणः, जगणः, जगणः, भगणः रगणश्च स्यात्, तद् **हरिणप्लुतम्**। अस्मिन् करिभिः अष्टाभिः, पञ्चमिः पञ्चभिश्च वर्णैः यतिः भवति। यथा लक्ष्ये—

रगणः	सगणः	जगणः	जगणः	भगणः	रगणः
ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ।	ऽ । ऽ

सप्तमो मलयध्वजस्य स सप्तसप्तिसमद्युति-

रगणः	सगणः	जगणः	जगणः	भगणः	रगणः
ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ।	ऽ । ऽ

र्बिभ्रदङ्गदनिर्विशेषमशेषमेव महीतलम्।

रगणः	सगणः	जगणः	जगणः	भगणः	रगणः
ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ।	ऽ । ऽ

आरराध सभाजनैरतिमानुषैर्मधुरेश्वरं

रगणः	सगणः	जगणः	जगणः	भगणः	रगणः
ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ।	ऽ । ऽ

रञ्जयन् जनताः सुतानिव राजशेखरपार्थिवः।। (१५.८८)

षोडशे सर्गे प्रथमश्लोकादष्टाशीतितमं श्लोकं यावद् **वंशस्थं** नाम वृत्तम्। तत्तु प्रतिपादितं प्राक्। एकोननवतितमे श्लोके शार्दूलविक्रीडितम्। तदपि पूर्वमेवाभिहितम्।

सप्तदशे सर्गे प्रथमतः पञ्चाशीतितमं श्लोकं यावत् **प्रमिताक्षरा** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्याम्—

प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे सजससैः = सश्च, जश्च सश्च सश्च ते, तैः इति द्वन्द्वः। अर्थात् सगणः जगणः सगणः सगणश्च भवेत्, सा **प्रमिताक्षरा** कथिता। लक्षणन्तु श्लोके घटयन्तु—

सगणः जगणः सगणः सगणः
। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ।ऽ

कुलभूषणस्तदनु भूमिपतिः

सगणः जगणः सगणः सगणः
। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ

कुलदैवतस्य मधुराधिपतेः।

सगणः जगणः सगणः सगणः
। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ

चरणं सदा परिचरन्नशिष-

सगणः जगणः सगणः सगणः
। । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ

च्चतुरर्णवीवलयितामवनिम्।।

षडशीतितमे श्लोके **स्रग्धरा** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

म्रभ्नैर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे क्रमेण मगणः, रगणः, भगणः नगणः, यगणत्रयः च भवेत्, तत् **स्रग्धरा** नाम वृत्तम्। अस्मिन् सप्त-सप्त-सप्तभिश्च यतिः भवति। लक्ष्ये पश्यन्तु—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ। ऽ ऽ

अम्भोभिः केवलैरप्यवनिपतिचमूं तर्पयन् जातु तप्तां

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ। ऽ ऽ

ख्यातिं धत्ते यदीशः कियदिव न यशो नित्यमन्नप्रदायाः।

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

देव्या मीनेक्षणाया इति नगरयुजामद्भुतान् भक्तिवादान्

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

श्रृण्वन् राजेन्द्रपाण्ड्यः सकलमपि महीचक्रमेकः शशास।। (१७.८७)

अष्टाशीतितमैकोननवतितमयोः श्लोकयोः अनुष्टुप् छन्दः। तल्लक्षणं तु पूर्वं प्रतिपादितम्।

अष्टादशे सर्गे प्रथमश्लोकादशीतितमश्लोकपर्यन्तं मञ्जुभाषिणी नाम वृत्तमस्ति। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे सगणः, जगणः सगणः, जगणः गुरुश्च वर्णः भवेत्, तदा **मञ्जुभाषिणी** नाम वृत्तम्।

सगणः जगणः सगणः जगणः गुरुः

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

स हयान् सहस्रमयुतं भटोत्तमान्

सगणः जगणः सगणः जगणः गुरुः

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

करिणः शतं दश महारथानपि।

सगणः जगणः सगणः जगणः गुरुः

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

परिगृह्य सैन्यमुचितं व्ययं चर-

सगणः जगणः सगणः जगणः गुरुः

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

न्नवशिष्टमन्यदखिलं शिवे ददौ ।। (१८.१)

एकाशीतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं पूर्वं प्रतिपादितम्।

एकोनविंशे सर्गे प्रथमश्लोकादेवाशीतितमं श्लोकं यावद् **रुचिरा** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः।

यस्यं प्रत्येकस्मिन् चरणे जगणः, भगणः, सगणः, जगणः, गुरुश्च वर्णः भवेत्, तथा चतुर्ग्रहैः चतुर्भिः, नवभिः वर्णैः यतिः स्यात्, तदा **रुचिरा** नाम वृत्तम्। लक्ष्ये अवलोकयन्तु—

जगणः	भगणः	सगणः	जगणः	गुरुः
I S I	S I I	I I S	I S I	S

तनूभवे वहति ततो वसुन्धरां

जगणः	भगणः	सगणः	जगणः	गुरुः
I S I	S I I	I I S	I S I	S

चिरादसौ नृपतिरुपेत्य विश्रमम्।

जगणः	भगणः	सगणः	जगणः	गुरुः
I S I	S I I	I I S	I S I	S

वनेचरैः सह मृगयाकुतूहली

जगणः	भगणः	सगणः	जगणः	गुरुः
I S I	S I I	I I S	I S I	S

वनं वनं व्यचरदधिज्यकार्मुकः ।।

द्व्यशीतितमे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्। लक्षणं पूर्वं प्रतिपादितम्।

त्र्यसीतितमात् श्लोकात् सप्ताशीतितमं श्लोकं **यावदुपजाति** नाम वृत्तम्। तदपि पूर्वमभिहितम्।

विंशे सर्गे 'नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते' इति साहित्यदर्पणमार्गमुररीकृत्य नैकविधानां वृत्तानां प्रयोगो विहितः। तत्र प्रथमश्लोकात् पञ्चमं यावद् **द्रुतविलम्बितं** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ।

यस्य प्रत्येकस्मिन् पादे नभौ नश्च भश्च तयोर्द्वन्द्वः, भरौ भश्च रश्च तयोर्द्वन्द्वः, अर्थात् नगणः भगणः, भगणः, रगणश्च भवेत्, तद् **द्रुतविलम्बितं** नाम वृत्तम्। लक्ष्ये यथा—

नगणः भगणः भगणः रगणः
। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ
कपिलकीरमुखाः कवयस्ततः

नगणः भगणः भगणः रगणः
। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ
कतिचिदासत ताम्रनदीतटे।

नगणः भगणः भगणः रगणः
। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ
द्रुहिणशापवशाज्जननी गिरा-

नगणः भगणः भगणः रगणः
। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ
मवततार पुरा हि यदात्मना।। (२०.१)

षष्ठश्लोकात् सप्तदशं श्लोकं यावत् पूर्वप्रतिपादित**मनुष्टुप्** वृत्तम्।

अष्टादशे श्लोके **शिखरिणी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे यमनसभला गः = यगणः, मगणः, नगणः, सगणः, भगणः, लघुः गुरुश्च वर्णः स्यात्, तत् **शिखरिणी** नाम वृत्तम्।

अस्मिन् छन्दसि रसै रुद्रैश्च षड्भिः, एकादशभिः, च वर्णैः यतिः भवति। लक्ष्ये यथा—

यगणः	मगणः	नगणः	सगणः	भगणः	ल.	गु.
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	। । ।	। । ऽ	ऽ । ।	।	ऽ

अहो भावव्यक्तेः परिणतिरहो गूढरस इ

यगणः	मगणः	नगणः	सगणः	भगणः	ल.	गु.
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	। । ।	। । ऽ	ऽ । ।	।	ऽ

त्यलीकव्यामीलन्नयनविगलद्बाष्पसलिलैः।

यगणः	मगणः	नगणः	सगणः	भगणः	ल.	गु.
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	। । ।	। । ऽ	ऽ । ।	।	ऽ

उदञ्चद्रोमाञ्चैरुदरलुलितामैरिव मुहुः

यगणः	मगणः	नगणः	सगणः	भगणः	ल.	गु.
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	। । ।	। । ऽ	ऽ । ।	।	ऽ

कथं व्याप्ता भूमिः कविभिरपटुज्ञानपशुभिः ।।(२०.१८)

एकोनविंशे श्लोके **मालिनी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्—

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे ननमयययुता नगणः, नगणः, मगणः यगणः, यगणः तथा भोगिलोकैः अष्टभिः सप्तभिश्च वर्णैः यतिः भवेत्, तत् **मालिनी** नाम वृत्तम्। यथा लक्ष्ये—

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

इति निगदितमेवाभीक्ष्णमावर्त्तयद्भिः

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

प्रतिकथकवचांसि क्वाप्यनाकर्णयद्भिः।

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

अयथचिरविनीतैर्वालिशैरात्तगन्धाः

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

शरणमभिसमीयुश्चन्द्रचूडं कवीन्द्राः ।। (२०.१९)

विंशे श्लोके **स्रग्धरा** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं पूर्वं प्रतिपादितम्।

एकविंशे श्लोके **उपजातिः** नाम वृत्तम्। तत्तु पूर्वं प्रतिपादितम्।

द्वाविंशे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितं** नाम वृत्तम्। तस्याभिधानं पूर्वं कृतम्।

त्रयोविंशे श्लोके **सुन्दरी** नाम वृत्तम्। तत्तु पूर्वं कथितम्।

चतुर्विंशे श्लोके **वसन्ततिलका** नाम छन्दः। तदपि पूर्वं विवृतम्।

पञ्चविंशे श्लोके **शालिनी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्—

मात्तौ गो चेच्छालिनी वेदलोकैः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे मात्तौ मगणात् परं तश्च तश्च तौ = तगणद्वयं गश्च गश्च गौ गुरू वर्णौ च, अर्थात् मगणः तगणः तगणः गुरुः, गुरुः च स्यात्, तत् **शालिनी** नाम वृत्तम्। अत्र वेदलोकैः चतुर्भिः सप्तभिश्च वर्णैः यतिः भवति। लक्ष्ये दृष्टिपातं विधेयम्—

मगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

अध्यारूढाः पीठमीशादवाप्तं

मगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

दुर्दर्शं तद् दुर्धियां दूरतोऽपि।

मगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

अष्टाचत्वारिंशदाद्याः कवीन्द्रा-

मगणः	तगणः	तगणः	गुरू
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ

श्चक्रुर्भक्तिं भूयसीं चन्द्रचूडे ।। (२०.२५)

षड्विंशे श्लोके **अनुष्टुप्** छन्दः। लक्षणन्तु प्राक् प्रतिपादितम्।

सप्तविंशे श्लोके **द्रुतविलम्बितं** नाम वृत्तम्। तत्तु पूर्वं कथितम्।

अष्टाविंशतितमाच्चत्वारिंशं श्लोकं याव**दुपजातिः** छन्दः। तत्तु पूर्वं विवेचितम्।

एकचत्वारिंशे श्लोके **शिखरिणी** नाम वृत्तम्। द्विचत्वारिंशे अनुष्टुप् छन्दः। त्रयश्चत्वारिंशे श्लोके **वंशस्थं** नाम वृत्तम्। चतुश्चत्वारिंश-पञ्चचत्वारिंशयोश्च **वसन्ततिलका** वृत्तम्। षड्चत्वारिंशात् त्रिपञ्चाशं श्लोकं यावद् **आर्या** नाम मात्रावृत्तम्। अस्य नव भेदा उक्ताः। यथा—

पथ्याविपुला चपला मुखचपला जघनचपला च।

गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधाऽऽर्या।।

तेषां लक्षणं यथास्थानमूह्यम्।

चतुष्पञ्चाशत्तमे श्लोके **द्रुतविलम्बितं** नाम वृत्तम्।

पञ्चपञ्चाशत्तमे **शिखरिणी** नाम वृत्तम्।

षट्पञ्चाशत्तमात् अष्टपञ्चाशत्तमं **यावदार्या** वृत्तम्।

एकोनषष्टितमे श्लोके **मन्दाक्रान्ता** नाम वृत्तम्।

षष्टितमे श्लोके **आर्या**।

एकषष्टितमे श्लोके **मन्दाक्रान्ता**।

द्वाषष्टितमात् पञ्चषष्टितमं यावद् **उपजातिः**।

षट्षष्टितमे श्लोके **वसन्ततिलका**।

सप्तषष्टितमाष्टषष्टितमयो**रुपजातिः** नाम वृत्तम्। एकोनसप्ततितमादेकसप्ततितमं यावद् **अनुष्टुप्** वृत्तम्। द्वासप्ततितमे श्लोके **मालिनी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे नगणः, नगणः, मगणः, यगणः, यगणः, तथा भोगिलोकैः अष्टभिः सप्तभिश्च वर्णैः यतिः भवेत्, तत् **मालिनी** नाम वृत्तम्।

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

तदनु तमुपगम्य श्रावयन्तः स्वसूक्तीः

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

पृथगुपचितवाष्पाः कण्टकोद्भेदरम्याः।

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

कपिलभरणकीरैः कल्पिता एव वृत्तीः

नगणः	नगणः	मगणः	यगणः	यगणः
। । ।	। । ।	ऽ ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

परिजगृहुरथान्यास्तत्यजुर्दूरतस्ते।। (२०.६२)

त्रयःसप्ततितमे श्लोके **उपजातिः** नाम वृत्तम्।

चतुःसप्ततितमे **आर्या**।

पञ्चसप्ततितमे **अनुष्टुप्**।

षट्सप्ततितमे श्लोके **हरिणी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा—

नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।

यस्य चतुर्षु चरणेषु नगणः, सगणः, मगणः, रगणः, सगणः, लघुः, गुरुश्च वर्णः भवेत्, तत् **हरिणी** नाम वृत्तम्।

अस्मिन् षड्भिः, चतुर्भिः, सप्तभिश्चाक्षरैः यतिः भवति। लक्ष्येऽवलोकयन्तु—

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	ल.	गु.
। । ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	।	ऽ

क्षितिपतिरथेशानं जानन् रुषा परिनिर्गतं

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	ल.	गु.
। । ।	। । ऽ	ऽ । ।	ऽ	ऽ ।	ऽ ।	ऽ

कविकुलमशेषं कविभिः सह शङ्करः।

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	ल.	गु.
। । ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	।	ऽ

प्रतिनवसुधाधारासारास्पदैर्वचनः स्तुवन्

नगणः	सगणः	मगणः	रगणः	सगणः	ल.	गु.
। । ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	।	ऽ

गनगरमनयद् भूयः श्रेयस्करं जगतां हरम् ।। (२०.७६)

द्वितीये पादे छन्दोविच्युतिः।

सप्तसप्ततितमे श्लोके **इन्द्रवज्रा** नाम वृत्तम्।

अष्टासप्ततितमे **वंशस्थः**।

नवसप्ततितमे **पृथ्वी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे जगणः, सगणः जगणः, सगणः, यगणः, लघुस्तथा गुरुः वर्णः भवेत्, तत् पृथ्वी नाम वृत्तम्। अस्मिन् वसुग्रहयतिः अष्टभिः वर्णैः यतिर्भवति।

जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	यगणः	ल.	गु.
। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	।	ऽ

अदृष्टचरमद्भुतं वपुरमुष्य पश्यन्नपि

जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	यगणः	ल.	गु.
। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	।	ऽ

प्रभावमवधारयन्नपि ततः स्फुटं धीवरः।
परीक्षितुममुं पुनर्जलधिगर्भसञ्चारिणं
मया समुपदर्शितं मकरमाहरेत्यादिशत्।। (२०.७९)

अशीतितमे श्लोके **इन्द्रवज्रा** नाम वृत्तम्।

एकाशीतितमे **शिखरिणी**।

द्व्यशीतितमे **अनुष्टप्**।

त्र्यशीतितमे **इन्द्रवज्रा**।

चतुरशीतिपञ्चाशीतितमयोरनुष्टुप् नाम वृत्तम्।

षडशीतितमे श्लोके **पञ्चचामरं** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणमुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्—

लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम्।

द्वादशवर्णात्मकं वृत्तमिदम्। अस्मिन् क्रमेण लघुः गुरुः वर्णाः भवन्ति अनेन प्रकारेण जगणः, रगणः, लघुः गुरुः, जगणः, रगणः लघुः गुरुः भवति। यथा लक्ष्ये—

जगणः	रगणः	ल.	गु.	जगणः	रगणः	ल.	गु.
। ऽ ।	ऽ । ऽ	।	ऽ	। ऽ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

समुत्सृजन् स मत्स्यतां ननन्द नन्दिकेश्वरः।

जगणः	रगणः	ल.	गु	जगणः	रगणः	ल.	गु.
।ऽ।	ऽ।ऽ	।	ऽ	।ऽ।	ऽ।ऽ	।	ऽ

स धीवरश्च भूतले सुधीवरत्वमागतः।

विमानमागमप्य तां समागते पुरं शिवे

तदा तदाशये मुदं ददाश दाशकन्यका ।। (२०.८६)

एकविंशे सर्गे प्रथमात् श्लोकात् षड्विंशं याव**दुपजातिः** नाम वृत्तम्। तत्तु पूर्वं प्रतिपादितम्।

सप्तविंशात् सप्तत्रिंशं श्लोकं यावद् **वसन्ततिलका**।

अष्टात्रिंशे श्लोके **द्रुतविलम्बितम्**।

उनचत्वारिंशे श्लोके **अनुष्टुप्**।

चत्वारिंशे श्लोके **द्रुतविलम्बितं** नाम वृत्तम्।

एकचत्वारिंशे **शिखरिणी**।

द्विचत्वारिंशे श्लोके **द्रुतविलम्बितम्**।

त्रयश्चत्वारिंशे श्लोके **शिखरिणी**।

चतुश्चत्वारिंशे पद्ये **रथोद्धता** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्य्याम्—

रात् परैर्नरलगौ रथोद्धता।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे रगणात् परैः नगणः रगणः, लघुः गुरुश्च वर्णः स्यात्, तद् **रथोद्धता** नाम वृत्तम्। लक्ष्ये यथा—

रगणः	नगणः	रगणः	ल.	गु.
ऽ।ऽ	।।।	ऽ।ऽ	।	ऽ

तत्रे कञ्चिदतिचित्रतेजसं

सादिनं प्रपतनप्रसादिनम्।

पश्यति स्म बहुमानविस्मयस्मेरदृष्टिररिमर्दनो नृपः ।। (२१.४४)

पञ्चचत्वारिंशात् श्लोकादशीतितमं यावद् **उपजातिः** वृत्तम्।

एकाशीतितमादेकनवतितमं श्लोकं यावत् **शार्दूलविक्रीडितं** नाम वृत्तम्।

द्वानवतितमे **इन्द्रवज्रा** नाम वृत्तम्।

त्रयोनवतितमे **शार्दूलविक्रीडितम्।**

चतुर्नवतितमे **वसन्ततिलका।**

पञ्चनवतिषण्णवतितमयोः **आर्या** नाम वृत्तम्।

सप्तनवतितमे **मन्दाक्रान्ता।**

अष्टानवतिनवनवतितमयोः **शार्दूलविक्रीडितम्।**

शततमे श्लोके **आर्या।**

एकाधिकशततमे **शार्दूलविक्रीडितम्।**

द्व्यधिकशततमे **इन्द्रवज्रा** छन्दः।

त्र्यधिकशततमे **उपजातिः** नाम वृत्तम्।

चतुरधिकशततमे **वसन्ततिलका** नाम वृत्तम्।

द्वाविंशे सर्गे प्रथमश्लोकात् चतुर्नवतितमं यावद**उपजातिः** नाम वृत्तम्।

पञ्चनवतितमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितम्।**

षण्णवतिसप्तनवतितमयोः श्लोकयोः **इन्द्रवज्रा** नाम वृत्तम्।

अष्टानवतितमे पद्ये **प्रहर्षिणी** नाम वृत्तम्। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्य्याम्—

त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्।

यस्य प्रत्येकस्मिन् चरये मगणः, नगणः, जगणः, रगणः, गुरुश्च भवेत्, तथा त्र्याशाभिः त्रिभिः दशभिश्च वर्णैः यतिः स्यात्सेयं **प्रहर्षिणी** निगदिता। लक्ष्ये दर्शनीयम्—

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गुरुः
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

मा भूवन् नव च रसा कविप्रणीता

मगण:	नगण:	जगण:	रगण:	गुरु:
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

काव्येऽस्मिन् पदकमलार्पिते पुरारे:।

आस्ते तु ध्रुवमखिलाभिनन्दनीयां कारुण्यामृतरसकन्दली जनन्या:।।

(२२.९८)

उनशततमे श्लोके **शार्दूलविक्रीडितस्य** क्रीडनं वर्तते। शिवलीलार्णव-महाकाव्यस्य पूर्णाहुति: **सुन्दरी** नाम्ना छन्दसा करोति महाकवि: श्रीनीलकण्ठदीक्षित:। तस्य लक्षणं छन्दोमञ्जर्य्याम्—

अयुजोर्यदि सो जगौ युजो: सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा।

यदि विषमपादयो: सगणद्वयं जगण: गुरुश्च स्यात्। समपादयो: सगण:, भगण:, रगण:, लघु: गुरुश्च भवेत्, तत् **सुन्दरी** नाम छन्द:। १०+११=२१। यथा लक्ष्ये—

सगण:	सगण:	जगण:	गुरु:
। । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	ऽ

मलयध्वजपाण्ड्यकन्यका-

सगण:	भगण:	रगण:	ल.	गुरु:
। । ऽ	ऽ । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

चरणद्वन्द्वनिवेशितात्मना।

सगण:	सगण:	जगण:	गुरु:
। । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	ऽ

शिवियो: कविनेदमर्पितं

सगण:	भगण:	रगण:	ल.	गुरु:
। । ऽ	ऽ । ।	ऽ । ऽ	।	ऽ

शिवलीलार्णवकाव्यमद्भुतम्।। (२२.१००)

प्रकारेणानेन महाकविभि: श्रीनीलकण्ठदीक्षितै: छन्दसां प्रयोग: कृत:। निम्नतालिकया लक्षणादिकमवलोकयन्तु वृत्तपथपथिका: सुधय:।

शिवलीलार्णवस्य वृत्तरत्नवीथिका

क्र.सं.	वृत्तनाम	लक्षणम्	प्रयुक्तसंख्या
१.	अनुष्टुप्	श्लोके षष्ठं गुरुः ज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्। द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।	२१९
२.	आर्या	लक्ष्मै तत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ।।	१६
३.	इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।	१६९
४.	उपजातिः	अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।	२७७
५.	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्दवज्रा प्रथमे लघौ सा।	
६.	कालभारिणी	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु कालभारिणीयम्।	८६
७.	द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ।	१०
८.	नाराचः	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते।	१
९.	पञ्चचामरः	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम्।	१
१०.	पुष्पिताग्रा	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्राः ।	८७
११.	पृथ्वी	जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।	१
१२.	प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा स ज स सैः कथिता।	८५
१३.	प्रहर्षिणी	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्।	८६
१४.	मञ्जुभाषिणी	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी।	८०
१५.	मन्दाक्रान्ता	मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्।	६
१६.	मालिनी	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।	२
१७.	रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता।	१०२
१८.	रुचिरा	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः।	८२
१९.	वंथस्थम्	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ।	२५७
२०.	वसन्ततिलका	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः।	१३५

२१.	शार्दूलविक्री-डितम्	सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम्।	२६
२२.	शालिनी	मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः।	८९
२३.	शिखरिणी	रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।	६
२४.	सुन्दरी	अयुजोर्यदि सो जगौ युजीः सभराल्गौ यदि सुन्दरी तदा।	८९
२५.	स्रग्धरा	म्रभ्नैर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।	१
२६.	स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च।	८५
२७.	हरिणप्लुतम्	मात्सो जौ भरसंयुतौ करिवाणकैर्हरिणप्लुतम्।	१
२८.	हरिणी	नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।	३
		योगः	२०००

परिशिष्टम्-४

श्लोकानुक्रमरत्नकोशः